خەمىت تۆمۇر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

(مورفولوگىيە)

0814004

少数民族语言文学文献信息资料中心
S0017596

مىللەتلەر نەشرىياتى

كىرىش سۆز

مەن 1955 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتىمەن. 1966 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئۇيغۇر تىلىنى باشقىن ئۆگەنگەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1972 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنى كەسىپ قىلغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان ئاسپىرانتلارغا دەرس بەردىم ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلدىم. بۇ كىتاب شۇ جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال ۋە دەرس زۆرۈرىيىتى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلدى.

كىتابنىڭ بۇ قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ قىسمدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان گراماتىك ھادىسىلەرنى تولۇق كىرگۈزۈشكە، ئۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈپ سىستېمىلاشتۇرۇشقا، ئۇلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنە ۋە قوللىنىلىش ئورۇنلىرىنى كەڭرەك بايان قىلىشقا، شۇنداق قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ھەم ئۇنىڭدىكى مول

ۋە خىلمۇخىل گراماتىكىلىق ئۇقۇملارنى تولۇقراق ئېچىپ بېرىشكە ھەرىكەت قىلىندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر تىلى بويىچە مۇندىن بۇرۇن چىققان گراماتىكا كىتابلىرىدا بايان قىلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنى باشقىچە بايان قىلىشقا ۋە بۇ كىتابلاردا ئېيتىلمىغان بەزى گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنى تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلدى. سەۋىيە چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، كىتابتا قويۇلغان يېڭى قاراشلارنى پۈتۈنلەي توغرا بولدى، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى ئاساسىي مەقسەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى بويىچە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك تەل پاكىتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق تەھلىل قىلىنىشى، قانداق تەسۋىرلىنىشى توغرىسىدىكى بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىنلا ئىبارەت.

مەن بۇ يەردە ئالدى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئۇيغۇر تىل ئەدەبىيات كافېدراسىدىكى كەسپداشلىرىمغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن، بۇ كىتابنىڭ بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەر ئۇلارنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرىنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ياكى تولۇقلانغان. مەن يەنە بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا مۇھىم ئىلمىي مەسلىھەتلەرنى بەرگەن ئۇستاز ئىبراھىم مۇتىئىغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

بۇ كىتابنى تۇزىش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىمىزدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەردىن پايدىلاندىم، بولۇپمۇ ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ موسكۋادا

نەشىر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئالماتىدا نەشىر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىن كۆپ مەنپەئەتدار بولدۇم. مەن بۇ يەردە بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

ئاپتور

1987 ـ يىل مارت، بېيجىڭ.

مۇنـدەرىجە

كىرىش سۆز..... (1)
بىرىنچى باب گراماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار..... (1)
§1 گراماتىكا ..... (1)
§2 لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماتىكىلىق مەنە ..... (6)
§3 گراماتىكىلىق شەكىل ..... (8)
§4 گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ..... (11)
§5 مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس..... (18)
§6 مورفېما ..... (19)
§7 سۆز ..... (22)
§8 سۆز بىرىكمىسى ..... (22)
§9 جۈملە ..... (23)
§10 جۈملە بۆلىكى ..... (24)
§11 سۆز تۈركۈمى ..... (25)
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى
..... (26)
§1 سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى ..... (26)
§2 سۆز تۈركۈمى ..... (30)
§3 سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ..... (32)
§4 كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى ..... (36)
ئۈچىنچى باب ئىسىم ..... (41)

§1 ئىسمنىڭ مەنىسى ..... (41)
§2 ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم ..... (41)
§3 ئىسمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ..... (43)
§4 ئىسمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ..... (47)
§5 ئىسمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ..... (51)
§6 ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى ..... (70)
§7 ئىسمنىڭ رەۋىشلىشىشى ..... (81)
§8 ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى ..... (82)
§9 ئىسىم بېقىندىلىرى ..... (83)
§10 ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (83)
تۆتىنچى باب سۆپەت ..... (98)
§1 سۆپەتنىڭ مەنىسى ..... (98)
§2 دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۆپەتلەر ..... (98)
§3 سۆپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ..... (100)
§4 سۆپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى ..... (105)
§5 سۆپەتنىڭ ئىسىملىشىشى ..... (106)
§6 سۆپەتنىڭ ئالماشلىشىشى ..... (107)
§7 سۆپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى ..... (107)
§8 سۆپەت بېقىندىلىرى ..... (108)
§9 سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (109)
بەشىنچى باب سان ..... (118)
§1 سانىنىڭ مەنىسى ..... (118)
§2 ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان ..... (118)
§3 سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى ..... (120)

§4 سانىنڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى ..... (134)
§5 سان بېقىندىلىرى ..... (140)
ئالتىنچى باب مىقدار ..... (141)
§1 مىقدارنىڭ مەنىسى ..... (141)
§2 مىقدارنىڭ تۈرى ..... (141)
§3 مىقدارنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ..... (144)
يەتتىنچى باب رەۋىش ..... (148)
§1 رەۋىشنىڭ مەنىسى ..... (148)
§2 رەۋىشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى ..... (148)
§3 رەۋىشنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ..... (149)
§4 رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەر ..... (150)
§5 رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (152)
سەككىزىنچى باب ئالماش ..... (155)
§1 ئالماشنىڭ مەنىسى ..... (155)
§2 ئالماشنىڭ تۈرى ..... (155)
§3 ئالماشنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ..... (156)
§4 شەخس ئالماشلىرى ..... (157)
§5 كۆرسىتىش ئالماشلىرى ..... (163)
§6 سوئال ئالماشلىرى ..... (180)
§7 ئۆزلۈك ئالماشلىرى ..... (193)
§8 بەلگىلەش ئالماشلىرى ..... (198)
§9 بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى ..... (205)
§10 ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ..... (210)
توققۇزىنچى باب پېئىل توغرۇلۇق ئۇمۇمىي چۈشەنچە ..... (216)

§1 پېئىلنىڭ مەنىسى ..... (216)
§2 پېئىلنىڭ تۈرى ..... (216)
ئونىنچى باب پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ..... (242)
§1 ئومۇمىي چۈشەنچە ..... (242)
§2 سۈپەتداشلار ..... (245)
§3 ئىسىمداشلار ..... (251)
§4 رەۋىشداشلار ..... (273)
§5 مەقسەت پېئىلى ..... (284)
ئون بىرىنچى باب پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ..... (285)
§1 ئومۇمىي بايان ..... (285)
§2 شەخس كاتېگورىيىسى ..... (286)
§3 مەيل كاتېگورىيىسى ..... (288)
§4 ھال-زامان كاتېگورىيىسى ..... (309)
ئون ئىككىنچى باب پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى ..... (373)
§1 ئومۇمىي بايان ..... (373)
§2 دەرىجە كاتېگورىيىسى ..... (376)
§3 بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى ..... (389)
§4 پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ..... (390)
§5 پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى ..... (421)
ئون ئۈچىنچى باب تۈرغۇن سۆز-باغلامچى قوشۇلمىلىرى
..... (433)
§1 ئومۇمىي بايان ..... (433)
§2 تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى ..... (434)
§3 تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ..... (442)

§4 تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك
ئىسىم شەكلى ..... (448)
ئون تۆتىنچى باب تەقلىد سۆزلەر ..... (450)
§1 تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى ..... (450)
§2 تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى ..... (451)
§3 تەقلىد سۆزلەرنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيتى ..... (453)
ئون بەشىنچى باب يارەمچى سۆزلەر ..... (457)
§1 تىركەلمىلەر ..... (457)
§2 باغلىغۇچىلار ..... (460)
§3 يۈكلىمىلەر ..... (462)
ئون ئالتىنچى باب ئىملىق سۆزلەر .....(508)
§1 ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيتى ..... (508)
§2 ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ..... (511)
§3 ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى ..... (512)

بىرىنچى باب گراماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار

§1 گراماتىكا

گراماتىكا تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى بولۇپ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "-لار // -لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر تېپتىكى شەيئىنى ياكى بىر شەيئىنى ئىپادىلىسە، "-لار // -لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر خىل شەيئىنىڭ بىرقانچىسىنى ياكى ھەممىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ "-نىڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، باشقا شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلسە، "-نى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، ھەلۈم ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، "-دى // -تى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىللىنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيدانىدىكى ئۆتكەن زامان III شەخس خەۋەر شەكلى ھېسابلىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ III شەخسى تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقنى ۋە بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچى بۇ ۋاستە

خەۋەردار ئىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر سۆزنىڭ تۇرلۇك شەكىللىرىگە دائىر قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر ئۆزگىرىشچان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى ھەرپىگە قاراپ ئۈچ خىل تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (م: چوڭ شەھەر)، بايان قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزنى شەخس، سان جەھەتتىن ئۆزگەرتىپ ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ (م: مەن كەلدىم)، ۋەھاكازا. مانا مۇشۇ خىلدىكى قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى مانا شۇنداق ئىككى يۈرۈش قائىدىدىن تەركىپ تاپقان.

گرامماتىكا تىلنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئاملى. تىل تىل تاۋۇشى، سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاملدىن تەركىپ تاپقان. بۇ ئۈچ ئامل بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى. سۆزلۈك بىلەن گرامماتىكا پەقەت تىل تاۋۇشى ئار-قىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. تىل تاۋۇشمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پەقەت سۆزلۈك ۋە گرامماتىكا ئاساسىدىلا تىل تاۋۇشى بولۇپ، باشقا تاۋۇش-لاردىن پەرقلىنەلەيدۇ. سۆزلۈك تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا، ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك، سۆزلۈك بولمىسا، تىلنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. لېكىن سۆزلۈكنىڭ ئۆزى تىل بولالمايدۇ. چۈنكى يەككە-يەكە سۆزلەر بىلەن ياكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويۇلۇشى بىلەن ئېنىق بىر پىكرنى ئىپادە-

لەپ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا "بىز"، "پايتەختىت"، "بىيجىڭ"، "ئوقۇ" دېگەن سۆزلەر ئايرىم-ئايرىم ئىپتىلسا ياكى شۇ پېتى بىر يەرگە يىغىپ قويۇلسا، ئايرىم-ئايرىم ئوقۇملاردىن باشقا ھېچقانداق ئېنىق بىر پىكىر ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇيمىز" ياكى "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇۋاتىمىز" ياكى "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇدۇق" شەكلىدە تەشكىللەنگەندىلا، ئاندىن بىر پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، دېمەك، گرامماتىكا "تىلنى تەرتىپلىك، چۈشىنىشلىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ ئابستراكتلىق (ئومۇميلىق) قا ئىگە بولۇشىدۇر. ھەرقانداق گرامماتىك قائىدە مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ تۇرلىنىشى ياكى مەلۇم كونكرېت سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ تۇرلىنىشى ياكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز (جۈملە) بىلەن مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز (جۈملە)نىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر سۆزگە "-لار/-لەر" قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلىنى ياساش قائىدىسى مەلۇم بىر كونكرېت سۆزگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزگە قارىتىلغان (باللار، دەرسلەر، تاغلار، گۈللەر، چىراغلار، شەھەرلەر، يېزىلار...)؛ ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ دېگەن قائىدە مەلۇم بىر كونكرېت سۆز بىلەن يەنە بىر كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان

بولماستىن، بەلكى ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ھەرقانداق سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان (مېنىڭ قەلىمىم، ئېگىز ئىمارەت، يېڭى دەرس، ئىككىنچى ئۆي، گۈللەنگەن شىنجاڭ...). كونكرېت مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان سۆزلەردىن سانسىزلىغان جۈملىلەر قۇرۇلۇشى مۇمكىن. لېكىن، گراماتىكا جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار چەكلىك بولغان بىرمۇنچە تىپلارنىلا تەشكىل قىلىدۇ.

گراماتىكىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ سىستېمىچان بولۇشىدۇر. گراماتىكا سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى ئەمەس، بەلكى شۇ قائىدىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۈر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ، تۈرلۈك تۈرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ سۆز تۈركۈملىرى يەنە تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈملىرى ۋە مۇستەقىل ئىشلەنمەيدىغان سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىرىنى شەرت قىلغان بىرمۇنچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، كېيىن مورفولوگىيە سىستېمىسى بىلەن سىنتاكسىس سىستېمىسىنىڭ بىر-بىرىنى شەرت

قىلغان هالدا زىچ بىرىكىشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ، مۇكەممەل گرامماتىك سىستېمىسى هاسىل بولىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ يەنە بىر مۇهىم خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ تۇراقچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشىدۇر. گراماتىك قۇرۇلما نۇرغۇن دەۋرلەر ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن گرامماتىك قۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگەرىش يۈز بېرىدۇ. ئۇ تەدرىجى ياخشىلىنىپ بارىدۇ، ئۆز قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تۈزىتىپ بارىدۇ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، لېكىن گراماتىك قۇرۇلمىنىڭ ئاساسلىرى ناهايىتى ئۇزاق زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ، VIII ئەسىردە يېزىلغان ئورخون-يېنىسەي يادنكارلىقلىرىدىكى "ئول سابىن ئەسىدىپ، تۈن يەمە ئۇدىسقىم كەلمەس ئەرتى." (بۇ سۆزنى ئىشىتىپ، تۈن بويى ئۇيقۇم كەلمىدى) دېگەن جۈملىنىڭ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» (XI ئەسىر) دىكى "ئۆكۈز ئاداقى بولغىنچە بۇزاغۇ باشى بولسا يىگ" (ئۆكۈزنىڭ پۇتى بولغىچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى) دېگەن جۈملىلەرنىڭ ئايرىم سۆزلىرىگە ئىزاهات بېرىلسىلا بىز ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي گراماتىك قائىدىلەرنىڭ شۇ دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ هازىرغىچىلا ئاساسەن ئۆزگەرمەستىن، ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"گراماتىكا" دېگەن ئاتالغۇ يەنە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم — گرامماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن،

"گرامماتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر قىسمى" دېسەك، بۇ يەر-دىكى "گرامماتىكا" سۆزى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم — گرامماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ھەرقايسى تىللار توغرىسىدا يېزىلغان گرامماتىكا كىتابلىرىمۇ گرامماتىكا ئىلمىي كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، "بۇ ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۈزۈلگەن" دېسەك، بۇ يەردىكى "ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى" دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىر تىلنىڭ گرامماتىكا سىستېمىسى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت نەرسە بولۇپ، بۇ ئەلۋەتتە بىرلا خىل بولىدۇ. لېكىن بۇ تىل ھەققىدە يېزىلغان گرامماتىكا كىتابلىرى خىلمۇخىل بولۇشى مۇمكىن. بۇ گرامماتىكا كىتابلىرى ئۆزى ئوبيېكت قىلغان تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گرامماتىكا سىستېمىسىنى قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

§2 لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنە

جۈملىدىكى ھەربىر سۆز ئومۇمەن لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. لېكسىكىلىق مەنە دېگىنىمىز ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان كونكرېت مەنىسى؛ گرامماتىكىلىق مەنە دېگىنىمىز بولسا ھەربىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان بەلگىلىك

تۇرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىبرىشكەن ئابستراكت مەنىسىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ھەربىرى باشقا ھەرقانداق سۆزدىن پەرقلىنىدىغان كونكرېت مەنىنى بىلدۈرىدۇ، مانا بۇ ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ "كۆپلۈك"، "باش كېلىش"، "ئىگە" دېگەن ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۇچۇن ئورتاق بولغان تۇرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئىبرىشكەن، "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلى دەرىجە"، "بولۇشلۇق"، "ۋاستىسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان"، "III شەخس"، "ھۆكۈم" قاتارلىق ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۇچۇن ئورتاق بولغان تۇرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئىبرىشكەن، مانا بۇلار بۇ ئىككى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى. لېكسىكىلىق مەنە ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولىدۇ. گرامماتىك مەنە بولسا بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۇرلەنگەن ياكى بىرىكىكەن ھەرقانداق سۆز ئۇچۇن ئورتاق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياتاققا، سىنىپقا، باغچىغا، بازارغا، يېزىغا، كىتابقا، دەپتەرگە..." دېگەن سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەنىلىرى تامامەن باشقا-باشقا، لېكىن ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى تامامەن ئوخشايدۇ، چۇنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل قائىدە بويىچە تۇرلەنگەن.

§3 گراماتىكىلىق شەكىل

سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك تۈرلىنىش ياكى بىرىكىش قائىدىسىنى كۆرسەتكۈچى يەنى بەلگىلىك گراماتىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گراماتىك شەكىل دېيىلىدۇ، مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئۇنىڭغا "لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "باش كېلىش" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "ئىگە" مەنىسى ئۇنىڭ باش كېلىشتە كەلگەنلىكى، بايان قىلغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلى دەرىجە" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، "بولۇشلۇق" مەنىسى ئۇنىڭغا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "ۋاستەسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان" مەنىلىرى ئۇنىڭغا "دى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ III شەخس مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "خەۋەر" مەنىسى ئۇنىڭ شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچىغا ماسلىشىپ ئۇنىڭ كەينىدە كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ تاشقى بەلگىلەر گراماتىك شەكىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش

گەپەكسكى، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنى قوشۇش بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا نسپىي ھالدا شۇ بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولسا، ئۇنىڭغا نسپىي ھالدا ئۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا "-لار/-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ؛ ئۇنىڭغا نسپىي ھالدا "-لار/-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلەنمىگەن مەنىنى گراماتىكىلىق مەنە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

گراماتىك شەكىللەر تۈرلۈك ئۇسۇلدا ئىپادىلىنىشى مۇمكىن، ھەر قايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل:

1. قوشۇمچە قوشۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىك شەكىللەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى ۋە تەۋەلىك شەكىللىرى.

2. سۆز تەرتىپى. سۆز تەرتىپىنى گراماتىك شەكىل قىلىش خەنزۇ تىلىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇسۇل. مەسىلەن، 我认识他 (مەن ئۇنى تونۇيمەن)، 他认识我 (ئۇ مېنى تونۇيدۇ) دېگەن ئىككى جۈملە پەقەت سۆز تەرتىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئارقىلىقلا پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بەزى گراماتىك شەكىللەر سۆز تەرتىپى

ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بەزى ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر (قىزىل قەغەز، چىرايلىق يازىدۇ...)

3. ياردەمچى سۆزلەردىن پايدىلىنىش. بۇ ئۇسۇلمۇ خەنزۇ تىلىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان گراماتىك شەكىللەرنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ تىلىدا ياردەمچى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 把书 (كىتابنى)، 在学校 (مەكتەپتە)، 向群众 (ئاممىغا). ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىرمۇنچە گراماتىك شەكىللەر ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرى (كەلگەن ئىدىم)، تۈس شەكىللىرى (يېزىپ بولـ)، بەزى سۆزلەرنىڭ سوراق شەكلى (كەلدىڭمۇ، سەنمۇ).

4. تەكرارلاش. سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ بەزى گراماتىك شەكىللەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتنىڭ تەكرار شەكلى (چوڭ-چوڭ، ئۇزۇن-ئۇزۇن...).

5. تاۋۇش ئالماشتۇرۇش. بەزى تىلىلاردا سۆزنىڭ تومۇرىدىكى تاۋۇشلارنى ئالماشتۇرۇش يولى بىلەنمۇ گراماتىك شەكىللەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا "كىتاب" سۆزىنىڭ بىرلىك شەكلى "كىتاب" (كىتاب) بولسا، كۆپلۈك شەكلى "كتب" (كۇتۇب) بولىدۇ.

6. يىلتىز ئالماشتۇرۇش. بەزى تىلىلاردا بىر سۆز بەلگىلىك بىر گراماتىك شەكىلگىلا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا گراماتىك شەكلى ئۇچۇن باشقا بىر سۆز قوللىنىلىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا "человек" سۆزى "ئادەم" سۆزىنىڭ بىرلىك شەكلى ئۇچۇن قوللىنىلسا، ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇن "люди" (ئادەملەر) سۆزى قوللىنىلىدۇ.

7. ئاكسېنت. بەزى گراماتىك شەكىللەر ئاكسېنت ئارقىلىقمۇ

ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوئال جۈملىلەر (كەلدىم؟ مەنمۇ بارىمەن؟).

§4 گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرد-كىش قائىدىلىرىنىڭ تېپ بىرلىكلىرى گراممانتىك كاتېگورىيە دېيىلد-ىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار تۇرلىنىش ئارقىلىق بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەيدۇ (كىتاب-كىتابلار، بالا-بالىلار): مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تېپى بولۇپ، "سان كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار تۇرلىنىش ئارقىلىق ئۆزى بىلدۇرگەن شەيئىنىڭ باشقا بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ (كىتابىم، كىتابىك، كىتابى)؛ مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىلىرد-نىڭ بىر تېپى بولۇپ، "تەۋەلىك كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار يەنە تۇرلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ (كىتاب، كىتابنىڭ، كىتابقا، كىتابنى...)، مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىر تېپى بولۇپ، "كېلىش كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەرنى ئىسمنىڭ ئالدىغا قويۇش ئارقىلىق، شۇ سۆزنىڭ ئىسمغا بېقىنغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ، مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تېپى بولۇپ، "ئېنىقلىغۇچى كاتېگو-رىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر قىسىم گراممانتىك كاتېگورىيىلەر ئۆزىدىن تۆۋەن قاتلامدىكى مەلۇم نۇقتىدىن ئۆزئارا پەرقلەنمىسۇ، لېكىن مەلۇم نۇقتىدىن بىر

تېقا كىرىدىغان كىچىك گراماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى بىرلىك كاتېگورىيىسى بىلەن كۆپلۈك كاتېگورىيىسىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان، كېلىش كاتېگورىيىسى نۇرغۇن خىل ئوخشاش بولمىغان كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان؛ بەزى گراماتىك كاتېگورىيىلەر بولسا بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىگە" "خەۋەر"، "تولدۇرغۇچى"، "ھالەت" كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەربىرى پەقەت بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت.

گراماتىك كاتېگورىيە مەسىلىسى گراماتىكا ئىلمىدىكى مەركىزىي مەسىلە، گراماتىكا ئىلمى پەقەت تىل قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تىپ بىرلىكلىرىنى ئېنىق ئايرىپ، بۇ تىپ بىرلىكلىرىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بەرگەندىلا، ئاندىن تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گراماتىك سىستېمىسىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

بىر تىلدىكى گراماتىك كاتېگورىيىلەرنى توغرا ئايرىش ئۇچۇن، تۆۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

1. ھەرقانداق گراماتىك كاتېگورىيە گراماتىكىلىق مەنە بىلەن گراماتىك شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، لېكىن گراماتىك شەكىل بىلەن گراماتىكىلىق مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەر ۋاقىت بىرگە بىر بولۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار ئۇچرىشى مۇمكىن:

1) بىر خىل گراماتىك شەكىل بىر ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ، بىرنەچچە خىل گراماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "بالام" دېگەندىكى "م" تەۋەلىك مەنىسىنى، بىرىنچى شەخس مەنىسىنى ۋە بىرلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، دېمەك، بىر ۋاقىتتا تەۋەلىك، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت ئۈچ خىل گراماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ؛ "كەلدىم"، دېگەندىكى "دى" ئاددىي ئۆتكەن زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، "م" 1 شەخس ۋە بىرلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىسى بىرلىشىپ يەنە ۋاستىسىز بايان مەيلى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، دېمەك، "دىم" دېگەن بۇ شەكىل بىر ۋاقىتتا راي، زامان، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت تۆت خىل گراماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ.

2) بىر خىل گراماتىك شەكىل ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش بىرنەچچە خىل گراماتىك شەكىل بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان گراماتىكلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ، بىرنەچچە خىل گراماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ "-ش // -مش // -ۇش" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەن شەكلى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن، ئىسىمداش كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن.

3) بىر خىل گراماتىك مەنە بىرنەچچە خىل گراماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلى ئادەتتە پېئىل ئۆزىكىگە ئاۋال "-ي // -ى" قوشۇمچىسى، ئاندىن شەخسلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنسە (ئويناۋاتىمەن، كېلىۋاتىمەن، ئويناۋاتىسەن، كۆرىۋاتىسەن...)، شۇنىڭ ۋە ماقال-تەمسىلەردە پېئىلنىڭ "-ار // -

ەر" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتداش شەكلىگە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ (ئويناركەن، كۆرەرمەن، ئوينارسەن، كۆرەرسەن...).

4) بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە بىر قىسىم سۆزلەردە بىر خىل، بىر قىسىم سۆزلەردە يەنە بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. رۇس تىلىدىكى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىنى ئالساق، تولىسى ئۇچ خىل شەكىلدىن تەركىپ تاپىدۇ. مەسىلەن، книга (كىتاب) دېگەن ئىسىمنىڭ 3-كېلىش شەكلى книге بولسا، стол (ئۈستەل) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى столу بولىدۇ. тетрадъ (تېتراد) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى بولسا тетради بولىدۇ.

5) بىر خىل گراممانىك مەنە كونكرېتلىقتا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنلارنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىرلىك ئۇقۇمى بىر يەردە بىر تېپتىكى شەيئىنى بىلدۈرسە (مەسىلەن، پويىز — قاتناش قورالى)، بىر يەردە بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، مەن مۇشۇ پويىزدا كەلدىم). بۇ ئەھۋال گرامماتىك شەكىلنىڭ كۆپ مەنىلىك هادىسىسى بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گراممانىك شەكىلەرنىڭ شەكىلداشلىق هادىسىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. شەكىلداش گراممانىك شەكىللەر پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان گراممانىك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. كۆپ مەنىلىك گراممانىك شەكىللەر بولسا بىر خىل گراممانىك مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرنەچچە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

2. گراممانىكىلىق كاتېگورىيە لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە باراۋەر

ئەمەس. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بولسا تەپەككۇر قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، گەرچە ھەرقانداق گراممـاتىك كاتېگورىيە ئومۇمەن لوگىكىلىق كاتېگورىيىنى ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن، ئىككىسى بىرنەرسە ئەمەس، چۈنكى بىرىنچىدىن، بىر خىل لوگىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ ھەممىلا تىللاردا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىشى ناتايىن، مەسىلەن، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ جىنس پەرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (جىنس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) رۇس تىلىدا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا بولسا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، زۆرۈر تېپىلغانـدا لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ: كىشىلەرنىڭ شەخس توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (شەخس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) ئۇيغۇر تىلىدا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ (كەلدىم، كەلدىڭ، كەلدى)، خەنزۇ تىلىدا بولسا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ (我来了，你来了，他来了)؛ ئىككىنچىدىن، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن گرامماتىك كاتېگورىيە مەزمۇن جەھەتتىن بىرگە بىر بولالمايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىك ئۇقۇم كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى لوگىكىلىق ئۇقۇمى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ؛ لوگىكىلىق ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى پەقەت بىرلا ئايرىم شەيئىگە قارىتىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىك ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى بولسا بىرلا ئايرىم شەيئىدىن باشقا يەنە

بىر تىپتىكى شەيئىلەرگىمۇ، شۇنىڭدەك ئېنىق سانى كۆرسىتىلگەن كۆپ سانلىق شەيئىلەرگىمۇ قارىتىلىدۇ. رۇس تىلىدا گرامماتىك ئۇقۇم بولغان ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى جانلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا بىئولوگىيە جەھەتتىكى ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى (لوگىكىلىق ئۇقۇم) بىلەن ئاساسەن بىرلىككە كېلەلىسىمۇ (мать ئانا — چىشى جىنس، отец ئاتا — ئەركەك جىنس، петух خوراز — ئەركەك جىنس، курица مەكيان — چىشى جىنس)، لېكىن جانسىز شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا لوگىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولالمايدۇ. نېمە ئۈچۈن книга (كىتاب) دېگەن ئىسىم چىشى جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، словарь (لۇغەت) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن карандаш (قېرىنداش) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، ручка (رۇچكا) دېگەن ئىسىم چىشى جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ بۇنىڭغا لوگىكىلىق ئاساس تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ. ھەتتا بەزى ئىسىملاردا گرامماتىك ئۇقۇم بولغان جىنس ئۇقۇمى بىلەن بىئولوگىيە جەھەتتىكى جىنس ئۇقۇمى زىتلىشىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن، ребёнок (بوۋاق) دېگەن ئىسىم گرامماتىكا جەھەتتىن ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرسىمۇ، لېكىن ئەمىلىيەتتە ئوغۇل بوۋاققىمۇ، قىز بوۋاققىمۇ قارىتىلمۇبېرىدۇ.

دېمەك، گرامماتىك كاتېگورىيە بىلەن لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىر نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن گرامماتىكا تەتقىقاتىدا ھەرگىزمۇ گرامماتىك كاتېگورىيىنى لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماسلىق كېرەك، چۈنكى بۇنداق ئۇرۇنۇش مۇقەررەر يوسۇندا تىلدىكى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ بۇرمىلىنىپ

كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.

3. بىر تىلدىكى گراممانتىك كاتېگورىيىلەر بىلەن يەنە بىر تىلدىكى (ئاساسەن غەيرىي تۇغقان تىلدىكى) گراممانتىك كاتېگورىيىلەر پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان ئەھۋال زادى بولمايدۇ. ھەربىر تىل ئۆزىگە خاس بولغان گراممانتىك كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق باشقا تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ گراممانتىك كاتېگورىيە جەھەتتىكى پەرقى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

1) بىر تىلدا بار بولغان بەزى گراممانتىك كاتېگورىيىلەر يەنە بىر تىلدا بولماسلىقى مۇمكىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بار، خەنزۇ تىلىدا بولسا مۇنداق گراممانتىك كاتېگورىيىلەر يوق، خەنزۇ تىلىدا "تولۇقلىغۇچى" كاتېگورىيىسى بار، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا مۇنداق كاتېگورىيە يوق، رۇس تىلىدا جىنس كاتېگورىيىسى بار، لېكىن خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا مۇنداق كاتېگورىيە يوق.

2) ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئورتاق بار بولغان گراممانتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ، مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىسىدە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بار، لېكىن رۇس تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك "مەجبۇرىي دەرىجە"، "ئۆملۈك دەرىجە" دېگەن كاتېگورىيىلەر كۆرۈلمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىسىدە كېلىش كاتېگورىيىسى بار، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى بىلەن رۇس تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككىسىدە بار كېلىشلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بىر-بىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى ئىگىلىك

كېلىش ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: Чтение газет полезно—گېزىت ئوقۇش پايدىلىق)، بىردىن باشقا سانلار بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتە كېلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ (مەسىلەن: Здес два журнала — بۇ يەردە ئىككى ژۇرنال بار)، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش ئاساسەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، ھەربىر تىل ئۆزىگە خاس گراماتىك كاتېگورىيىلەرگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن گراماتىكا تەتقىقاتىدا بىر تىلدىكى گراماتىك كاتېگورىيىنى شۇ پېتىلا يەنە بىر تىلغا تېڭىپ قويۇشتىن قەتئىي ساقلىنىش كېرەك.

§5 مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس

گراماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ گراماتىك تۈرلىرى (سۆز تۈركۈملىرى) ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى (سۆزنىڭ گراماتىك شەكىللىرى)نى تەتقىق قىلىدۇ. تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، مورفولوگىيىنىڭ ئوبيېكتى پەقەت يۇقىرىدىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ، سۆز ياساش قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بىراق بىرمۇنچە تىلالاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ، خۇددى سۆزنىڭ گراماتىك شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش، ئاساسەن سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدى-

غانلىقى ئۇچۇن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ياسالغان ھەرقانداق يېڭى سۆز سۆز تۈركۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە، سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيە ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ، مورفولوگىيە سۆز ياساش قائىدىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، كەڭ مەنىدىكى مورفولوگىيە بولىدۇ.

سىنتاكسىس سۆزلەرنى تەشكىللەپ، ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملە تىپلىرىنى ۋە ئۇلارنى تەشكىللەپ مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچەس باغلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە كۆپۈنچە ئىگە (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. ئىگە بولسا باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە خەۋەر (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. خەۋەر بولسا پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە تولدۇرغۇچى (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ، تولدۇرغۇچى بولسا چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مورفېما

تىلدىكى ئەڭ كىچىك، باشقا مەنىلىك بۆلەككە ئاجراتقىلى بول-

مايدىغان مەنە بۆلەكلىرى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىشچىلارغا" دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇنى "ئىش-چى-لار-غا" دېگەن تۆت بۆلەككە ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن، بۇ بۆلەكلەرنىڭ ھەربىرى بەلگىلىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. "ئىش" — بەلگىلىك شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، "چى" — مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "لار" — كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ "غا" مەلۇم ھەرىكەت ياكى بەلگە قارىتىلغان ئوبيېكتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىلىك بۆلەكلەرنى باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇشۇ تۆت بۆلەكنىڭ ھەربىرى بىر مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى مورفېمىلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ، بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ، بۇنداق مورفېمىلار مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمدىن "ئىش" دېگەن مورفېما مۇستەقىل مورفېمغا كىرىدۇ. بەزى مورفېمىلار پەقەت سۆزلەرگە (مۇستەقىل مورفېمىلارغا) قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ. بۇنداق مورفېمىلار قوشۇمچە مورفېما دېيىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمدىن "چى"، "لار"، "غا" دېگەن مورفېمىلار قوشۇمچە مورفېمغا كىرىدۇ (ئادەتتە "قوشۇمچە" دەپلا ئاتىلىدۇ).

قوشۇمچە مورفېمىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ يەنە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر سۆزنى ياسايدىغان مورفېمىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېما دېيىلىدۇ (ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دېيىلىدۇ). مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "چى" دېگەن مورفېما "ئىش"

دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. "تۆمۈر" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا "تۆمۈرچى" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. "لىق" دېگەن مورفېما "دەرەخ" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "دەرەخلىق" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. "خۇشال" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "خۇشاللىق" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. مانا مۇشۇ "چى"، "لىق" دېگەنگە ئوخشاش مورفېمىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېمىغا كىرىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك گراماتىكىلىق مەنىلەرنى قوشىدىغان مورفېمىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "لار" دېگەن مورفېما "ئىشچى" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەستىن، ئۇنىڭغا كۆپلۈك مەنىسى قوشۇلىدۇ، "غا" دېگەن مورفېما "ئىشچى" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا يۆنىلىش كېلىش مەنىسىنى قوشىدۇ. مانا مۇشۇ "لار"، "غا" دېگەنگە ئوخشاش مورفېمىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىغا كىرىدۇ.

بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار نۆل بەلگىلىك بولىدۇ. بۇ مەسىلە گراماتىك شەكىلنىڭ نۆل بەلگىلىك بولۇشى بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتە يۇقىرىدا توختالغان. بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بىر ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل مورفېمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، بىرنەچچە خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا ئوخشاش بولمىغان مورفېمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار

مەنداش بولىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار كۆپ مەنىلىك بولىدۇ. بۇ مەسىلىلەر گراماتىك شەكىل بىلەن گراماتىكىلىق مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلە بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتىمۇ يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

§7 سۆز

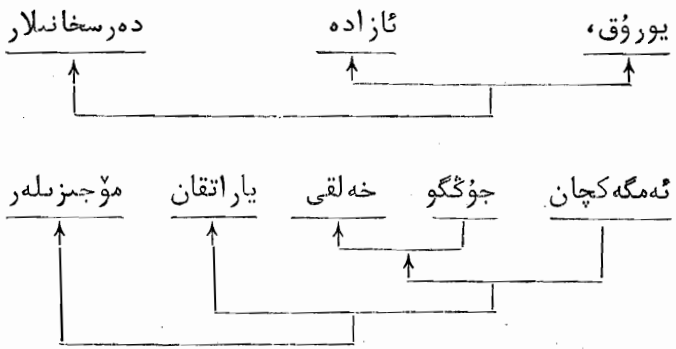
مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ شەكىلـ لەنگەن، ئايرىم تۇرۇپ بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئادەم"، "ئىشچى"، "ئوقۇ-"، "ئىشلە-" دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ؛ "بېرىش-كېلىش"، "دەپتەر-قەلەم"، "ئاددىي-ساددا"، "تۆمۈرىيول"، "بىرلىكسەپ"، "كۆزەينەك"، "قولئاپ" دېگەن سۆزلەر گەرچە ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى سۆز مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن بىر گەۋدە بولۇپ، بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەربىرى بىر سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

§8 سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بەلگىلىك بىر ئۇي-پىكىرنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىـ

غان تىل بىرلىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "تۇرسۇننىڭ دادىسى"، "شەھەرگە كىرمەك"، "چىرايلىق يازماق"، "تىرىشىپ ئوقۇماق" دېگەنلەرنى ئالساق، ئۇلار ئىككى سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، ھەممىسى بەلگىلىك بىر ئوي-پىكىرنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بولغان بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرى سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپلەشكەنسېرى، ئۇلار بىلدۈرىدىغان ئۇقۇمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. مەسىلەن:

§9 جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك ئوي-پىكرىنى بىلدۈرىدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملە ئادەتتە ئىككىدىن ئارتۇق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بەزى

هاللاردا يالغۇز بىر سۆزمۇ بەلگىلىك ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بىر جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. ھەرقانداق جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر مەيىل ئۇقۇمى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەزىپىنى چوقۇم ئادا قىلىمىز.

تەيۋەن ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى.

ئىتتىپاقلىشىپ سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى!

— بۈگۈنكى يىغىنغا سىزمۇ قاتنىشامسىز؟

— قاتنىشىمەن.

ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بەلگىلىك ئۇسۇلدا بىرىكىشى ئارقىلىق، تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە تېخىمۇ تولۇق ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرۇلدى، جاھانگىرلار قوغلاپ چىقىرىلدى، جۇڭگو خەلقى ئازات بولدى، ئەمگەكچىلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى باشلاندى.

ھەممىزگە مەلۇمكى، ئەگەر "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرۇلمىغان بولسا، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكى ئاللىقاچان ۋەيران بولغان بولاتتى.

§10 جۈملە بۆلىكى

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى

ۆەزىپىسى (بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈشى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جۈملىدە بايان قىلىنغۇچى ۆەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۆە سۆز بىرىكمىلىرى "ئىگە" دەپ ئاتىلىدۇ، بايان قىلغۇچى ۆەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۆە سۆز بىرىكمىلىرى خەۆەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

§11 سۆز تۈركۈمى

تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ۆە گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تۈركە بۆلۈنۈشى سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ، سان، تەۆەلىك ۆە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "ئىسىم" دەپ ئاتىلىدۇ (مەسىلەن: كىتاب، ئادەم، سىياسەت، خۇشاللىق، بوران، يامغۇر...)؛ شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ، دەرىجە، مەيل، ھال-زامان، شەخس قاتارلىق گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "پېئىل" دەپ ئاتىلىدۇ. (مەسىلەن: يا-، ئىشلە-، ئولتۇر-، يە-، يار-، شاتلان-)؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "سۈپەت" دەپ ئاتىلىدۇ. (مەسىلەن: قىزىل، ئېگىز، چوڭقۇر، يۇمىلاق، قىزغىن، شەرەپلىك، زېھنىي...).

ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى

§1 سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇرتىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، قاتما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپ سۆز، قىسقارتىلما سۆز دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۈپ سۆز. تۈپ سۆزلەر بىرلا مورفېمدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن: تاغ، يەر، سۇ، ئادەم، ئىش، ماڭ، يۇگۇر، كۆك، ئېگىز، بەش، ئون، كىم، ئۇچۇن...

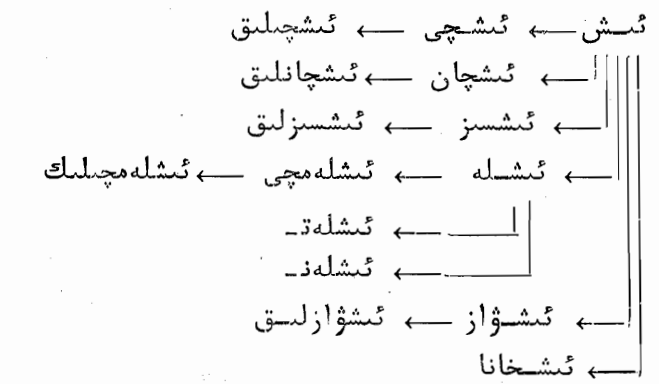
2. ياسالما سۆز. ياسالما سۆزلەر تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى (ئىش + چى)، كۈچلۈك (كۈچ + لۈك)، ئىنقىلابىي (ئىنقىلاب + ىي)، گۈلزار (گۈل + زار)، ئىشلە (ئىش + لە)، ياشار (ياش + ار).

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئارقا قوشۇمچە بولۇپ، سۆزنىڭ ئارقىغا قوشۇلىدۇ، بىراق، سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ سۆز ياساش رولىنى ئوينايدىغان ئاز بىر قىسىم ئالدى قوشۇمچىلارمۇ قوللىنىلىدۇ، بۇلار ئاساسەن ئىران تىلىدىن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن:

بىچارە (بى + چارە)، ناۋۇمىد (نا + ۋۇمىد)،
بەتقىلىق (بەت + قىلىق)، دەرۋەقە (دەر + ۋەقە)

ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈپ سۆزگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ياكى كەينى-كەينىلەپ تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ تۈرلۈك ياسالما سۆزلەر ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مۇشۇنداق بىر تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان بىر توپ سۆز "يىلتىز-داش سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇلارغا ئاساس بولغان تۈپ سۆز "سۆز يىلتىزى" دەپ ئاتىلىدۇ.

3. قاتما سۆز. ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بەلگىلىك گرامماتىك شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم لېكسىكىلىق بىرلىكلەر بولۇپ، بۇلارنى قاتما سۆز دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاخۇنۇم، كۈندە، ھەققىدە، قارىغاندا، بىردىن، يېڭىباشتىن، ھە دەپ، ھە دېگەندە، دېگەنىلەن تۇرسۇن، تىلىۋالدى، سېتىۋالدى، خۇدابەردى

4. بىرىككەن سۆز. بىرىككەن سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ بىقىنىشى-بىقىندۇرۇش ياكى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. مەسىلەن:

ئاشقازان، تام گېزىت، بەلباغ، قىزىلگۈل، مايىتاغ، ئاقساقال، ھۆقۇش، ئەتىياز، كۈنچىقىش، تۆگىقۇش، زەڭسالى، رىئايە قىلى.

بىرىككەن سۆزلەر پارچىلانماسلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، تۈپ سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. تىلىمىزدىكى "بۈگۈن" (بۈ كۈن)، "سەكسەن" (سەككىز ئون)، بىلەزۈك (بىلەك ئۈزۈك)، يانپاش (يان باش) قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

5. جۈپ سۆز. جۈپ سۆزلەر تەڭداش ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىپ-شىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. جۈپ سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) مەلۇم جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەر ئىككى ھۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قىش-ياز ("يىل بويى" دېگەن مەنىدە)، دەپتەر-قەلەم ("ئوقۇش قوراللىرى"، "يېزىش قوراللىرى" مەنىسىدە)، بۈگۈن-ئەتە ("يېقىنقى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە" مەنىسىدە)، جاپا-مۇشەققەت ("تۈرلۈك قىينىچىلىق" مەنىسىدە).

بۇ خىل جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى مۇنداق بىرنەچچە خىل بولىدۇ:

مەنىداشلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

پۇتىمەس ـ تۇگىمەس، مېھىر ـ شەپقەت، قايغۇ ـ ھەسرەت، ئارزۇ ـ ئارمان.

تۇرداشلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

دەپتەر ـ قەلەم، يوتقان ـ كۆرپە، ئوق ـ دورا، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئاچ ـ يالىڭاچ

قارىمۇ ـ قارشىلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

ئاستىن ـ ئۈستۈن، ئاق ـ قارا، ئېگىز ـ پەس، بۇگۈن ـ ئەتە، كىرىش ـ چىقىش، بېرىش ـ كېلىش

2) بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن:

يول ـ يول، چىكىم ـ چىكىم، قاچ ـ قاچ، ئۇر ـ ئۇر، باس ـ باس

3) بىر سۆزنىڭ ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بىر بۆلەك بىلەن جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بۆلەك ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

بالا ـ چاقا، قاچا ـ قومۇچ، تۆمۈر ـ تەسەك، ئاغرىق ـ سىلاق، مېۋە ـ چېۋە، كىيىم ـ كېچەك، پارچە ـ پۇرات

4) بىر سۆزگە، ئاساسەن، ئىسىملارغا "پ" ياكى "م" تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بىر قاپىيداش بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبى ـ

دىكى قاپىيداش بۆلەك ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرە-سىنى كېڭەيتىش، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە غەيرىي رەسمىيەلىك ياكى ياقتۇرماسلىق تۇسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

نان-پان، چاي-پاي، كىتاب-پىتاب، ئۆي-مۆي، ئات-پات، هويلا-پويلا، ماشىنا-پاشىنا، پارتا-مارتا

5) ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىپ كېلىشى ئارقىلىق هاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن:

ئوگۇل-دوگۇل، ئوگىتەي-توگىتەي، گۆگۈر-مۆگۈر، ئاپاق-چاپاق.

6. قىسقارتىلما سۆز. شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى هەربىر سۆزنىڭ بېشىدىن بىر تاۋۇشىنى (يېزىقتا هەرپىنى) ياكى بىر بۇغۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق سۆزلەر تېخى كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)

ج خ (جامائەت خەۋپسىزلىگى)

ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)

رايكوم (رايونلۇق كومىتېت)

§2 سۆز تۈركۈمى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مەنىسىگە هەم تۈرلىنىش ئالاهىدىلىكى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، رەۋىش، ئالماش، پېئىل، تەقلىد سۆز، تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۈكلىمە، ئىملىق سۆزدىن ئىبارەت 12 سۆز

تۇركۈمگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئالدىنقى سەككىزى ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، "مۇستەقىل سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ، كېيىنكى تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۈكلىمىلەر باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ گرامماتىك مەنە ياكى قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ياكى سۆز، جۈملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئوينايدىغانلىقى ئۈچۈن، "يارىمچى سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئىملىق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن يارىمچى سۆز-

سۆز تۈركۈمىنىڭ نامى			مىسالىلار
مۇستەقىل سۆزلەر	پېئىل		ياز-، ماڭ-، كۈل-، سەمرە-، كۆكەر-
	تۇرغۇن سۆزلەر	ئىسىم	تاغ، سۇ، كەتمەن، نان، ئىرادە، كۈلكە
		سۈپەت	قىزىل، ئېگىز، يۇمىلاق، سۈنئىي، گراممماتىك
		سان	بەش، ئون بىر، ئىككىنچى، بەشچە، ئۈچتىن بىر
		مىقدار	يۈتۈم، سېلىم، كىلومېتر، سەر، چارەك، نەپەر
		رەۋىش	بۈگۈن، ئۆگۈنلۈككە، دەرھال، ناھايىتى، قەستەن
		ئالماش	مەن، بىز، نېمە، قانداق، قانچە، ئۆزۈم، ئاللىكىم
		تە قىلىد سۆز	ۋاراك-چۇرۇك، پال-پۈل، لوق-لوق، شىر-شىر
يارىمچى سۆزلەر	باغلىغۇچى		ۋە، بىلەن، ھەم، ھەمدە، چۈنكى، لېكىن
	تىركەلمە		ئۈچۈن، توغرۇلۇق، ئارقىلىق، ئائىت، قارىغاندا
	يۈكلىمە		مۇ، چۇ، غۇ، ئېھتىمال، لا، زە
ئىملىق سۆزلەر			پاھ، ۋايجان، ئەستاغپۇرۇللا، ئاپلا، تىر-تىر

لەرنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمى. پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر يەنە ئورتاق بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، "تۇرغۇن سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنى 31-بەتتىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

§3 سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي تىل. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سۆزگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ياكى مەخسۇس يارىمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىپ كېلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىر سۆزنىڭ تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك مۇناسىۋەت مەنىلىرىنى (گرامماتىك مەنىلەرنى) قوشىدۇ ياكى ئۇنىڭ گراممماتىك ئىقتىدارىنى ئۆزگەرتىدۇ.

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى ئىچىدە پېئىل تۈركۈمى مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئىگە باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا كۆرۈلىدىغان دەرىجە شەكىللىرى (مەسىلەن: ياز- — يازدۇر- — يېزىل- — يېزىش-)، بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلى (مەسىلەن: ياز — يازما-)؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىدە كۆرۈلىدىغان تۈرلۈك مەيل شەكىللىرى (مەسىلەن: يازدىم — يېزىپتىمەن — يازغىدەكمەن — يازسام — يازاي — يازغىدىم...)، ھال-زامان شەكىللىرى (مەسىلەن: يازىمەن — يېزىۋاتىمەن — يازماقچىمەن —

يازدىم ــ يازغانمەن ــ يازغانسىدىم ــ يازاتتىم ــ يېزىۋاتاتتىم ــ يازماقچىدىم)، شەخس شەكىللىرى (مەسىلەن: يازمەن ــ يازمىز ــ يازسەن ــ يازسىلەر ــ يازىدۇ)؛ پېئىلنىڭ سۈپەت، ئىسىم ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان تۈرلۈك تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى يەنى سۈپەتداشلار (مەسىلەن: يازغان ــ يازىدىغان ــ يېزىۋاتقان ــ يازار)، ئىسىمداشلار (مەسىلەن: يازماق ــ يېزىش ــ يازغۇ ــ يازغۇچى ــ يازغانلىق ــ يېزىۋاتقانلىق ــ يازىدىغانلىق)ۋە رەۋىشداشلار (مەسىلەن: يازا ــ يېزىپ ــ يازغاچ ــ يازغاچقا ــ يازغىچە ــ يازغىلى ــ يازغانسېرى).

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار يەنە تۈرغۇن سۆز شەكىلدە بىر قىسىم يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، پېئىلنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى خىلمۇخىل تۈس، ھال مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول گرامماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ (مەسىلەن: يېزىپ بول ــ يېزىپ قوي ــ يېزىۋەت ــ يازىۋەر ــ يېزىپ چىق ــ يېزىۋال ــ يېزىپ بەر ــ يېزىپ تۇر ــ يېزىپ ئولتۇر ــ يېزىپ ياتـ(يېزىۋاتـ) ــ يېزىشقا باشلا ــ يازغىلى تۇر ــ يېزىپ باق ــ يازغان بول ــ يازىدىغان بول ــ يېزىۋاتقان بول ــ...)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىرقانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىرقانچە خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن: "كۆرۈشتۈرەلمىدىم" دېگەن پېئىل شەكلىنى ئالساق، ئۆملۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئىمكان تۈس، بولۇشسىزلىق، ۋاستەسىز بايان مەيلى، ئاددى ئۆتكەن زامان، 1 شەخس، بىرلىكتىن

ئىبارەت سەككىز خىل گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارمۇ ئۆزگىرىشچان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق، تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى (مەسىلەن: ئۆي — ئۆيلەر)، تەۋەلىك شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆيۈم — ئۆيۈڭ — ئۆيىگىز — ئۆيىمىز — ئۆيۈڭلار — ئۆيى)، ھەر خىل كېلىش شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆي — ئۆينىڭ — ئۆيگە — ئۆينى — ئۆيدە — ئۆيدىن — ئۆيدەك — ئۆيدىكى — ئۆيگىچە — ئۆيچىلىك).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار يەنە "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدىغان يارىمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (مەسىلەن: ئۆي توغرۇلۇق — ئۆي ئارقىلىق — ئۆي ئۈچۈن — ئۆي بىلەن — ئۆي بويىچە — ئۆي قاتارلىق — ئۆي كەبى — ئۆيگە ئائىت...).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىرقانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىرقانچە خىل گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "بالىلىرىمنىڭ" دېگەن ئىسىم شەكلىنى ئالساق، كۆپلۈك، تەۋەلىك، I شەخس، بىرلىك، ئىگىلىك كېلىشتىن ئىبارەت بەش خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

3. ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان پۈتۈن سانلار، ئونلار خانىنىڭ ھەربىر ئونلۇق پەللىسىدىكى پۈتۈن سانلار ۋە "يۈز"، "مىڭ"، "مىليون"، "مىليارد" قاتارلىق چوڭ سانلار ئاددىي سان ھېسابلىنىپ ئايرىم يەككە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا

پۈتۈن سانلار مۇرەككەپ سان ھېسابلىنىپ چوڭ خانىلىق سانلارغا كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن (مەسىلەن: ئون بىر، سەكسەن بەش، يۈز بەش) ياكى كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ چوڭ خانىلىق سانلارنى ھەسسىلەپ كېلىشىدىن (مەسىلەن: ئىككى يۈز بەش مىڭ، ئون ئۈچ مىڭ، ئون يەتتە مىليون) ھاسىل بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلى شەكلى مەنە ۋە مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن "ساناق سان" ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق مۆلچەر سان (مەسىلەن: ئونچە، مىڭچە، مىڭدەك، بەش-ئون، ئون نەچچە). تەرتىپ سان (مەسىلەن: بىرىنچى، ئون ئىككىنچى...)، كەسىر سان (مەسىلەن: تۆتتىن بىر، يۈزدىن يىگىرمە...)، تەقسىم سان (مەسىلەن: بىردىن، بەش-ئالتىدىن...)، رەۋىش سان (مەسىلەن: مىڭلاپ، بىرلەپ-ئىككىلەپ...)، كىشىلىك سان (مەسىلەن: بىرەيلەن، بەشەيلەن، ئون نەچچەيلەن...) ئالماش سان (ئىككىمىز، بەشىڭلار، تۆتى...) قاتارلىق سان تۈرلىرى ياسىلىدۇ.

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسىنى كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولىدىغان سۆپەتلەر (دەرىجىلىك سۆپەتلەر) تۈرلىنىش ئارقىلىق، ئەسلى دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىي، قىسقا)، كېمەيتىمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىيىراق، قىسقىراق)، ئاشۇرما دەرىجە (مەسىلەن: ئاپئاددىي، قىپقىسقا)، ئەركىلەتمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىيغىنا، قىسقغىنا) شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

5. ئالماش ــ ئىسىم، سۈپەت، سان قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئالمىشىپ، شۇلارنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆز بىلەن ئالمىشىپ كەلگەن بولسا، ئاساسىي جەھەتتىن شۇ سۆز تۈركۈمى بىلەن ئوخشاش تۈرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە ئوخشاش مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى هاسىل قىلىدۇ.

6. ئۇيغۇر تىلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-" قاتارلىق يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن شۇ سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى هاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەتتىكى پېئىللارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: باغ بول-، باغ قىل-، ئادەم بول-، كىچىك بول-، كىچىك قىل-، چىرايلىق بول-، چىرايلىق قىل-، ئون بەش بول-، ئون بەش قىل-، مۇنداق بول-، مۇنداق قىل-...).

§4 كۆپ ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىككىدىن ئارتۇق شەكىلگە ئىگە، مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىر يەردە "-لار" (كىتابلار) شەكلىدە كەلسە، بىر يەردە "-لەر" (دەپتەرلەر) شەكلىدە كېلىدۇ؛ ئىسىمنىڭ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىر يەردە "-دا" (بازاردا)، بىر يەردە "-دە" (ئۆيدە)، بىر يەردە "-تا" (كىتابتا)، بىر يەردە "-تە" (مەكتەپتە) شەكلىدە كېلىدۇ. بىر قوشۇمچىنىڭ مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى "ۋاريانت" دېيىلىدۇ. بىز كۆپ

ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنى كۆرسەتكەندە، ۋاريانتلار ئارىسىغا "/" بەلگىسىنى قويىمىز، مەسىلەن: ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى "-لار/-لەر" شەكلىدە، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسىنى "-دا/-تا/-دە/-تە" شەكلىدە كۆرسىتىمىز.

قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ ۋاريانتلىق بولۇشىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋاريانتلىرى شۇ قوشۇمچە قوشۇلىدىغان ئۆزەكنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قوشۇلىدۇ. ۋاريانتلارنىڭ ئۆزەككە ماسلىشىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1. "-دىن/-تىن"غا ئوخشاش بېشىدىكى تاۋۇش جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار جاراڭلىقلىرى جاراڭلىق تاۋۇش (جۈملىدىن سوزۇق تاۋۇش) بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، جاراڭسىزلىرى جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، مەسىلەن:

قەغەز + دىن→قەغەزدىن، تالا + دىن→تالادىن، قولىمىز + دىن→قولىمىزدىن، ئات + تىن→ئاتتىن، ئاش + تىن→ئاشتىن، ئۆگىنىش + تىن→ئۆگىنىشتىن

2. "-سا-سە"گە ئوخشاش تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز + سا→يازسا، كەل + سە→كەلسە، ئولتۇر + سا→ئولتۇرسا، كۆزلە + سە→كۆزلىسە

3. "-ى/-سى"غا ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار-يوق-

لۇغى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدىغان ۋاريىانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قەلەم+ى←قەلىمى، مەيدان+ى←مەيدانى، گەۋدە+سى← گەۋدىسى، ياخشى+سى←ياخشىسى

4. "ـي/ـاي/ـەي"گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار ـ يوقلۇغى جەھەتتىن ۋە سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇشسىز كەلگىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن كەلگەنلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە+ي←سۆزلەي، قارا+ي←قاراي، ئولتۇر+ئاي←ئولتۇراي، قايىت+ئاي←قايىتاي، كەل+ئەي←كېلەي، كۇندۇر+ئەي← كۇندۇرەي

5. "ـغان/ـقان گەن/ـكەن"گە ئوخشاش بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار جاراڭلىق ـ جاراڭسىزلىق جەھەتتىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا جاراڭلىقلىق ـ جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غان←يازغان، ئوقۇ+غان←ئوقۇغان، ئوقۇت+قان←ئوقۇتقان، ئاس+قان←ئاسقان، كەل+گەن←كەلگەن، يۈگۈر+گەن←

يۇگۇرگەن، ئەتە+كەن← ئەتىكەن، تۇگەت+كەن ← تۇگەتكەن

6. "-لىق// -لىك// -لۇق// -لۈك" كە ئوخشاش تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۇچار+لىق←كۇچارلىق، خوتەن+لىك←خوتەنلىك،

قۇمۇل+لۇق←قۇمۇلۇق، بۇگۇر+لۈك ←بۇگۇرلۈك

7. "-ئىلار// -ئېلار// ۇئىلار// ۈئىلار" گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار-يوقلۇغى جەھەتتىن ھەم بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلارنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بالا+ئىلار←بالائىلار، يېڭە+ئىلار ← يېڭىنەئىلار، ئۇرنال+ئېلار← ئۇرنىلىئىلار، دەپتەر+ئېلار←دەپتىرىئىلار، ئوقۇش+ۇئىلار← ئوقۇشۇئىلار، ئامبۇر + ۇئىلار←ئامبۇرۇئىلار، كۆن + ۇئىلار كۆنۇئىلار، كۆۋرۈك+ۇئىلار←كۆۋرۈكۇئىلار

8. "-دىك// -تىك// دۇك// -تۇك// -دۈك// -تۈك" گە ئوخشاش

بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانگلىقلىق - جارانگسىزلىق جەھەتتىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا جارانگلىقلىق - جارانگسىزلىق جەھەتتىن ھەم ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئويىنا+دىك←ئويىنىدىك، كەل+دىك←كەلدىك،
سۆزلەش+تىك←سۆزلەشتىك، يەت+تىك←يەتتىك،
ئوقۇ+دۇق←ئوقۇدۇق، ئولتۇر + دۇق←ئولتۇردۇق،
ئوقۇت+تۇق←ئوقۇتتۇق، ئوقۇش+تۇق←ئوقۇشتۇق،
يەتكۈز+دۇق←يەتكۈزدۇق، كۆر+دۇق←كۆردۇق،
پۈتۈش+تۇق←پۈتۈشتۇق، كۈت+تۇق←كۈتتۇق.

ئەسكەرتىش: بەزى سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىنىڭ ئارىلىقىغا باشقا ئېلېمېنتلار قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، بۇنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا تونۇشتۇرىمىز.

ئۈچىنچى باب ئىسىم

§1 ئىسىمنىڭ مەنىسى

ئىسىم شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ يەر-دىكى شەيئى سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، "كىم"، "نېمە"، "قەيەر" دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

— كىم؟

ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، جەڭچى، ئەخمەت، ئايشەم، ئانا...
ئانا...

— نېمە؟

ئات، تۆگە، قوڭغۇز، تاش، سۇ، دەرەخ، بۇغداي، جوزا، ئۆي، ھوبلا، بوران، يامغۇر، چېقىن، تاشقىن، جەڭ، ھور، نەزەرىيە، سىياسەت، ھۆكۈمەت، ئويۇن، كۇلكە، ھۇجۇم، خۇشاللىق، قەھرىمانلىق...

— قەيەر؟

ئاسىيا، يېراق شەرق، بېيجىڭ، ئۇرۇمچى، تۇرپانىيۇز...

§2 ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە

قاراپ، ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئى ئۇچۇن ئورتاق نامنى ياكى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىم دېيىلىدۇ. مەسىلەن: "تاغ" دېگەن ئىسىم ھەممە تاغلار ئۇچۇن، "ئادەم" دېگەن ئىسىم ھەممە ئادەم ئۇچۇن، "شەھەر" دېگەن ئىسىم ھەممە شەھەر ئۇچۇن ئورتاق؛ "نەزىرىيە"، "سىياسەت"، "دېموكراتىزم" قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ھەربىرى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي ئىسىمغا كىرىدۇ. ئومۇمىي ئىسىملار تىلدىكى ئىسىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدىغان مەخسۇس ناملار خاس ئىسىم دېيىلىدۇ، مەسىلەن، "تىيانشان" دېگەن ئىسىم بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ، بۇ تاغ شۇ نام ئارقىلىق باشقا تاغلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئەخمەت" دېگەن ئىسىم بىر ئادەمنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئادەم شۇ نام ئارقىلىق باشقا ئادەملەردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئۇرۇمچى" دېگەن ئىسىم بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ شەھەر شۇ نام ئارقىلىق باشقا شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇ، ۋەھاكازا. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەخسۇس ناملار خاس ئىسىمغا كىرىدۇ.

نۇرغۇنلىغان خاس ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، "باھار"، "پولات" دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "باھار"، "پولات" دېگەن ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق، "ئادىل"، "ئەركىن"

دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "ئادىل"، "ئەركىن" دېگەن سۈپەتلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىشى ئارقىلىق، "ئالغا" دېگەن گېزىت ياكى دادۇي نامى "ئالغا" دېگەن رەۋىشنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان، بۇ خىل خاس ئىسىملار شۇ خىلدىكى ئومۇمىي ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ بىلەن ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالىدۇ.

§3 ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى — ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ ياكى بىرلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بىرلىك شەكلىدە كېلىدۇ ياكى كۆپلۈك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ.

ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا "-لار/-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ: "-لار/-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ؛ "-لار/-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك شەكلى	كۆپلۈك شەكلى
كىتاب	كىتابلار
قەغەز	قەغەزلەر
بالا	بالىلار
شەھەر	شەھەرلەر

2. ئسىمنىڭ بىرلىك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) بىر تېپتىكى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئات ئالساڭ مىنىپ كۆر، چىنە ئالساڭ چېكىپ (ماقال).

پويىز — قاتناش قورالى.

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانى تۈزۈلدى.

2) بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ئايرىم بىرىنى ياكى ئايرىم بىر جۈپىنى ياكى ئايرىم بىر قېتىملىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ دەرسخانىمىز ناھايىتى يورۇق.

بۇ ئات بەك ياخشى.

ئۇنىڭ كۆزى بەك ئۆتكۈر.

تۈنۈگۈنكى مەجلىسكە مەنمۇ قاتناشتىم.

3) سان-مىقدارى ئېنىق ئېيتىلغان كۆپ سانلىق شەيئىلەر ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەللىك ئات، بەش مەكتەپ، ئوتتۇز ئوقۇغۇچى، بىر ئۈي ئادەم، بىر قوتان قوي...

4) بەزى ئابستراكت ئىسىملار ھامان بىرلىك شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تىنچلىق، دېموكراتىزم، كوممۇنىزم.

3. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) ساناشقا بولىدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ھەممىسىنى ياكى مەلۇم بىر توپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىللار مەيدەڭنى تۈتۈپ قاقاقلاپ كۈلمە.

ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۈمنى.

(ل. مۇتەللىپ)

بۇ بىنالار بۇلتۇر سېلىندى.

بىزنىڭ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.

2) ساناشقا بولمايدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ شەيئىنىڭ ھەر خىللىقىنى ياكى كۆپ قېتىملىقلىقىنى ياكى ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق ئىشلار بىلەن كارىم يوق، دېدى، ئۇ.

مەزھەپچىلىكنىڭ قالدۇقلىرى پارتىيە ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەردە يوقىتىلىشى كېرەك، پارتىيە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلەردىمۇ يوقىتىلىشى كېرەك.

(ماۋ زېدۇڭ)

بۇنداق تەييارلىقنى قىلماسلىق توغرا ئەمەس، كەلگۈسىدىكى ئۇرۇشلار ئۈچۈن پايدىسىز.

(ماۋ زېدۇڭ)

...يىگىت...ھەيۋەتلىك، ئېگىز، كۈنئاۋۇن چوققىلىرىغا، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالماستەك پارقىراپ تۇرغان قارلارغا ھېرىسمەنلىك بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى.

(قەييۇم تۇردى)

سابىر داجەيدىن قايتقاندىن كېيىن، بىزنىڭ ئۆي-پىكرىمىز ئاشۇ تاغدا، قار سۈلىرىدا بولۇپ قالدۇ.

(قەييۇم تۇردى)

3) بىرلا ئادەمنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ

ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر توپ ئادەم نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: مەسىلەن:

بىزنىڭ مەكتەپ يېقىن، ئوكاملارنىڭ مەكتىپى بىرئاز يىراق.

سۇڭ مېيى زەيتۇنەملەرنىڭ ئۆيىگە باراتتى.

(قەيىۋم تۇردى)

سابىرلار دادۇي ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، تەرەپ-تەرەپتىن كەلكۈندەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئەزالار توپى ئارىسىدا قالدى.

(قەيىۋم تۇردى)

4) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى قاتناشقان جۈملىلەر بەزى كونتېكستلاردا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ئىشلارنىڭ گەۋدىلىك بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بالا ھازىر چوڭ بولۇپ تراكتورلارنى ھەيدەيدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. (بالا نۇرغۇن ئىشلارنى قىلالايدۇ، تراكتور ھەيدەش شۇ ئىشلارنىڭ گەۋدىلىك بىرى).

تەشكىل ئۇنىڭ بىلەم ئاشۇرۇشىغا كۆپ ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى، بېيجىڭلارغىمۇ ئەۋەتتى.

بۇگۈن پەقەتلا مەجەزىم يوق، باشلىرىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

5) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بەزى كونتېكستلاردا مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن شۇ چاغدا 20 ياشلاردا بار ئىدىم.

ئۇلار ھازىر لەنجۇلارغا يېتىپ بارغاندۇ.

6) تەڭ مۇناسىۋەتتە تىزىلىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى قىسمى كۆپلۈك شەكلىدە كېلىپ ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىنغا بىزنىڭ سىنىپتىن قاسىم، تۇردى، ئەخمەتلەر قاتناشتى.

ئاقسۇ، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى ئايلىنىپ كەلدىم.

7) كۆپلۈك قوشۇمچىسى تۆۋەندىكى ئەھۋالدا سۆز ياساش رولىنى ئويناپدۇ:

(1) ئوندىن 90 گىچە بولغان ئاربلىقتىكى تاق سۆزلۈك تەرتىپ سانلار بىلەن ئىپادىلەنگەن "يىل" سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

30 ـ يىللار، 50 ـ يىللار، 80 ـ يىللار...

(2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئونمىڭ، يۈزمىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا سانداقى خانا ئىسمىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلەر، يۈزلەر، مىڭلار، ئونمىڭلار، يۈزمىڭلار، مىليونلار، ئون مىليونلار، يۈز مىليونلار...

(3) بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ خىل سۈپەتكە ئىگە ئادەملەر ئومۇمىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كونىلار، چوڭلار، قەدىمكىلەر، ئاقىلار، قىزىللار.

§4 ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

1. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ـ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلۇم بىر،شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تەۋەلىك شەكىللىرى

ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق هالدا I شەخس، II شەخس ۋە III شەخستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ؛ I شەخس سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر ۋە هۆرمەت تۈرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن ئاددىي تۈرى يەنە بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ، سىپايە تۈرى

تۈرى		تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ـ م // ـ ىم // ـ ۇم // ـ ۈم	بالام، قەلەمىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك تۈرى	ـ مىز // ـ ىمىز	بالىمىز، قەلەمىمىز، قولىمىز، كۆزىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ـ ڭ // ـ ىڭ // ـ ۇڭ // ـ ۈڭ	بالاڭ، قەلەمىڭ، قولۇڭ كۆزۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	ـ ڭلار // ـ ىڭلار // ـ ۇڭلار // ـ ۈڭلار	بالاڭلار، قەلەمىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ـ ڭىز // ـ ىڭىز	بالىڭىز، قەلەمىڭىز، قولىڭىز، كۆزىڭىز
	كۆپلۈك هۆرمەت تۈرى	ـ لىرى	بالىلىرى، قەلەملىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
III شەخس	تۈرى	ـ سى // ـ ى	بالىسى، قەلەمى، قولى كۆزى

بىرلىك بويىچىلا قوللىنىلىدۇ، ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلەنـ
مەيدۇ؛ III شەخسۇ سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك
شەكىللىرىنىڭ بۇ تۈرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىش ئەھۋالىنى
48 ـ بەتتىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ.

ئەسلىدە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن
كېيىنكى كۈنلەردە ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بەزى
ئىسىملار مەسىلەن: ئەسلىدە "سۇۋ"، "ماتاۋ" بولغان "سۇ"، "ماتا"
سۆزلىرى ۋە ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان
"پولۇ"، "ياڭيۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىم-
لارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا بىر
"ي" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ، ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ
ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا قوشۇلىدىغان ۋارد-
يانتلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ + ي + ۇم ← سۇيۇم، ماتا + ي + مىڭ ← ماتايىمىڭ، ياڭيۇي + مىڭز ←
ياڭيۇيمىڭز، پولۇي + مىڭ ← پولۇيىمىڭ.

2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيـ
سى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا،
تەۋەلىك شەكىلىگە كىرگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك
شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك تەۋەلىك شەكلى	كۆپلۈك تەۋەلىك شەكلى
قەلىمىم	قەلەملىرىم
قەلىمىمىز	قەلەملىرىمىز
قەلىمىڭ	قەلەملىرىڭ
قەلىمىڭلار	قەلەملىرىڭلار

قەلەمكىز	قەلەملىرىڭىز
قەلەمى	قەلەملىرى

3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى شەخس ئالماشلىرى بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملار شۇ ئالماشنىڭ شەخس ۋە سانى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكىلگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كىتابىم، بىزنىڭ كىتابىمىز، سېنىڭ كىتابىڭ، سىلەرنىڭ كىتابىڭلار، سىزنىڭ كىتابىڭىز، سىلىنىڭ كىتابلىرى، ئۇنىڭ (ئۇلارنىڭ) كىتابى

2) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ياكى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار III شەخس تەۋەلىك شەكىلگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

قاسىمنىڭ ئاكىسى، مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، جوزىنىڭ ئۈستى، كىنو بېلىتى، رەسىم كۆرگەزمىسى، تارىم دەرياسى.

3) ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم شەيئىنى شۇ شەيئى بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋەتتىدە بولغان يەنە بىر شەيئىنىڭ بەلگىسى ئارقىلىق ئېنىقلايدىغان ئىگە-خەۋەر بىرىكمىلىرى كۆپ قوللىنىلىدۇ، بۇ خىل بىرىكمە تەركىبىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ھامان تەۋەلىك شەكىلدە كېلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچىلىرى بولمايدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو يېرى چوڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بىر مەملىكەت.

مەن قابىلىيىتىم تۆۋەن، تەجرىبەم يوق بىر ئادەم.

4) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بەزى گراماتىكا كىتاب-

لىرىدا "ئىسمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى "دەپ ئاتىلىدۇ، بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا بولسا "ئىسمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى بۇ كاتېگورىيىدە شەخس ئۇقۇمى ئىپادىلەنمىدۇ، لېكىن ئۇ پەقەت تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىسمنى شەخس جەھەتتىن ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناىمايدۇ. I ۋە II شەخستىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان ئىسىملارمۇ يەنىلا III شەخس ئورنىدا تۇرىۋېرىدۇ. مەسىلەن: "ئاكام كەلدى"، "ئاكىڭىز كەلدى"، "ئاكىسى كەلدى" دېگەنگە ئوخشاش. بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاشىمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى مۇنداق بولغاندا، "ئىگىلىك" دېگەن بۇ پەرقلەندۇرگۈچى نام "ئىگىلىك كېلىش"نىڭ پەرقلەندۇرگۈچى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ، ۋەھالەنكى، ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم تەۋەلىگۈچىنى بىلدۈرسە، تەۋەلىك شەكلىدىكى ئىسىم تەۋەلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككىسىگە ئوخشاش بولمىغان پەرقلەندۇرگۈچى ناملارنى قوللانغان ياخشى.

§5 ئىسمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

1. ئىسمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى — ئىسمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئىسمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گرامما-

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىساللار
باش كېلىش	(نۆل)	مەيدان، كىتاب، ئۆي، دەرس
ئىگىلىك كېلىش	ـ نىڭ	مەيدانىنىڭ،كىتابنىڭ، ئۆينىڭ دەرسنىڭ
يۆنىلىش كېلىش	ـ غا/ ـ قا/ ـ گە/ ـ كە	مەيدانغا، كىتابقا، ئۆيگە، دەرسكە
چۈشۈم كېلىش	ـ نى	مەيدانىنى، كىتابنى، ئۆينى، دەرسنى
ئورۇن كېلىش	ـ دا/ ـ تا/ ـ دە/ ـ تە	مەيداندا، كىتابتا، ئۆيدە، دەرستە
چىقىش كېلىش	ـ دىن/ ـ تىن	مەنداندىن، كىتابتىن، ئۆيدىن، دەرستىن
ئورۇن ـ بەلگە كېلىش	ـ دىكى/ ـ تىكى	مەيداندىكى، كىتابتىكى، ئۆيدىكى، دەرستىكى
چەك كېلىش	ـ غىچە/ ـ قىچە/ ـ كىچە/ ـ گىچە	مەيدانغىچە، كىتابقىچە، ئۆيگىچە، دەرسكىچە
ئوخشاتما كېلىش	ـ دەك/ ـ تەك	مەيدانداەك، كىتابتەك، ئۆيدەك، دەرستەك
تەڭلەشتۈرمە كېلىش	ـ چىلىك/ ـ چە	مەيدانچىلىك، كىتابچىلىك، ئۆيچىلىك، دەرسچىلىك

تىك كاتېگورىيە.

بۇ كاتېگورىيە ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان كېلىش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن-بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش دېگەن ئون خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ كېلىش شەكىللىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى يۇقىرىدىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

2. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ھەر دائىم ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ياكى سان كاتېگورىيىسى بىلەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كتاب-كتابلار، كتابىم-كتابلىرىم، كتابىنىڭ-كتابلارنىڭ، كتابىمنىڭ-كتابلىرىمنىڭ، كىتابقا-كىتابلارغا، كىتابىڭغا-كتابلىرىڭغا...

3. ئىسىمنىڭ ھەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

باش كېلىش

1) جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باھار كەلدى. ۋەتىنىمىز گۈللەنمەكتە. ۋاقىت قىممەت.

قاسىم سورىغان كىتاب مۇشۇ.

2) جۈملىدە قاراتما ۋەزىپىسىدە كېلىپ، نۇتۇق ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، كىنوغا بارامسەن؟

يولداشلار دىققەت قىلىڭلار.

بالىلىرىم، سىلەرگە بىر گېپىم بار، قۇلاق سېلىڭلار.

3) ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، ئېنىقلانغۇچى شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، ئايال دوختۇر، ياغاچ كارىۋات.

4) بەلگىلىك شارائىتتا، خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئىگىنىڭ تۇر تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى. ئەخمەت ئىشچى. بۇ — كىتاب.

ئىگىلىك كېلىش

① ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم III شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇنئاينىڭ لۇغىتى. ئاكامنىڭ چاپىنى، جەڭچىنىڭ ئارزۇسى. مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، قازاننىڭ تۆۋىقى. تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، ئەخمەتنىڭ ئۇستازى

بۇ لۇغەت ئوقۇتقۇچىنىڭ.

② تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىمنى قىسقارتىپ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئالماشلاشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئالماشلاشقاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنىڭ ئالماشلىشىش ئۇسۇلى مۇنداق:

ئۇ باش كېلىش شەكلىدىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، بۇ ئاستە ئالماشلىشىمۇ مۇمكىن، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مېنىڭ لۇغىتىم ياخشى ئەمەس، قاسىمنىڭ (قاسىمنىڭكى) ياخشى. (قاسىمنىڭ/قاسىمنىڭكى=قاسىمنىڭ لۇغىتى).

باش كېلىشتىن باشقا كېلىشتىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنىڭ سومكىسىنى ئال، تۇرسۇنىنىڭكىنىڭ سولىقى يوق (تۇرسۇنىنىڭكىنىڭ=تۇرسۇنىنىڭ سومكىسىنىڭ).

مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بەرمەي، تۇرسۇنىنىڭكىگە جاۋاب بەردى. (تۇرسۇنىنىڭكىگە=تۇرسۇنىنىڭ سوئالىغا).

مېنىڭ ماقالەمنى باسمىدى، تۇرسۇنىنىڭكىنى باستى (تۇرسۇنىنىڭكىنى= تۇرسۇنىنىڭ ماقالىسىنى).

ئۇلار بۇ ئۆيدە ئەمەس، تۇرسۇنىنىڭكىدە (تۇرسۇنىنىڭكىدە=تۇرسۇنىنىڭ ئۆيىدە).

بۇ لۇغەت تۇرسۇنىنىڭكىدىن ياخشى (تۇرسۇنىنىڭكىدىن=تۇرسۇنىنىڭ لۇغىتىدىن). بۇ لۇغەت تۇرسۇنىنىڭكىدەك تولۇق ئەمەس (تۇرسۇنىنىڭكىدەك= تۇرسۇنىنىڭ لۇغىتىدەك).

بۇ بوخچىدىكى لۇغەت سېنىڭ ئەمەس، ئەخمەتنىڭكىدىكى لۇغەت سېنىڭ (ئەخمەتنىڭكىدىكى=ئەخمەتنىڭ بوخچىسىدىكى).

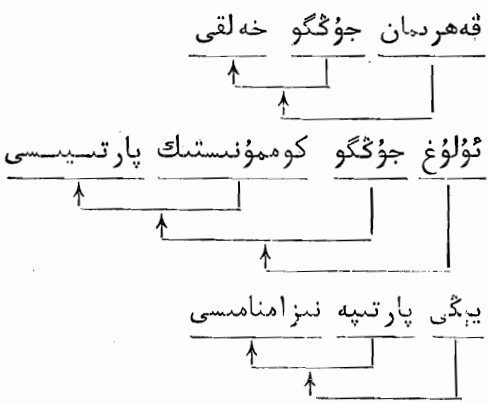
ئەخمەتنىڭ ئۆيىدىن تۇرسۇنىنىڭكىگىچە مېڭىپ باردۇق (تۇرسۇنىنىڭكىگىچە=تۇرسۇنىنىڭ ئۆيىگىچە).

ئۇنىڭ بويىمۇ تۇرسۇنىنىڭكىچىلىك بار (تۇرسۇنىنىڭكىچىلىك= تۇرسۇنىنىڭ بويىچىلىك).

(3) بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەۋەلىگۈچى شەيئى بىلەن تەۋەلەنگۈچى (ئېنىقلانغۇچى) شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ، زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ. بۇ خىل زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئومۇمەن بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق قۇرۇلتىيى، پارتىيە نىزامنامىسى، دەرس ۋاقتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، غۇلجا ئالمىسى، قازاق قويى، تارىم دەريالىسى.

بۇنداق زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار بىرىكمىنىڭ بېشىدىكى ئىسىمنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىرىكمىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

يۆنىلىش كېلىش

يۆنىلىش كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار ئومۇمەن پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە ئايرىم رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن.

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ئۆزى بېقىنغان پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىسىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) ھەرىكەتنىڭ نىشانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز بېيجىڭغا كەلدۇق.

ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا توپلاندى.

ئوقۇتقۇچى سىنىپقا كىردى.

بۇ ئورۇندۇققا ئولتۇرۇڭ.

كىتابنى جوزىغا قويۇپ قويدۇم.

ئۇكىڭىزغا خەت ئەۋەتتىڭىزمۇ؟

2) بەزى ئۆتۈمسز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئاممىغا ئىشىنىشىمىز كېرەك.

ئۇ مۇزىكىغا بەك قىزىقىدۇ.

ئۇ بالىسىغا تېرىكتى.

3) ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ياسالغان مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىدىكى

پېئللارىنڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق.

بۇ كېسەلنى دوختۇرغا ياخشى تەكشۈرۈتۈپ بېقىڭ.

بۇگۈن موئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا ماقالە يازغۇزدى.

4) ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ھەرىكەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دەرسكە ماڭدى (دەرسكە=دەرس ئوقۇشقا).

مەن دوختۇرغا بارىمەن (دوختۇرغا=دوختۇرغا كۆرۈنۈشكە).

ئۇ سۇغا چىقىپ كەتتى (سۇغا=سۇ ئېلىشقا)

ئۇلار تاماققا ئولتۇردى (تاماققا=تاماق يېيىشكە).

5) بەزى ھەرىكەتلەرنىڭ ۋاستىسىنى ياكى بەدىلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زال ئادەمگە لىق تولدى.

ئەتراپ گۈللەرگە پۈركەندى.

ئېتىزلار سۇغا قاندى.

بۇ لۇغەتنى 12 كويغا ئالدىم.

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ سۈپەت ۋە رەۋىشكە بىقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

كىنوغا ئامراق، قانۇنغا خىلاپ، سەنئەتكە ھەۋەسكار،

مۇشۇ لۇغەتكە ئوخشاش، مەكتەپكە يېقىن

پېئىلنىڭ ئىسمىداش ۋە سۈپەتداش شەكىللىرى يۆنىلىش كېلىش

بىلەن تۇرلەنگەندە، يەنە باشقا بىر مۇنچە مەنىلەرنى بىلدۇرۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ نۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

چۈشۈم كېلىش

① چۈشۈم كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئۆتۈملۈك پېئىل ياكى ئۆتۈملۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پىلاننى تۈزۈپ بولدۇق.
بۇ ئۆيلەرنى بىز سالدۇق.
بۇ پايپاقنى سىڭلىم توقۇپ بەرگەن.
سىنىپنى تازىلاپ قويۇڭلار.
تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇڭمۇ؟
بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم ئوقۇدۇم.
بۇ ئاتنى مەن مىنمەن.
ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز.
بىز ئوقۇتقۇچىمىزنى ھۆرمەتلەيمىز.

② بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە ئۆتۈملۈك پېئىللارغا بېقىنىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، بىز بۇنداق ئىسىملارنى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ، تولدۇرغۇچى بىلەن پېئىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى زىچلاشتۇرىدۇ، نەتىجىدە

بىر پېئىل ئورنىدا قوللىنىلىدىغان تولدۇرغۇچى ــ پېئىل بىرىكمىلىرى هاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كىنو كۆرمەك، دوكلات ئاڭلىماق، تراكتور هەيدىمەك، خەت يازماق، تاماق يېمەك، دەم ئالماق...

ئورۇن كېلىش

ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، بەزىدە سۈپەتلەرگە بېقىنىپ هالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

پېئىللارغا بېقىنىپ هالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

1) هەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن كۈلۈبتا چوڭ يىغىن ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىندا مەنمۇ سۆزلىدىم.

ئەخمەت سىنىپتا دەرس تەكرارلاۋاتىدۇ.

2) هەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ياكى داۋاملىشىش ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىغىن كەچتە ئېچىلىدۇ.

ئۇلار چۈشتە كېلىدۇ.

مەن ئۇ يەرگە كۈزدە بارىمەن.

بۇ خىزمەت ئىككى كۈندە تۈگەيدۇ.

3) هەرىكەت بارلىققا كەلگەن شارائىت، كەيپىياتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۆھبەت قىزغىن ۋە دوستانە كەيپىياتتا ئۆتتى.
ئۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى.
4) ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئانكىت گاڭىدا ياكى موبىدا تولدۇرۇلسۇن.
ئۇلار ئايروپىلاندا كەلدى.
سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئورۇن ياكى دائىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بۇگۈن مەكتەپتە كىنو يوق.
ئەخمەت تەرجىمىدە ياخشى.
ئۇ ئۆگىنىشتە قىينىچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم قىلىدۇ.
خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئىگىنىڭ ئورنىنى ياكى مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
كىتاب جوزىدا.
سېنىڭ لۇغىتىڭ ئەخمەتتە.
ئۆزەم ھەر جايدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر.
ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە.

چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار، ئاساسەن، پېئىللارغا، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن.
چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياكىي ھەرىكەتىنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ئايرىلىش ئورنىنى، ياكىي بېسىپ ئۆتۈش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

بۇ ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدىن كەلدى.

بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم.

ئۇ بۇ گەپنى ئەخمەتتىن ئاڭلاپتۇ.

چوڭ ئىشكتىن كىرىڭ.

پويىز ئىككىنچى تونىلدىن ئۆتتى.

ماشىنىنىڭ روجىكىدىن باشنى چىقىرىشقا بولمايدۇ.

2) ھەرىكەت ئىگىسى روھىي جەھەتتىن يىراقلىشىدىغان شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، چوڭ بىر غەمدىن قۇتۇلدۇم.

ئەكسىيەتچىلەر خەلقتىن قورقىدۇ.

ئۇ بۇ خىيالدىن ۋازكەچتى.

3) ھەرىكەتنىڭ مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ سۆزىڭىزدىن ئىلھاملاندىم.

ئۇ تەشكىلدىن ناھايىتى رازى بولدى،

4)-ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دادۇيىمىزنىڭ يەرلىرى مۇشۇ ئېتىزدىن باشلىنىدۇ.

ئونىنچى بەتتىن 12 ـ بەتكىچە ئوقۇڭ.

5) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياكىي ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئى-

نىڭ ماتېرىيالىنى ياكى تەرگىبىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئورۇندۇق بامبۇكتىن توقۇلغان.

قارا چىبەرقۇتتىن ئىشتان-چاپان كىيگەن بىر ئادەم گىرىپ كەلدى.

ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدىن بىر كەپە ياسىۋالدى.

ئوقۇغۇچىلاردىن بىر ئۆمەك تەشكىل قىلىندۇ.

6) بىرى ياكى بىر قىسمى ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نەمۇنچىلاردىن ئەخمەت سۆزلىدى.

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ مەكتەپتىن ئۇچ ۋەكىل قاتنىشىدۇ،

پارسچە-خەنزۇچە لۇغەتتىن بىرنى ئالدىم.

7) ھەرىكەت مەزمۇن قىلغان ساھەنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە تارىختىن دەرس بېرىدۇ.

ئۇ خەلقارا ۋەزىيەتتىن سۆزلەپ بېرىدۇ.

ئەتە گرامماتىكىدىن ئىمتىھان بېرىمىز.

8) ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇشاللىقتىن نېمە قىلىشىنى بىلمەي قالدى.

خىجىلچىلىقتىن بېشىمنى كۆتۈرەلمىدىم.

غەزەپتىن ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى.

سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار، ئاساسەن، سىلىشتۇرۇشتىكى تەڭسىز ئۆلچەمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتتىن ياش بىر بالا گەلدى.

ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس (تېپىشماق).

ئۇ تۇرسۇندىن چوڭ.

بەزى سۆپەتلەر بەزىدە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بار يېرىنى ئەخمەتتىن باشقا ئادەم بىلمەيدۇ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى شەھەردىن يىراق.

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ رەۋىشكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشى بەزى رەۋىشلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈندىن بۇيان، شۇ سۆزدىن كېيىن، تۇرسۇندىن بۇرۇن، ئىشكىتىن نېرى

ئورۇن - بەلگە كېلىش

ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باغدىكى گۈل، شەھەردىكى ئىمارەت، كۆكۈلدىكى گەپ،

تۇرسۇندىكى كىتاب، 1982 - يىلدىكى ۋەزىپە، يازدىكى ۋەقە.

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئېنىقلىغۇچىنى قىسقارتىپ، ئورۇن - بەلگە كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئۆزىنى ئالماشلاشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئورۇن - بەلگە كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشلاشقاندا، ئۆزى

نىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا كېلىشىلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل ئاشلىق مەھسۇلاتى 1981-يىلدىكىگە قارىغاندا 15 پىرسەنت ئاشتى (1981-يىلدىكىگە=1981-يىلدىكى ئاشلىق مەھسۇلاتىغا).

بۇ دوسكا بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن بىر ھەسسە چوڭ (بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن=بىزنىڭ سىنىپتىكى دوسكىدىن).

ئۇ كۆڭلىدىكىنى ئېيتتى (كۆڭلىدىكىنى=كۆڭلىدىكى گەپنى).

چەك كېلىش

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ يۈزى قۇلقىغىچە قىزىرىپ كەتتى.

سىز بىرىنچى بەتتىن ئۇچىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ

مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن.

ئۇ 54-يىلدىن 58-يىلغىچە شىنجاڭ داشۋىدە ئوقۇغان.

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ تازىلايدىغان يېرىمىز مەشەدىن ئىككىنچى بىناغىچە.

كۇرس مۇددىتى 6-ئايدىن 9-ئايغىچە.

ئوخشاتما كېلىش

ئوخشاتما كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچىنىڭ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەت ياكى سۈپەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پولاتتەك ئىرادە بولغاندا، تاغدەك قىيىنچىلىقنى يەڭگىلى بولىدۇ.

مەنمۇ سېنىڭ قەلبىڭدەك قەلەمدىن بىرنى ئالىمەن.

ئالقاندەك يەرمۇ بوش ئەمەس.

ھاۋا ئوتتەك قىزىپ كەتتى.

ئۇنىڭ بەدىنىدىن تەر سۈدەك ئېقىشقا باشلىدى.

چوغدەك قىزىل گالىستۇك ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى.

بىزنىڭ سېپىمىز ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم.

تەڭلەشتۈرمە كېلىش

تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچىنىڭ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەت ياكى سۈپەتنىڭ مىقدار، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىكى ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئالقانچە يەرمۇ بوش ئەمەس.

مۇشۇ ئىستاكاندىكى چايچىلىق دورىنى بىر ئاقلا ئىچىۋەتتى.

سېنىڭ بويۇڭچىلىك بويى بار ئادەم ناھايىتى ئاز.
مەن خەنزۇچىنى ئەخمەتجىلىك سۆزلەلمەيمەن.
ئۇمۇ تۇرسۇنجىلىكلا ئوقۇغان.
مېنىڭ كىتابىم سىزنىڭ كىتابىڭىزچىلىك كۆپ ئەمەس.

4. پېئىلنىڭ ئىسمداش، سۈپەتداش شەكىللىرىمۇ كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ، ئۇلار ھەرقايسى كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، ئۆزىگە خاس بولغان بىرمۇنچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

5. ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا كىتابلىرىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ئالتە كېلىشتىن تەركىب تاپىدۇ، دەپ تونۇلۇپ، بىز كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن "ئورۇن-بەلگە كېلىش" (قوشۇمچىسى - دىكى/ - تىكى)، "چەك كېلىش" (قوشۇمچىسى — غىچە/ - قىچە/ - گىچە/ - كىچە)، ئوخشاتما كېلىش (قوشۇمچىسى — دەك/ - تەك) ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش (قوشۇمچىسى — چە ياكى چىلىك)لەر كېلىش ھېسابلانمايدۇ*.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇلارنى كېلىش ھېسابلىماسلىق مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ قوشۇمچىلار ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشلا، ئۆزى قوشۇلغان ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچى

* ئەمر نەجمې "-دەك/ - تەك" قوشۇمچىسىنى "ئوخشاتما كېلىش" قوشۇمچىسى ھېسابلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كېلىش سىستېمىسىغا كىرگۈزمەي، ئۆز ئالدىغا بىر تۈر قىلغان (ئەمر نەجمې: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960 - يىل، موسكۋا رۇسچە نەشرى).

چىدىن، ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ قانداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كەلسە، بۇ قوشۇمچىلارمۇ ئىسىمنىڭ شۇنداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېلىدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلار مەيلى رول جەھەتتە بولسۇن، ياكى قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتە بولسۇن، ئېتىراپ قىلىنغان باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر تېپقا كىرىدۇ. رول ۋە قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتە بىر تېپقا كىرىدىغان گرامماتىك ھادىسىلەرنى ئەلۋەتتە بىر كاتېگورىيىگە ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك. بۇ گرامماتىكا ئىلمىدىكى مۇھىم بىر پرىنسىپ.

بىرمۇنچە ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مەلۇم بىر سۆزگە قوشۇلسا، ئۇنىڭدىن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ، مەسىلەن، "چى" قوشۇمچىسى "ئىش" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ. "لىق" قوشۇمچىسى "سامان" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "سامانلىق" دېگەن يېڭى بىر ئىسىم ھاسىل بولىدۇ، "تىرىشچان" دېگەن سۈپەتكە قوشۇلسا، "تىرىشچانلىق" دېگەن بىر يېڭى ئىسىم ھاسىل بولىدۇ. لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار مەلۇم ئىسىمغا قوشۇلغاندا، شۇ ئىسىم ئاساسىدا يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولمايدۇ، بەلكى شۇ ئىسىمنىڭ گرامماتىك شەكىلىلا ئۆزگىرىدۇ، مەسىلەن، "-دىكى" قوشۇمچىسى "قەغەز" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلۇپ، "قەغەزدىكى" بولسا، "قەغەز" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ باشقا بىر سۆزگە ئايلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى شۇ "قەغەز"

دېگەن لېكسىكىلىق مەنە ئاساسىدىكى بىر خىل گرامماتىك مەنە ئاڭلىنىدۇ. "قەغەزگىچە"، "قەغەزدەك"، "قەغەزچىلىك" دېگەنلەر- نىمۇ "قەغەز"گە نىسبەتەن باشقا بىر سۆز دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئىككىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئادەتتە سۆز- لەرنىڭ گرامماتىك شەكلىگە ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغا ئۇلىنىدۇ، لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغلا ئەمەس، بەلكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى، تەۋەلىك شەكلى ۋە كۆپلۈك-تەۋەلىك شەكل- لىرىگىمۇ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بالىدىكى، بالىغىچە، بالىدەك، بالىچىلىك، بالامدىكى،
بالامغىچە، بالامدەك، بالامچىلىك، بالىمزدىكى،
بالىمزغىچە، بالىمزدەك، بالىمزچىلىك، بالاڭدىكى،
بالاڭغىچە، بالاڭدەك، بالاڭچىلىك، بالىڭزدىكى،
بالىسىدىكى، بالىسىغىچە، بالىسىدەك، بالىسىچىلىك،
بالىلاردىكى، بالىلارغىچە، بالىلاردەك، بالىلارچىلىك،
بالىلىرىدىكى، بالىلىرىغىچە، بالىلىرىدەك، بالىلىرىمچىلىك...

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىغاندا، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەربىرىنى يېڭى بىر سۆز ھېسابلاش كېرەك. بۇ ئەلۋەتتە ئەقىلغە سىغمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە- لار ھەرقانچە ئۇنۇملۇك بولغاندىمۇ، بىر سۆز تۇركۈمىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە قوشۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولغان "چى" قوشۇمە- چىسىنى ئالساق، ئۇمۇ پەقەت بىر قىسىم ئىسىملار بىلەنلا چەكلىنىدۇ،

ئۇنى "كۆكۈل"، "قان"، "ئېغىز"، "بۇرۇن"، "كىرپىك" قاتارلىق ئىسىملارغا قوشۇپ، "كۆكۈلچى"، "ئېغىزچى" "بۇرۇنچى"، "كىرپىكچى" قاتارلىق سۆزلەرنى ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ، "-لىق/-لىك/-لۇق/-لۈك" قوشۇمچىسىنىمۇ ئادەم ئىسىملىرىغا قوشۇپ "تۇرسۇنلۇق"، "ئەخمەقلىك" دېگەندەك يېڭى سۆزلەرنى ياسىغىلى بولمايدۇ، لېكىن، بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان بۇ قوشۇمچىلار ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسگە دېگۈدەك قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ يۇقىرى. قىسقىسى، بۇ قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەمەس، ئەگەر ئۇلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلسا، ئۇ چاغدا سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ چېكى ئېنىقسىزلىشىپ، گراماتىكا تەتقىقاتى ناھايىتى زور قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىدۇ.

§6 ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى*

1. ئىسىملارنىڭ "تىركەلمە" دەپ ئاتالىدىغان، يارىمچە سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "قەلەم بىلەن"، "خەلق ئۇچۇن"، "دەرس توغرۇلۇق"، "ئەخمەت ئارقىلىق"، "سىنىپ

* "تىركەلمە" ئاتالغۇسى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇر-شۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ، 1966 - يىلى ئالموتىدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دىن قوبۇل قىلىندى. بۇ خىل يارىمچە سۆزلەر باشقا گراماتىكا كىتابلىرىدا "سۆز ئارقا يارىمچىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بويىچە" دېگەنگە ئوخشاش قۇرۇلمىلار "ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ گراماتىك شەكلى يارىمچى سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ دېگەن پرىنسىپ بويىچە، بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ گراماتىك شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. بۇ قۇرۇلمىلار مەنە جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى-بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ يەنى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىگە ئوخشاشلا ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گراماتىكا كىتابلىرىدا بۇ خىل قۇرۇلمىلار نە مورفولوگىيە سىستېمىسىدا يوق، نە سىنتاكسىس سىستېمىسىدا يوق بىرنەرسە بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەلۋەتتە مۇئاپىق ئەمەس، بىز بۇ قۇرۇلمىلارنى گراماتىك سىستېمىنىڭ سىرتىدا قويماسلىق ئۈچۈن، "ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دېگەن نام بىلەن ئىسىم بابىغا كىرگۈزدۇق. بۇ قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرى ئىسىملارنىڭ تۆۋەندىكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ:

بىلەن، ئۈچۈن، توغرۇلۇق (توغرىسىدا، ھەققىدە)، ئارقىلىق، بويىچە، ئارا، قاتارلىق، باشلىق، تەرىپىدىن، كەبى، ئائىت، دائىر، قەدەر، قارىتا، قارىغاندا، نىسبەتەن، يارىشا، بىنائەن، ئاساسەن، تارتىپ، باشلاپ، ئېتىبارەن

بۇ ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنىڭ رولى ۋە مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

1) "بىلەن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "بىلەن" تىركەلمىسى

نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) هەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇرۇمچىگە پويىز بىلەن بېرىپ، خوتەنگە ئايروپىلان بىلەن باردىم.

ئەپەندىم ئۇنى چۆچۈرە بىلەن مېهمان قىلدى.

شەيئىلەر تۈپتۈز يول بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەگرى-توقاي يوللار بىلەن راۋاجلىنىدۇ.

(2) ئىككى تەرەپنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان هەرىكەتنىڭ قارشى تەرىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن تۇرسۇن بىلەن ئىككى سائەت پاراڭلاشتىم.

مەن ئۇ يولداش بىلەن تونۇشمايدىكەنمەن.

دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۆلگىنىمگە رازىمەن.
(قوشاق)

(3) ئابستراكت مەنىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىككەندە، هەرىكەتنىڭ قانداق روهىي هالەتتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلىدى.

ئۇلار بىزنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى.

ئۇ غەزەپ بىلەن كىرىپ كەلدى.

(4) "بىلەن" رەۋىشى ۋە ئايرىم پېئىل، سۈپەتلەر "بىلەن" قۇرۇلمىسىنىڭ هالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەخمەت بىلەن بىللە باردىم.

ئۇ تۇرسۇن بىلەن تەڭ.

ئۇ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

كۆپ ھاللاردا "بىلله" رەۋىشى چۈشۈپ قېلىپ، "بىلەن" قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزى بىلىلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ يەرگە تۇرسۇن بىلەن باردىم.

2) "ئۈچۈن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "ئۈچۈن" تىركەلمىسى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت بېغىشلانغان ياكى مەلۇم ھۆكۈم قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىمىز.

مەن بۇ كىتابنى ئۇكام ئۈچۈن ئالدىم.

جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن، دېموكراتىيە ئۈچۈن، بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىي ئىستى، ئەينى زاماندا، بىرلىكە كېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت.

(ماۋ زېدۇڭ)

بۇ ئەھۋال فاشىستلار ئۈچۈن ۋە ئەمەلىيەتتە فاشىستلارغا ياردەم بېرىۋاتقان ھەرقايسى ئەل ئەكسىيەتچىلىرى ئۈچۈنلا پايدىسىز، بارلىق ئەللەر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تەشكىللەنگەن دېموكراتىك كۈچلىرى ئۈچۈن بولسا خۇش خەۋەر.

3) "توغرۇلۇق" (توغرىسىدا، ھەققىدە) قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "توغرۇلۇق" (توغرىسىدا، ھەققىدە) تىركەلمىسى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم

هەرىكەت ياكى ھۆكۈمنىڭ مەزمۇننىى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن خىزمەت پىلانى توغرۇلۇق (توغرىسىدا، ھەققىدە) مۇزاكىرىلەشتۇق.

بۇ، ماركسىزم توغرىسىدا قۇرۇق سەپسەتە سېتىشقا قارشى تۇرۇش كېرەك، دېگەنلىك...

(ماۋ زېدۇڭ)

بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مېنىڭ باشقا پىكرىم يوق.

4) "ئارقىلىق" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "ئارقىلىق" تىركەلمىسى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتكەن كىتابلارنى تاپشۇرۇۋالدىم.

ئۇلار تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشتى.

بىز باۋتۇ ئارقىلىق كېلىدىغان پويىزغا چۈشتۇق.

بۇ قېتىمقى يىغىن ئارقىلىق يولداشلارنىڭ تونۇشى ئاساسەن بىرلىككە كەلدى.

5) "بويىچە" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "بويىچە" تىركەلمىسى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ دائىرىسىنى ياكى ئەندىزىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن مەكتەپ بويىچە چوڭ يىغىن ئېچىلدى.

بۇ مەسىلىدە ھېلىمۇ مەركەز كۆرسەتكەن چارە بويىچە ئىش كۆرۈۋاتىمىز.

6) "ئارا" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "ئارا" تىركەلمىسى نۆل

كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىده هالەت بولۇپ، ئورۇننى ياكى "...ئىچىده" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئەي سازاندەم تارىم، بىزده ئارمان يوق،
چال سازىڭنى كۆڭۈل ئارا ئەپغان يوق.

(ئا.خوجا)

راهىتى تۇرماق، مۇشەقىقەت پەيىتىمۇ راهەت ماڭا،
داتلىسام راهەت ئارا تۇزكور بولۇپ ئۆلمەمدىمەن!

(ت.ئېلىيوۋ)

7) "قاتارلىق" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "قاتارلىق" تىركەلمىسى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىده ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ئېنىقلانغۇچىنىڭ مىسالىنى ياكى ۋەكىللىنى كۆرسىتىدۇ: مەسىلەن:

بۇ يىغىنىغا بىزنىڭ كافېدرادىن تۇرسۇن قاتارلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

بۇ دۇكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياه قاتارلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سېتىلىدۇ.

بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بارىمىز.

بۇ قۇرۇلما بەزىده ئالماشلىشىپ، ئېنىقلانغۇچىغا ۋەكىللىك قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ دۇكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياه قاتارلىقلار سېتىلىدۇ.

ئۇ شۇ چاغدىلا لىن بياۋ قاتارلىقلار بىلەن قەتئىي كۆرەش ئېلىپ باردى.

8) "باشلىق" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "باشلىق" سۆزى نۆۋەل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە كۆپ سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، شۇ كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ يېتەكچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ كافېدرادىن تۇرسۇن باشلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

9) "تەرىپىدىن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تەرىپىدىن" سۆزى نۆۋەل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىچە، شائېخەي ۋە چاخاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىككى قېتىملىق ھەرىكەت گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بەربات قىلىندى.

(ماۋ زېدۇڭ)

بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئەللەردىكى كومۇنىستىك پارتىيىلەر تەرىپىدىن شۇنداق قىلىنغان.

(ماۋ زېدۇڭ)

10) "كەبى" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "كەبى" تىركەلمىسى نۆۋەل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ياكى ھەرىكەت، سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا

ئۇچرايدۇ). مەسىلەن:

كىمكى بىر قاراپ قويسا ئۇ كۆزگە،
تېگەر بىر ئوق كەبى كىرپىك شۇ كۆزگە.

(ت.ئۆتكۈر)

ئوت ئىدىك گۈلخان كەبى يالقۇنلىنىپ، تۇننى يېرىپ،
كونا دۇنيا ھېيلىسىنى قەھرىگدە تىنماي ئۆرتىگەن.

(ئەزىزۇۋ قاسىم)

مانا بىللە يۈرۈپ ئۆسكەن ئەزىز ۋاغ،
يۈگەنسىز تاي كەبى شوخ بالىلىق چاغ.

(ت.ئۆتكۈر)

11) "ئائىت/دائىر" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "ئائىت" ياكى "دائىر" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانمىغۇچىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىندا ئۆگىنىشكە ئائىت (دائىر) مەسىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

مەھسۇلات سۈپىتىگە دائىر (ئائىت) پىكىرلەرنى رەتلەپ چىقتىم.

رۇسچىدا كەسىپكە ئائىت (دائىر) كىتابلارنى كۆرەلەيمەن.

12) "قەدەر" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "قەدەر" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئاساسەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

51 ـ يىلدىن 56 ـ يىلغا قەدەر ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدۇم.

13) "قارىتا" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "قارىستا" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دەرسكە قارىتا بىرمۇنچە ياخشى پىكىرلەرنى بەردى.

14) "قارىغاندا" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "قارىغاندا" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتكە قارىغاندا تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

رۇس تىلى گرامماتىكىسى ئىنگلىز تىلى گرامماتىكىسىغا قارىغاندا تەس.

15) "نىسبەتەن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "نىسبەتەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، بەزىدە "قارىتا" قۇرۇلمىسى بىلەن مەنىداش بولسا، بەزىدە "قارىغاندا" قۇرۇلمىسى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇڭا ئادەملەرنىڭ بىلىشىمۇ، تەبىئەتكە نىسبەتەن (قارىتا) بولسۇن، جەمىيەتكە نىسبەتەن (قارىتا) بولسۇن، قەدىمۇ قەدىم تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا... راۋاجلىنىدۇ.

ئەخمەتكە نىسبەتەن (قارىغاندا) تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

16) "يارىشا" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "يارىشا" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە

هالەت بولۇپ، ھەربىر مۇئاپىق كېلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەركىم قابىلىيەتكە ياراشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە ياراشا تەقسىم قىلىش.

17) "بىنائەن" ئاساسەن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "بىنائەن" تىركەلمىسى ياكى تىركەلمە رولىدىكى "ئاساسەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەربىر تۈرنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش پىلانىغا بىنائەن (ئاساسەن) بۇ مەۋسۈمدە گرامماتىكىلىق مورفولوگىيە قىسمى سۆزلىنىدۇ.

پىلان ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن (بىنائەن) تۈزۈلگەندىلا ئىشەنچلىك بولىدۇ.

بىز بۇ ئىشنى يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن (ئاساسەن) قىلدۇق.

18) "تارتىپ" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تارتىپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەربىر مۇناسىۋەتلىك مەلۇم چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن تارتىپ بۇ تەرەپنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ناھىيىگە قارايدۇ.

ئەتىدىن تارتىپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشىمىز.

ئالتە ياشلىق باللاردىن تارتىپ 60 ياشلىق بوۋايلارغىچە

هەممىسى قاتناشتى.

19) "باشلاپ" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولدىكى "باشلاپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ، مەلۇم هەرىكەت ياكى هالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ياكى ۋاقىت چېكىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن باشلاپ بۇ تەرەپنىڭ هەممىسى بىزنىڭ ناهىيىگە قارايدۇ.

ئەتىدىن باشلاپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشىمىز.

55-يىلدىن باشلاپ 62-يىلغىچە هەربىي سەپتە خىزمەت قىلغان.

20) "ئېتىبارەن" قۇرۇلمىسى. بۇ قۇرۇلمىدا "ئېتىبارەن" تىركەلمىسى چىقىش كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ، مەلۇم هەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتىدىن ئېتىبارەن سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشىمىز.

78-يىلدىن ئېتىبارەن ئۇ يەرگە بېرىپ باقمىدىم.

3. پېئىلنىڭ ئىسمىداش شەكىللىرى كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگىنىدەك، تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ، ئىسمىداش-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئۆزىگە خاس بىرمۇنچە گرامماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ هەقتە "پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

§7 ئىسىمنىڭ رەۋىشلىشىشى

1. بىر قىسىم ئىسىملار (كۆپرەك مەلۇم ماكانىنى ياكى ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار) ئالدىغا "مۇ" قوشۇمچىسىنى ئېلىپ تەكرارلىنىش ئارقىلىق رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. بۇ رەۋىشلەر "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تېپىدىكى نۇرغۇن شەيئىنىڭ بىرىنمۇ ئالا قويماي" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوچىمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، ئۆيمۇئۆي، يېزىمۇيېزا، شەھەرمۇشەھەر، باغمۇباغ، تاغمۇتاغ، يىلمۇيىل، ئايمۇئاي، ھەپتىمۇھەپتە، پەسىلمۇپەسىل، بەتمۇبەت، قۇرمۇقۇر، سۆزمۇسۆز.

بۇنداق رەۋىشلەرنىڭ بەزىلىرى باشقىچىراق مەنىلەرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن:

قولمۇقول (ھەممە قول سېلىپ دېگەن مەنىدە)،

يۈزمۇيۈز (دەرقەمىتە تۇرۇپ دېگەن مەنىدە).

2. بەزى ۋاقىت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندە، بۇ ۋاستە رەۋىشلىشىپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ زامان، كەلگەن زامان، ھەرزامان، ئۆتكەن يىل،

بۇ يىل، بۇ ھەپتە، ئۆتكەن ھەپتە، شۇ چاغ...

بەزى ۋاقىت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە "ئى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئاندىن رەۋىشلە-

شىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈن+ى شۇ كۈنى

كەلگەن كۈن+ى كەلگەن كۈنى

1978-يىل+ى 1978-يىلى

§8 ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرىپىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بىر قىسىم ئىسىملار بولۇپ، بۇلار ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ (بەزى ئەسەرلەردە "يارداەمچى ئىسىم" دېيىلىدۇ). مەسىلەن:

ئۈست (جوزىنىڭ ئۈستى)، ئاست (كارىۋاتنىڭ ئاستى)،
ئىچ (ساندۇقنىڭ ئىچى)، تاش (ئۆينىڭ تېشى)، ئالد (بىنانىڭ ئالدى)، كەين (تامنىڭ كەينى).

ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرىپىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، دائىم تەۋەلىك شەكلىدە ۋە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ۋە ئالماشلار نەرسىدىن ئېنىقلانىغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. تەۋەلىك شەكلىدە كەلگەن ياكى ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم، ئالماشلار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى ئادەتتىكى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش بويىچە تۇرلىنىپ، جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىچىم قىزىپ تۇرىدۇ.

جوزىنىڭ ئۈستىگە تۇرلۇك كىتابلار رەتلىك تىزىلغان.

ئۇلار بىنانىڭ ئالدىنى تازىلاۋاتىدۇ.

تېكىستنىڭ كەينىدىكى يېڭى سۆزلەرنى يادلاڭلار.

§9 ئىسىم بېقىندىلىرى

ئىسىملار سۈپەت، سان، مىقدار قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىنى، بىر قىسىم ئالماشلارنى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، ئورۇن-بەلگە كېلىش، ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىمنىڭ "ھەقىقىدىكى"، "قاتارلىق"، "باشلىق"، "دائىر" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى، پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكىللىرىنى ئېنىقلىغۇچى سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇلۇغ خەلق، بەش ئادەم، يۈز جىلد ئۇن، بۇ كىتاب (ياخشى)، ئالتۇن سائەت، تۇرسۇنىڭ قەلىمى، قاسىمدىكى كىتاب، پولاتتەك ئىرادە، قاسىمچىلىك بالا، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەر، دادام باشلىق تۇغقانلار، ئۆگىنىشكە دائىر مەسىلىلەر، گۈللەنگەن شىنجاڭ.

§10 ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

△-چى — بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك رول ئويناىدۇ:

1) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ياكى كەسىپ بىلەن شۇغۇلـ

لانغۇچىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ياغاچچى، تۆمۈرچى، بېلىقچى، پادىچى،
قويچى، ناخشىچى، تراكتورچى، كىنوچى، ئورمىچى،
ئىنقىلابچى، جەڭچى، تەربىيىچى، ياماقچى، بوياقچى،
سۈزۈاقچى، تېرىمچى...

2) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلە، ئېقىم، خاھىش، تەشكىلات، گۇرۇھقا مەنسۇپ كىشىلەرنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزمچى، شيۇجېڭجۇيىچى، مىللەتچى، شەخسىيەتچى،
كولخوزچى، تروتسكىچى، ستاخانوۋچى...

△ ـ داش ـــ بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى، بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاقلىققا، ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان ئادەم ياكى نەرسىلەرنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يولداش، سىنىپداش، ساۋاقداش، مەسلەكداش،
قېرىنداش، سىرداش، ئاھاڭداش (سۆز)، مەنىداش
(سۆز)...

△ ـ لىق〃 ـ لىك〃 ـ لۇق〃 ـ لۈك ـــ بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى، بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى تۆۋەندىكىچە:

1) مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەم شۇغۇللانغان كەسىپنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاساپلىق، بېلىقچىلىق، توقۇمىچىلىق، تىلشۇناسلىق، ئاشپەزلىك، تۆمۈرچىلىك، موزدۇزلۇق، سەيپۇڭلۇق

2) ئۆسۈملۈك ۋە جىسىملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك ياكى جىسىم كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دەرەخلىك، قارىغايلىق، قومۇشلۇق، قوغۇنلۇق، بۇغدايلىق، تاشلىق، سامانلىق، نېفىتلىك، ئۆرۈكلۈك...

3) ئادەمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئانىلىق، بالىلىق، ياشلىق، يىگىتلىك...

4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۇچۇن كېرەكلىك ياكى شۇنىڭغا ئاتالغان نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۇنلۇك، تويلۇق، مايلىق (لۆڭگە)، كىيىملىك، چاپانلىق، ھېيتلىق، يامغۇرلۇق...

5) يەر-جاي ناملىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، جۇڭگولۇق، يېزىلىق، تاغلىق، ياۋرو-پالىق، ئافرىقىلىق، بۇگۇرلۇك...

△ -چىلىق// -چىلىك — بۇ قوشۇمچە "چى" قوشۇمچىسى بىلەن "-لىك// -لىق" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم

ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۇغقانچىلىق، ئۇلپەتچىلىك، ئەر-خوتۇنچىلىق، شېرىكچىلىك...

△-چە — بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەتنىڭ تىل-يېزىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە، تۈركچە، قازاقچە، خەنزۇچە، رۇسچە...

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچە بىلەن ئاھاڭداش يەنە بىر قوشۇمچە بولۇپ، ئۇ بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابچە، دەپتەرچە، بۆلۈمچە، باغچە.

△-خانا — بۇ پارس تىلىدىكى "خانە" سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كىرگەن ئېلىمېنت بولۇپ، پارس تىلىدىكىگە ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ھەم بىر سۆز ("بىرلەر خانىسى"، "ئۇنىڭ ئۆز خانىسى بار، "بۇغداينىڭ خانىسى" — بۇغداينىڭ دېنى تۇرىدىغان جاي")، ھەم ياسىغۇچى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ، بۇ ئېلىمېنت ئۇيغۇر تىلىدا ياسىغۇچى سۈپىتىدە ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملارغىمۇ قوشۇلۇۋېرىدۇ ۋە شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تۇرىدىغان ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۆي-جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كەپتەرخانا، ئاتخانا، كۆمۈرخانا، كىتابخانا، مېھمانخانا، ئىشخانا، چايخانا، باسمىخانا،

ئەلچىخانا، كونسۇلخانا، پوچتىخانا، لەغمەنخانا...

△ ـ شۇناس ـــ بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلار قاتارىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۇستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى مۇتەخەسسىسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، تۇپراقشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس، خەنزۇشۇناس...

△ ـ زار ـــ بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئۆسۈملۈك نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك كۆپ ئۆسكەن جاينى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۈلزار، قارىغايزار، ئارچىزار، ئۈزۈمزار، دەرەخزار، چىمەنزار، پاختىزار...

△ ـ دان ـــ بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى قاچىلىنىدىغان قاچا مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۇدان، ئوتدان، چايدان، ئوقدان، كۈلدان، شامدان، توكدان...

△ ـ نامە ـــ بۇ ئىلىھىيىنىت پارسچە "خەت، كىتاب" مەنىسىدىكى شۇ ئىسىمدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ (بەزىدە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا

"خەت" مەنىسىدە ئايرىم قوللىنىلىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، "خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەتتىم مېھرىبان يارىم ساڭا"). بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى شۇ شەيئىنى توغرىسىدىكى ئىش يېزىلىغان خەت، ھۆججەت، كىتاب مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ۋەدىنامە، تەقدىرنامە، گۇۋاھنامە، جەڭنامە، يىلنامە، شەرتنامە، بايانناما، نىزامنامە...

△ - ئىيە — بۇ قوشۇمچە ئاساسەن مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياپونىيە، تۈركىيە، گېرمانىيە، بۇلغارىيە، روسىيە، نىگېرىيە، ھىندونېزىيە...

△ - ئىستان — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. بەزىدە باشقا ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئافغانىستان، ھىندىستان، ئەرەبىستان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، گۈلىستان، قەبرىستان...

△ - ۋاز (- باز) — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئويناتقۇچى، باقىقۇچى، ياكى شۇنىڭغا ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلگۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، ئىشقىۋاز، قەغەزۋاز، قارتىۋاز، كىتابباز...

△ - خور — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى يىگۈچى، ئىچكۈچى ياكى هەددىدىن ئارتۇق يىگۈچى، ئىچكۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمخور، قانخور، پارىخور، جازانىخور، چايخور، پۇلىخور...

△ - كار — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئۇستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىناكار، سەنئەتكار، پاختىكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۇستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خىزمەتكار، ئەيبكار، گۇناهكار، جىنايەتكار، جاۋابكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ئىگىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

هەۋەسكار، تەلەپكار.

△ - دار — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار، زېمىندار، مۇلۇكدار، جاندار، پۇلدار، چارۋىدار، بايراقدار...

△ - پەز — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە تائام نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ تائامنى پىشۇرغۇچى (شۇ ئىشنى كەسىپ قىلغان) ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاشپەز، سامسىپەز، زاسۇيىپەز...

△ - گەر / - كەر — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئىگىسىنى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سودىگەر، مىسكەر، زەرگەر، ئىغۋاگەر، دەۋاگەر...

△ - كەش — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھارۋىكەش، كىراكەش، ھايانكەش، تەختىراۋانكەش، جاپاكەش، مېھنەتكەش...

△ - ۋەن (- بەن) — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە قارىغۇچى، پەرۋىش قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سارايۋەن، دەرۋازىۋەن، باغۋەن...

△ - پۇرۇش — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ،

ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ساقلاش قۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دورىپۇرۇش، چاپىپۇرۇش، كىتابپۇرۇش...

△ـخان ـــ بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئوقۇش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ نەرسىنى ئوقۇغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابخان، دوختاخان...

△ـگاھ ـــ بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، دەرگاھ...

△ھەمـ ـــ بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاق بولغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەمسۆھبەت، ھەمتاۋاق، ھەمدەرت...

△ـدۇرۇق/ـدۇرۇك/ـتۇرۇق ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇيۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېغىزدۇرۇق، كەمەلدۇرۇك... بويۇنتۇرۇق،

△ـدارچىلىق ـــ بۇ قوشۇمچە "ـدار"، "چى" ۋە "لىق"تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، مەلۇم مۇناسىۋەتتىكى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارنى

ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق، ئاغىنىدارچىلىق، ئاتىدار-چىلىق...

△ گەرچىلىك ــ بۇ قوشۇمچە "گەر"، "چى" ۋە "لىك"تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمگەرچىلىك، سىياسىيگەرچىلىك...

△ - ئىزىم ــ بۇ قوشۇمچە رۇسچىدىن ياكى رۇسچە ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆزلەر بىلەن بىللە كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ياسالغان ئىسىملار ئەسلى ئىسىم ئىپادىلىگەن ئادەم ۋە شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، يول، پرىنسىپ قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم، لېنىنىزم، ماتېرىيالىزم، رېئالىزم، دېموكراتىزم...

△ - چاق/ - چەك/ - چۇق/ - چۈك ــ بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تايچاق، كۆلچەك، قاپچۇق، يەمچۈك...

سۈپەت ۋە ساندىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

△ - لىق/ - لىك/ - لۇق/ - لۈك ــ بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى

ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزغىنلىق، يۈكسەكلىك، باتۇرلۇق، سەزگۈرلۈك...

بەزىدە تەرتىپ سانلارغا قوشۇلۇپ، دەرىجە نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، تۆتىنچىلىك، ئالتىنچىلىك...

△ -چىلىق/ -چىلىك — بۇ قوشۇمچە "چى" بىلەن "-لىق/ -لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگە بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھالەت، ۋەزىيەت ياكى ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، مالسانچىلىق، ئالدىراشچىلىق، بىكارچىلىق، كەمچىلىك، مۇساپىرچىلىق، كۆپچىلىك، ئازچىلىق...

پېئىللىدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

△ -غۇ/ -قۇ/ -گۇ/ -كۇ (غا/ -قا/ -گە/ -كە) — بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ بەلگىلىك ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان، بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تېرىلغۇ، ئوتالغۇ، ئېچىتقۇ، ئاچقۇ، سەزگۇ، ئىلغا، سالغا، تۇتقا، سۈرگە، سۈپۈرگە، كۆلەكە...

△ -غۇچى/ -قۇچى/ -گۇچى/ -كۇچى — بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ سۈبېيېكت ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ،

ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇلانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، يازغۇچى، ئۇچقۇچى، كۆتكۈچى، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ئەزگۈچى...

△ ـ ش // ـ ئىش // ـ ئۇش // ـ ئۈش ـــ بۇ قوشۇمچە پېئىلىنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ خىل قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىسىمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىلىش، ئۆگىنىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئاڭلىتىش، تونۇش...

△ ـ ماق // ـ مەك ـــ بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاقماق، قۇيماق، تېپىشماق، يېمەك ـ ئىچمەك، ئىلمەك...

△ ـ غۇچ // ـ قۇچ // ـ كۇچ // ـ گۇچ ـــ بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىزغۇچ، ئوتىغۇچ، ئاچقۇچ، توقۇقۇچ، كۆرسەتكۈچ، ئۆچۈرگۈچ...

△ ـ ما // ـ مە ـــ بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى

بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قول يازما، ئۇيۇشما، قۇرۇلما، باسما، بىرىكمە، سۈزمە، كۆرسەتمە، ئەسلىمە، بەلگىلىمە، كۆنۈكمە...

△ -م/ -ىم/ -ۇم/ -ۈم — بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىرىم، چىقىم، كېسىم، ئۇنۇم، ئېتىقىم، سايىلام، بىلىم، بۆلۈم، ئۆلۈم، تىنىم...

△ -غىن/ -قىن (-قۇن)/گۇن/ -كۇن — بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يانغىن، تاشقىن، ساتقىن، قاچقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن، تۇتقۇن، ئۇچقۇن، توسقۇن...

△ -ق/ -ك/ -اق/ -ەك/ -ۇق/ -ۈك — بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى ياكى ئورنىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سوراق، تىرەك، بوياق، تاپشۇرۇق، قىلىق، ساناق، بۇيرۇق، سىناق، پىچاق، ئوتلاق، قىشلاق...

△ -ن/ -ىن/ -ۇن — بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىن، يېغىن، تۇگۈن، تېپىن...

△ -نىدى/ -بىندى/ -ۇندى/ -ۈندى — بۇ قوشۇمچە بەزى

پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىندى، ئۇزۇندى، قىرىندى، ساقىندى، يۇ (يۇ)ندى، چېپىندا...

△ ـ دۇق ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قالدۇق، تاشلاندۇق، ھاردۇق

△ ـ مىش/ ـ مۇش/ ـ مۇش ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆتمۇش، قىلمىش، تۇرمۇش، يىمىش...

△ ـ غاق/ ـ قاق/ ـ گەك/ ـ كەك ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پاتقاق، توزغاق، ئو(ر) غاق، چاققاق، ئىلگەك، تەپكەك...

△ ـ نچە/ ـ منچە ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېپىنچە، سىلىنچە، پۈركەنچە...

△ ـ مچى ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۇبيېكتىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مايلامچى ، تىلەمچى ، باشلامچى...

△ - غۇلۇق / - قۇلۇق / - گۇلۈك — بۇ قوشۇمچە ئايردىم پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئابستراكت ئوبيېكتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆرگۈلۈك، تارتقۇلۇق، قىلغۇلۇق...

تۆتىنچى باب سۈپەت

§1 سۈپەتنىڭ مەنىسى

سۈپەت شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بەزى سۈپەتلەر ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنمۇ بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردىكى "بەلگە" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گراماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، تۈس-رەڭ (قىزىل، يېشىل، ئاق)، تۇرق-ھالەت (ئېگىز، كەڭ، ئىنىق، ئاۋات، دەھشەتلىك)، تەم-پۇراق (ئاچچىق، تۇزلۇق، خۇش بۇي)، سۈپەت-ساپا (ياخشى، چىرىك، چىداملىق)، خاراكتېر (توغرا، ئىنقىلاۋىي، سەلبىي)، فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك (ساغلام، سېمىز، دوك، تەمبەل)، مەنىۋى ئالاھىدىلىك (يۇۋاش، باتۇر، ئالىيجاناپ، پەسكەش، يالغانچى)، ھەر خىل مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكلىرى (يىراق، ئامراق، قەدىمكى، زامانىۋى، ئىچكى، كېرەك، بار) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

§2 دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر مەنە ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى مورفولوگىيىلىك ياكىي سىنتاكسىسلىق يول بىلەن كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلىتىشقا بولىدۇ، مەسىلەن: "ئېگىز" دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ پەقەت بىر خىل نىسپىي بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى "ئېپئېگىز" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا "ئىنتايىن"، "ناھايىتى"، "تولىمۇ" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك، ئۇنىڭ مەنىسى كۈچىيىدۇ؛ ئۇنى "ئېگىزرەك" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا "سەل"، "بىرئاز" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك، ئۇنىڭ مەنىسى ئاجىزلىشىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىلىك سۈپەتكە كىرىدۇ.

قىزىل، ئاق، كۆك، چىرايلىق، كەڭ، تار، ئىسسىق،
ئاۋات، ئاچچىق، سېسىق، ياخشى، چىداملىق، ساغلام،
سېمىز، ئېزىلەكگۈ، باتۇر، ساختىپەز، يىراق، ئامراق.

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى ھېچقانداق يول بىلەن كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، مەسىلەن: "تۈيۇق يول"دىكى "تۈيۇق" دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ بىر خىل مۇتلەق بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى كۆچەيتكىلىمۇ، ئاجىزلاشتۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىسىز سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىسىز سۈپەتكە كىرىدۇ.

ئەركەك، چىشى، سۇنۇق، سەلبىي، ئىجابىي، ئىقتىسادىي،

دىنىي، سوتسىيالىستىك، گراماتىك، مورفولوگىيىلىك...

سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بۇ پەرقى ئۇلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گراماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك سۈپەتلەر "ئەسلى سۈپەت" ۋە "نىسپىي سۈپەت" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنۈپ، تۈپ سۈپەتلەر "ئەسلى سۈپەت"كە، ياسالما سۈپەتلەر "نىسپىي سۈپەت"كە كىرگۈزۈلىدۇ. بىز بۇ خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى مۇۋاپىق تاپمىدۇق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلى سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەندىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرەلمەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ياسالما سۈپەتلەرنى "نىسپىي سۈپەت" دەپ ئاتاشقا ھېچقانداق ئاساس يوق، ھەتتا بۇ نام كۆپ ھاللاردا شۇ تۈرگە كىرگۈزۈلگەن سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە زىت كېلىدۇ. چۈنكى، ياسالما سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىگى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن).

§3 سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجىلىك سۈپەتلەر تۈرلىنىش يولى بىلەن دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى — سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى پەرقىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ بەلگىگە قارىتا بولغان سۇبېيېكتىپ ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدىغان گراماتىك كاتېگورىيە. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

ئەسلى دەرىجە، كېمەيتمە دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىراق دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ بۇ تۈرلىرى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېتەلمەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر شۇ تۆت تۈرنىڭ ھەممىسىدە كېلەلەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر بولسا ئىككى-ئۈچ تۈرىدىلا كېلەلەيدۇ.

ئەسلى دەرىجە

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ئەسلى شەكلى سۈپەتنىڭ ئەسلى دەرىجە شەكلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەسلى دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇش خۇي، تېتىك ھەم چىقىشقاق يىگىت.

بىز ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچىلارنى سايلىدۇق.

كېمەيتمە دەرىجە

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى سۈپەت ئۆزىگە "-راق/-رەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇزۇن — ئۇزۇنراق، كىچىك — كىچىكرەك.

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەدىئي ئۆلچەم بويىچە ئېيتقانىدا، بەدىئىيلىكى يۇقىرىراق بولغانلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ياكى ياخشىراق بولىدۇ؛ بەدىئىيلىكى تۆۋەنرەك بولغانلىرى بولسا يامان ياكى يامانراق بولىدۇ.

(ماۋ زېدۇڭ)

ئېگىز بوي، ئورۇقراق بىر يىگىت كىرىپ كەلدى.

بۇ ئاياغ ماڭا كىچىكرەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشىراق سۆزلەيدۇ.

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى بەزىدە بەلگىنىڭ دەرىجىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گەپنىڭ ئۇرامىنى يۇمشىتىش ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئۆي بەك كىچىك ئىكەن، چوڭراق ئۆي يوقمۇ؟

ماڭا كۆپرەك ياردەم قىلىڭ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلىرىدا سۈپەتنىڭ بۇ خىل شەكلى سېلىشتۇرما دەرىجە دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ ۋە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى بۇنداق ئاتاش ۋە بۇنداق ئىزاھلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بۇ شەكىل سۈپەتنىڭ مەخسۇس سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان شەكلى ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ئەمەس، بەلكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە بۇ بىرىكمىگە يالغۇز، "-راق/-رەك" قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەرلا ئەمەس، بەلكى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرمۇ قاتنىشىدۇ. مەسىلەن، "تاشتىن قاتتىق"، "تاشتەك قاتتىق"، "ئۇنىڭدىن ئېگىزرەك" دېگەنگە

ئوخشاش. شۇڭا بىز سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى ئۇ ئىپادىلىگەن مەنىگە ئاساسەن "كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى" دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

ئاشۇرما دەرىجە

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا "پ" تاۋۇشنى قوشۇپ ئېيتىپ، ئاندىن سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قىزىل — قىپقىزىل، سۇزۇك — سۈپسۈزۈك

تىنچ — تىپتىنچ، باراۋەر — باپباراۋەر

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەسلى دەرىجىسىدىكىگە قارىغاندا يەنمۇ كۈچەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باپباراۋەر.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېپيېڭى بىر دەۋر باشلاندى.

ھاۋا ئوچۇق، ساينىڭ ئىچى تىپتىنچ ئىدى.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى كۆپ ۋاقىتلاردا سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەمەلىي دەرىجىسىنى ئەمەس، بەلكى سۆز-لىگۈچىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تاغ ئۈستىدە ئاپئاق قار، تاغ قاپتاللىرىدا ياپيېشىل قارىغاي، تۆۋەندە بولسا كۆپكۆك مۇز.

(قەيىۋم تۇردى)

بۇنداق قاپقاراڭغۇ ئۆيدە گېزىت ئوقۇغىلى بولامدۇ؟

سۆپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۆپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلىدەك ئۇنۇملۇك ئەمەس. بۇ شەكىلگە كىرەلەيدىغان سۆپەتلەر ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تۇرقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا سۆپەتنىڭ ئالدىغا "ئەڭ"، "تېخىمۇ"، "ناھايىتى"، "غايەت"، "زەپ" "ئىنتايىن"، "خويما" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر قوشۇلۇپ كەلگەن بىرىكمىلەرمۇ سۆپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇنداق قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، سۆپەتلەرنىڭ ئالدىغا يۇقىرىقىدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە بولۇپ، ئۇلارنى سۆپەتنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

ئەركىلەتمە دەرىجە

سۆپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆپەت ئۆزىگە "-غىنا، -قىنا، -گىنە، -كىنە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سالقىن — سالقىنغىنا، ئوماق — ئوماققىنا

تۇزۇك — تۇزۇككىنە، ئەپچىل — ئەپچىلگىنە.

سۆپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۆپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن ياكى كۆچەيتىش ھېسسىياتى بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك،

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكىلى پۈتۈنلەي سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

تامغا يولۇاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چاقنانغىنا رەڭلىك خوتەن گىلىمى تارتىلغان ئىدى.

(قەيىۋم تۇردى)

— ياق، — دېدى ئاتا يېقىملىققىنا كۈلۈمسىرەپ — مېنىڭ قورسىقىمغا بىر ئوي كىرىۋالدى.

(قەيىۋم تۇردى)

— ياق، بۇ كىچىككىنە سۇ ئامبىرى بىلەنمۇ ھېچ ئىش پۈتمەيدۇ.

(قەيىۋم تۇردى)

پەقەت ئۆزەم قىلىشقا تېگىشلىك ئازغىنا ئىشنىلا قىلالىدىم.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئۇنۇمسىز بىرى بولۇپ، ئاز بىر قىسىم سۈپەتلەرلا بۇ شەكىلگە كىرەلەيدۇ.

§4 سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى

ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى كۆپ سانىدىكى دەرىجىلىك سۈپەتلەر تەكرارلانما شەكىلدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ـ كىچىك، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن، ئېگىز ـ ئېگىز، ئېنىق ـ ئېنىق.

سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى ئومۇمەن شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ بىر تېپىكى كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرىگە خاسلىقى تەكىتلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولغان ھەركەتنىڭ كۆپ قېتىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈ-

رىدۇ. مەسىلەن:

ئەزالار پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى-يېڭى چارە-تەدبىرلىرى ئۇستىدە ئويلىنىۋاتىدۇ.

(قەيىۋم تۇردى)

يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدا...سالا-سالا ئېتىزلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى.

(قەيىۋم تۇردى)

ئاشقازىنىڭىز ئاجىز، يەڭگىل-يەڭگىل تاماقلارنى يېسىڭىز بولىدۇ. سۈرەت ياخشى تارتىلىپتۇ، ھەممە ئادەم ئېنىق-ئېنىق.

ئۇ ئىتتىك-ئىتتىك قەدەم تاشلاپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغانلار تەرەپكە كەتتى.

§5 سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۈپەتلەر بىۋاسىتە ئىسىم تۇركۈمىگە كۆچۈپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى ياكى شۇ بەلگىگە ئىگە بولغان مەلۇم بىر شەيئىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

سوغۇق چۈشكىچە ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى،

ئەر-ئايال، ياش-قېرى ھەممىسى قاتناشتى،

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى مەيدانغا چۈشتى.

بەزى سۈپەتلەر ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ، ھامان كۆپلۈك شەكلىدىكى ئىسىم سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قىزىللار، ئاقلار، كونىلار، قەدىمكىلەر.

§6 سۈپەتنىڭ ئالماشلىشىشى

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە ئىسىملارغا ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناپىدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر ئومۇمەن مەلۇم بىر ئومۇمىيەتنى تەشكىل قىلغان شەيئىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە بولغان بىرىنى ياكى بىر قىسمىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنى (قانداق شەيئىنىڭ بىرىنى ياكى بىر قىسمىنى كۆرسىتۈاتقانلىقى) كونتېكستتىن مەلۇم بولىدۇ ياكى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارتىلارنى سىنېپقا ئېلىپ كىرىپ، يېڭىلىرىنى ئالدىغا، كونىلىرىنى كەينىگە تىزدى،

ــ مۇشۇ ئەڭ چوڭى، ــ دېدى مال ساتقۇچى بىر پاي شىبلىتنى ئېلىپ.

ئۇ نەرسە تەقسىم قىلسا، ھامان ناچىرىنى ئۆزى ئېلىپ، ياخشىسىنى باشقىلارغا بېرىدۇ.

ئاۋۇ شىبلىتلارنىڭ ئەڭ چوڭىنى ئېلىپ بېقىڭ.

§7 سۈپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى

سۈپەتلەرنىڭ خەۋەر شەكلىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىنى، ئىسىم-

لىشپ ياكى ئىسىم خاراكتېرىنى ئېلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىشىنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئۇمۇمەن ئىسىملارغا قوشۇلما شەكىلدە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ، سۈپەتلەرنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك ۋە ئەڭ ئۇمۇمىي بولغان گراممانتىك خۇسۇسىيىتى. بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشى ئىش، ئېگىز ئىمارەت، قىپقىزىل گۈللەر،
چوڭراق ئۆي، دىنىي مەسىلە، سوتسىيالىستىك ۋەتەن،
ئىچكى مەسىلە، يوق ئىش، كېرەك نەرسە، زۆرۈر تەدبىر،
ياخشى ئىشلىمەك، چىرايلىق يازماق، قېنىق قىزىل

§8 سۈپەت بېقىندىلىرى

سۈپەتلەرنىڭ باشقا سۆزلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1. دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنى ۋە دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سۈپەتلەرنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەڭ كۆچلۈك، ناھايىتى قىزىق، ئىنتايىن تەسىرلىك،
كۆپ ئېنىق، بىرئاز تۆۋەن، سۇس يېشىل، توق قىزىل.

2. دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ باشقا شەيئىلەرنىڭ شۇ خىل بەلگىسىگە نىسبەت قىلىنغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سېلىشتۇرما دەرىجە ھالەتلىرىنى

بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھالەتلەر چىقىش كېلىش، ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىلىدىكى ياكى "قارىغاندا" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىكەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تۇرسۇندىن چوڭ.

بۇنىڭدىن ياخشى كىتابنى نەدىن تاپسەن.

ئۇلارنىڭ ياتقى بىزنىڭ ياتاقتىن ئىسسىق.

تاشتەك قاتتىق يەر ئىكەن بۇ.

مەندە سىنىڭكىچىلىك كۆپ كىتاب يوق.

ئۇ تۇرسۇنغا قارىغاندا سەل پاكار.

3. ئايرىم سۆپەتلەر كۆپ ھالىلاردا يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ ئۆيى شەھەرگە يېقىن.

ئۇ كىنوغا ئامراق.

بۇ بىزگە كېرەك كىتاب.

ئۇلارنىڭ زاۋۇتى شەھەردىن يىراق بىر يېزىدا.

ئۇ قولىدا بار ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى بەردى.

§9 سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

ئىسىمدىن سۆپەت ياسىغۇچىلار

△ ـلىق/ـلىك/ـلۇق/ـلۈك ـ بۇ، ئىسىملاردىن سۆپەت ياساشتىمۇ ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچە بولۇپ، تۆۋەندىكىچە

قوللىنىلىدۇ:

1) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بارلىقىنى ياكى كۆپلۈكىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللىق، تەرتىپلىك، باللىق، بىلىملىك، ساقاللىق، سۈلۈق، تۈزلۈق

2) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پرولېتارىياتلىق، ماركسىزملىق، گرامماتىكىلىق

3) ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىق، قىشلىق، چۈشلۈك، ئەتىگەنلىك

4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى پەيدا قىلىش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۈلكىلىك (ئىش)، قايغۇلۇق (خەۋەر)، تەسىرلىك (رومان)

5) مەۋرىي رايون نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن رايون دەرىجىسىدىكى" دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلكىلىك (ھۆكۈمەت)، ۋىلايەتلىك (پارتكوم)، ناھىيىلىك (سوت)، ئوبلاستلىق (ئىدارە)، رايونلۇق (خەلق قۇرۇلتىيى)

6) ئۇلاق ۋە بەزى قاتناش قوراللىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا

قوشۇلۇپ، شۇ ئۇلاقنى مىنىش ياكى شۇ قاتناش قورالغا ئولتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاتلىق، ئېشەكلىك، ۋېلىسىپىتلىك، ماشىنىلىق، ھارۋىلىق

△ـ سىز ــ بۇ، سۈپەت ياساشتا ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقنى ياكى بەك ئازلىقنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورالسىز، ساۋاتسىز، چەكسىز، سۈسىز، كۈچسىز، جانسىز، روھسىز، پايدىسىز، بالىسىز...

△ـ چان ــ بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

1) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەكچان، ئىشچان، ئىجاتچان، سۆزچان، خىيالچان، سوغۇقچان، ئىسسىقچان*

2) كىيىم نامىنى بىلدۈرىدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ كىيىمنىڭ كىيىلگەنلىكنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆڭلەكچان، مايكىچان، جۇۋىچان

---

* بۇ يەردىكى "سوغۇق"، "ئىسسىق" سۆزلىرى ئىسىملاشقان سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

△ - چى — بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولغانلىقتىن تاشقىرى، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنىمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاتاقچى، شاڭخوچى، پوچى، تەۋەككۇلچى

△ - چىل — بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خاراكتېرنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقچىل، ئەپچىل، ئىنقىلابچىل.

△ - سىمان — بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئوخشاشلىقنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمسىمان، ئۆيسىمان، ئورۇندۇقسىمان، ئېشەكسىمان

△ - يى / - ۋى — بۇ قوشۇمچە ئاساسەن ئەرەبچىدىن، پارسچىدىن ۋە قىسمەن رۇسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن خاراكتېرلەنگەن خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تارىخىي، ئىنقىلابىي، دىنىي، ئىقتىسادىي، ئەنئەنىۋى،

نەزەرىيىۋى، پارتىيىۋى، ئىدىيىۋى

△ - پەرەس — بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى قوغلىشىدىغان، شۇنىڭغا چوقۇنىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئابرويپەرەس، پۇلپەرەس، ئەمەلپەرەس، كىيىمپەرەس،

بۇتپەرەس، ئاتەشپەرەس...*

Δ-پەرۋەر — بۇ قوشۇمچە پارسچەدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى سۆيىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرگۈچى سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر

Δ-بى — بۇ پارسچەدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچەدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. بۇنداق ياسالغان سۆيەتلەرنىڭ مەنىسى "-سىز" قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆيەتلەرنىڭ مەنىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

بىتاقەت، بىھايا، بىئىختىيار، بىمەنە، بىئەدەپ، بىچارە، بىۋاستە، بىكار.

Δنا- — بۇ پارسچەدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچەدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

نائۇمىد، نائىنساپ، ناتايىن، ناكار.

Δبەت- — بۇ پارسچەدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچەدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ناچار، سەت دېگەن

---

* بۇنداق ياسالغان بەزى سۆزلەر ئىسىم ۋەزىپىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، "ئاتەشپەرەس"، "ئاپتاپپەرەس" دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇقۇملارنى بىلدۇرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:
بەتتەم، بەتخۇي، بەتمۇئامىلە، بەتقىلىق، بەتنىيەت

پېئىللىدىن سۆيەت ياسىغۇچىلار

Δ - ق/ - ك/ - ىق/ - ىك/ ۇق/ - ۇك — بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ھالەتنى بىلدۇرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرىق، يېيىق، ئېتىك، سۇنۇق، ئۆلۈك، چىرىك، قۇرۇق، تىزىق

Δ - ما/ - مە — بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ياكى ھەرىكەتكە لايىق بولغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاسما (سائەت) پۇكلىمە (كارىۋات)، كۆتەرمە (ئۆي)، كۆچمە (لەۋھە)، ياسما (كۇلكە).

Δ - غاق/ - قاق/ - گەك/ - كەك — بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

توڭغاق، ئۇرۇشقاق، سىيگەك، تېپىلغاق، چىقىشقاق، چېپىلغاق، يېپىشقاق، كۇلگەك، تەپكەك...

Δ - چاق/ - چەك/ - چۇق — بۇ قوشۇمچە ئۆزلۈك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۆيەتلەرنى

ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماختانچاق، ئېرىنچەك، قىزغانچاق، ياسانچۇق...

△ ـ ڭغۇ/ ـ ڭـگۇ/ ـ اڭغۇ/ ـ ەڭگۇ ـــ بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىل-لارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىل-لىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغلاڭغۇ، چېچىلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ، ئېزىلەڭگۇ.

△ ـ غۇر/ ـ قۇر/ ـ گۇر/ ـ كۇر ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەت ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۇر، ئۆتكۈر.

△ ـ لىق/ ـ لىك/ ـ لۇق/ ـ لۈك ـــ بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللار-نىڭ "ش" بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملىرىغا شەكىللىگە قوشۇلۇپ، بۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە يارايدىغان ياكى ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېيىشلىك (تاماق)، مىنىشلىك (ئات)، چۈشىنىشلىك (مەسىلە)، ئولتۇرۇشلۇق، تۇرۇشلۇق.

بۇ قوشۇمچە يەنە بەزى پېئىللارنىڭ "ـ ئار/ ـ ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوزغاش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېتەرلىك، قانائەتلىنەرلىك، خۇشاللىنارلىق، ئېچىنارلىق

△ ـ غىن/ ـ قىن/ ـ گىن/ ـ كىن/ ـ غۇن/ ـ قۇن/ ـ گـۇن/ ـ كۇن ـــ بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ياكى ئورۇنلايدىغان ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كەسكىن، چۈشكۈن، قىزغىن، ئېقىن، تۇرغۇن، تۇتقۇن، سۈرگۈن.

رەۋىشتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

△ -قى/-كى — بۇ قوشۇمچە ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ياكى تەرەپنى كۆرسەتكۈچى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت ياكى تەرەپنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇنقى، ئاۋالقى، كېيىنكى، كەچكى، بۈگۈنكى، ھازىرقى، بۇلتۇرقى، بېرىقى، نېرىقى، ئىچكىرىكى.

سان-مىقدار بىرىكمىسىدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

△ لىق/لىك/-لۇق/-لۈك — بۇ قوشۇمچە سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سان مىقدار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۆت تونناىلىق (ماشىنا)، بىر كىلوگراملىق (بوتۇلكا)، بەش مولۇق (ئېتىز)، ئۈچ ئايلىق (ۋەزىپە)، ئون كۈنلۈك (مۇساپە)، ئەللىك ئۆيلۈك (ئادەم)...

سۈپەتتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار:

△ -مىش/-ۇچ/-ۈش — بۇ قوشۇمچە رەڭنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەڭگە قارىغاندا ئاچراق رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېقىش، كۆكۈش، سارغۇچ، قىزغۇچ

△ "-نا" — بۇ قوشۇمچە ئەرەبچە، پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئايرىم سۆپەتلەرنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ناتوغرا، نامۇۋاپىق، نامەلۇم، نائۇستا...

بەشىنچى باب سان

§1 سانىنىڭ مەنىسى

سان ــ شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. سان "نەچچە (قانچە)"، "نەچچىلىك (قانچىلىك)"، "نەچچىنچى (قانچىنچى)" سوئاللىرىغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر (1)، بەش (5)، سەككىز (8) ئون بىر (11)، يىگىرمە (20)، سەكسەن ئىككى (82)، بىر يۈز سەكسەن ئالتە (186) مىڭ (1000)، توتتىن بىر ($\frac{1}{4}$)، مىڭدىن بىر $\frac{1}{1000}$، يۈزچە، نەچچە مىڭ، مىڭلىغان، بەشىنچى (5ـ)، ئون ئالتىنچى (16ـ).

§2 ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي سانلار بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى ئاددىي سانلار بار:

بىر (1)، ئىككى (2)، ئۈچ (3)، تۆت (4)، بەش (5)، ئالتە (6)، يەتتە (7)، سەككىز (8)، توققۇز (9)، ئون (10)، يىگىرمە

(20) ئوتتۇز (30)، قىرىق (40)، ئەللىك (50)، ئاتمىش (60)، يەتمىش (70)، سەكسەن (80)، توقسان (90)، يۈز (100)، مىڭ (1000)، مىليون (1،000،000)، مىليارد (1،000،000،000)

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، "سەكسەن"، "توقسان" سانلىرىنىڭ "سەككىز ئون"، "توققۇز ئون" شەكلىدە ئىككى سۆزدىن تۇزۇلگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى كۈندە ئۇلار ئىككى سۆزلۈك شەكلىدىن ئايرىلىپ قالغان. "يۈز"، "مىڭ"، "مىليارد" سانلىرىنىڭ ئالدىغا بەزىدە "بىر" سۆزى قوشۇلۇپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ "بىر" سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان ھېسابلىنىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار ئاددىي سانلارنىڭ ياكى مۇرەككەپ سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. سانلار تۆۋەندىكى مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىدۇ:

1) قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئون بىر، ئوتتۇز بەش، ئەللىك ئالتە، يۈز بەش، مىڭ بىر.

2) ھەسسىلەش-ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنى ھەسسىلەيدۇ. مەسىلەن:

بەش يۈز، ئون مىڭ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ، ئۈچ مىليون.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئاددىي سانلارنىڭ

يۇقىرىقى مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئون يەتتە (17)، ئىككى يۈز ئاتمىش (260)، تۆت يۈز توقسان ئالتە (496)، ئۈچ مىڭ تۆت يۈز قىرىق (3440)، يەتتە مىڭ ئالتە يۈز ئون بەش (7،615)، ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز توقسان ئۈچ (12,893) ئىككى يۈز ئون ئۈچ مىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز تۆت (213،734). بىر مىليون بەش يۈز ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك (1,512,850)، ئىككى مىليون ئۈچ يۈز يىگىرمە بەش مىڭ ئىككى يۈز ئون تۆت (2,325,214).

§3 سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلىنىش ۋە جۈپلىنىش يوللىرى بىلەن سانىاق سان، مۆلچەر سان، تەرتىپ سان، كەسىر سان، تەقسىم سان، رەۋىش سان، كىشىلىك سان، ئالماش سانىدىن ئىبارەت گرامماتىك تۈرلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

سانىاق سان

ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلى شەكلى سانىاق سان ھېسابلىنىدۇ. سانىاق سانلار ئېنىق پۈتۈن سانىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزدە ئۈچ مىڭ ئوقۇغۇچى بار.

دۇنيادا بەش قىتئە، تۆت ئوكيان بار،

توخۇ، توشقان ئەللىك، پۇتى بىر يۈز ئىككى.

ساناق سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش جىك (گۆش)، يۈز كىلومېتر (يول)، بىر يۈتۈم (سۇ)، ئىككى قېتىم (بارماق)، ئىككى سائەت (كۈتمەك).

مۆلچەر سان

مۆلچەر سانلار شەيئىلەرنىڭ تەخمىن سانىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۆلچەر سانلار بىرنەچچە خىل ئۇسۇلدا ياسىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

1. ساناق سانلارغا "-چە" ياكى "-دەك/-تەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ساناق سانىدىن سەل كەم ياكى ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن بولغان مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىنغا ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم قاتناشتى.

بىزنىڭ مەكتەپتە ئىككى مىڭدەك (ئىككى مىڭچە) ئوقۇغۇچى بار.

2. ئىككى ساناق سانىنى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ئىككى ساناق سان ئارىلىقىدىكى مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن سىزنى ئىزدەپ بەش-ئالتە قېتىم باردىم.

ئۇلارنىڭ مەكتىپىدە بەش-ئالتە مىڭ ئوقۇغۇچى بار.

بۇ ئون-يىگىرمە كۈنلۈك ئىش ئەمەس.

3. "نەچچە (قانچە)" ياكى "بىرنەچچە (بىرقانچە)" سۆزىنىڭ ياردىمى بىلەن بىرنەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ:

1) "نەچچە (قانچە)" ياكى "بىرنەچچە (بىرقانچە)" سۆزى يالغۇز قوللىنىلسا، بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرنەچچە ئوقۇغۇچى، نەچچە پارچە كىتاب، بىرقانچە ئادەم

2) "نەچچە" سۆزى ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان سانىاق سانلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ سانغا قوشۇلغان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئون نەچچە ئادەم، ئوتتۇز نەچچە ئات، سەكسەن نەچچە قوي، يۈز نەچچە ئوقۇغۇچى...

3) ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي سانىاق سانلارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ سانىاق سان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدە ھەسسىلەشتۈرۈلگەن مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە ئون (ئادەم)، بىرقانچە مىڭ (ئوقۇغۇچى)، قانچە يۈز مىڭ (ئەسكەر)

4. ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى سانىاق سانلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە "يېقىن" سۆزى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدە "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق بىرنەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. "يېقىن" سۆزى بىلەن ياسالغىنى شۇ ساندىن سەل كەم بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىپ ياسالغىنى

ساناق ساندىن ئارتۇق بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ*. مەسىلەن:
يىغىنغا مىڭغا يېقىن ئادەم قاتناشتى.
بۇ دۆڭنىڭ يۇزگە يېقىن كالىسى، مىڭدىن كۆپ قويى بار.
5. يۇزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارغا ياكى "نەچچە (قانچە)" سۆزى بىلەن مەسىلەشتۇرۇلگەن چوڭ مۆلچەر سانلارغا "-لىغان/-لىگەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار بىر خىل تەسۋىرى خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ "شۇ قەدەر كۆپ" دېگەن ھېسسىياتىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
بۇ مىليونلىغان ئامما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش.
بۇ مەكتەپتىن نەچچە يۈزلىگەن ئالىملار يېتىشىپ چىققان.
مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئىنقىلابىي قۇربانلار خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن بىزنىڭ ئالدىمىزدا باتۇرلارچە قۇربان بولدى.
مۆلچەر سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم، بىرنەچچە ئوقۇغۇچى، سەكسەن نەچچە قوي، مىڭغا يېقىن ئىشچى، ئۈندىن ئارتۇق ماشىنا، مىليونلىغان ئامما.
بەزى مۆلچەر سانلار خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
بىزنىڭ دۆڭىنىڭ قويى مىڭدىن ئارتۇق.
بەزى مۆلچەر سانلار يەنە مىقدار سۆزلەرگە يېقىنىپ، سان-

* "يېقىن"، "ئارتۇق"، "كۆپ" سۆزلىرى بۇ يەردە يارىمچى سۆز رولىنى ئويناپىدۇ.

مقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:
نەچچە جىڭ (گۆش)، ئون نەچچە مېتر (رەخت)، نەچچە مىڭ كىلومېتر (يول). بەش-ئالتە قېتىم (بارماق).

تەرتىپ سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-نچى/-مىنچى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەرتىپ سانلار ياسىلىپ، شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
بىرىنچى (1-)، ئىككىنچى (2-)، ئون يەتتىنچى (17-)، يەتتە-سەككىزىنچى، ئون نەچچىنچى...
تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
بىز يەتتىنچى بىنانىڭ يەتتىنچى قەۋىتىدە ئولتۇرىمىز.
ئۇنىڭ قول تەرەپتىكى ئىككىنچى ئۆي بىزنىڭ ئىشخانىمىز.
ئۇلار يەتتە-سەككىزىنچى ئايلاردا كېلىشى مۇمكىن.
تەرتىپ سانلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى شۇكى، ئۇلار جۈملىدە قىستۇرما بولۇپ، نۇتۇق مەزمۇنىنى تۈرگە ئايرىش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:
ئۇچ چوڭ ئىنتىزام تۆۋەندىكىچە:
بىرىنچى، بارلىق ھەرىكەتتە قوماندىغا بويسۇنۇش؛
ئىككىنچى، ئامماننىڭ يېپ-يېڭىنىسىنمۇ ئالماسلىق؛
ئۈچىنچى، بارلىق غەنىمەتلەرنى ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا

تاپشۇرۇش.

تەرتىپ سانلار بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: مېنىڭ كىنىشكامنىڭ نومۇرى 1278 نچى.

تەرتىپ سانلار ھەربىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىتىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى قېتىم (كۆرمەك)، ئىككىنچى نۆۋەت (بارماق). تەرتىپ سانلار بەزىدە "-دىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، باغلىغۇچى بولۇپ، بىر ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە ئىشنى باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ قېتىم بارالمايمەن، چۈنكى، بىرىنچىدىن، سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئىككىنچىدىن، بەزى ئىشلىرىم تېخى ئاخىرلاشمىدى.

ئۈيغۇر تىلىدا "تۇنجى"، "ئوتتۇرانچى"، "كەنجى" سۆزلىرىمۇ تەرتىپنى بىلدۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. بىراق، بۇلاردىن پەقەت "تۇنجى" سۆزىنىلا "بىرىنچى" بىلەن مەنداش تەرتىپ سان ھېسابلاشقا بولىدۇ، "ئوتتۇرانچى" "كەنجى" سۆزلىرى ئېنىق سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەيدۇ: "ئوتتۇرانچى" سۆزى "ئوتتۇرىدىكى دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، كەنجى سۆزى "ئاخىرقى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

كەسىر سان

كەسىر سانلار بىرىدىن كىچىك پارچە سانىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتە

بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

كەسىر سانلار مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناق سانىدىن تۈزۈلىدۇ، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان "-دىن/-تىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالدىدا كېلىدۇ، ئاندىن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان كېلىدۇ. مەسىلەن:

تۆتتىن ئۈچ ($\frac{3}{4}$)، ئونىدىن يەتتە ($\frac{7}{10}$)، مىڭدىن بىر ($\frac{1}{1000}$)، يۈزدىن بەش ($\frac{5}{100}$)...

ئەگەر كەسىر سانلار ساناق سان (پۈتۈن سان) بىلەن قوشۇلۇپ كەلسە، ساناق سانىدىن كېيىن "پۈتۈن" سۆزى قوشۇلۇپ، ئاندىن كەسىر سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر پۈتۈن ئوندىن يەتتە ($1\frac{7}{10}$)، ئىككى پۈتۈن تۆتتىن بىر ($2\frac{1}{4}$).

كەسىر سانلار ئابستراكت سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەي، مەلۇم شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كەلگەندە، ئادەتتە، بىۋاسىتە جۈملە بۆلىكى بولماستىن، بىر بولسا ئالماش سان شەكلىدە جۈملىگە قاتنىشىدۇ (بۇ ھەقتە "ئالماش سان" دېگەن قىسىمغا قارالسۇن)، بىر بولسا "قىسىم" ياكى "بۆلەك" دېگەن ئىسىمغا بېقىنغان ھالدا بىر ئىسىم بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىم ياكى ئالماشنى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى قىز ئوقۇغۇچىلار

ئىگەللەيدۇ.

بىزنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىمىز جەنۇپتىن كەلگەن.

بۇ دەرس پۈتۈن دەرس ۋاقتىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پارچە سانىنى بىلدۈرىدىغان "بىرىم"، "چارەك" سۆزلىرىمۇ بار. بۆلاردىن "بىرىم" سۆزى ئىككىدىن بىر مەنىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ساناق سانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. "چارەك" سۆزى بولسا "تۆتتىن بىر" مەنىسىدە بەزى مىقدار سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارەك ئەسىر، چارەك سائەت، چارەك تونىنا

تەقسىم سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-دىن/-تىن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەقسىم سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىردىن، ئۈچتىن، بەشتىن، يۈزدىن، ئون نەچچىدىن

تەقسىم سانلار ئىسىمغىمۇ، پېئىلىغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى شەيئىنىڭ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەلاچىلارغا بىردىن لۇغەت، ئىككىدىن دەپتەر، بىردىن قەلەم مۇكاپات بېرىلدى.

تۆتتىن ئات قوشۇلغان بەش ھارۋا يولغا چىقتى.

هەربىرىگىلار ئىگىكىدىن دەپتەر تەيياراڭغىلار.

پىئىللارغا بېقىنىپ كەلگەندە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە تەكشى بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەپتەرلەر ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىگىكىدىن بېرىلىدۇ. بەشتىن تىزىلغىلار.

تەقسىم سانلار تەكرار شەكىلدە ياكى تەكرار ساناق سانغا "-دىن/-تىن" قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق تەكرارلانغان تەقسىم سانلار، ئاساسەن، پىئىللارغا بېقىنىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە كەيىنى-كەيىندىن بۆلۈنۈشىنى ياكى كۆپ يەرگە بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىشىلەر ئىگىكىدىن-ئۈچتىن تارقىلىشقا باشلىدى.

يېڭى ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى يىگىرمىدىن-ئوتتۇزدىن كېلىۋاتىدۇ.

كىشىلەر بەشتىن-تۆتتىن توپلىنىپ مۇھاكىمە قىلىشىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گراماتىكا ئەسەرلىرىدە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار خىلمۇخىل. ئەمىر نەجمىپ تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1960-يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دا سانىنىڭ بۇ تۈرى قىسقىچىلا بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن سانىنىڭ بىر گراماتىكا تۈرى ھېسابلانغان؛ قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دا سانىنىڭ بۇ تۈرى سانىنىڭ "-لاپ-لەپ" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن تۈرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ "توپلۇق سان" دەپ ئاتالغان،

بىرمۇنچە ئەسەرلەردە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ ۋە خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزىگە خاس گراماتىك مەنە ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەلۋەتتە سانىنىڭ گراماتىك تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك.

رەۋىش سان

رەۋىش سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-لاپ/-لەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ۋە كۆپىنچە تەكرارلانغان ياكى كىچىكى بىلەن چوڭى جۈپلەشتۈرۈلگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مىڭلاپ، يۈزلەپ-يۈزلەپ، يۈزلەپ-مىڭلاپ، بەشلەپ-ئونلاپ، بىرلەپ-ئىككىلەپ، نەچچە ئونلاپ

رەۋىش سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەلۇم ھەرىكەت بىلەن تەخمىنەن شۇ سان كۆپلۈكىدىكى تۈركۈم بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاجاۋۇزچىلار مىڭلاپ-مىڭلاپ يوقىتىلماقتا.

يېڭى ئوقۇغۇچىلار يىگىرمىلەپ-ئوتتۇزلاپ كېلىشكە باشلىدى.

كىشىلەر بىرلەپ-ئىككىلەپ تارقىلىشقا باشلىدى.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە "مۆلچەر سانلار"نىڭ بىر تۈرى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بىزنىڭچە، سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن سىنتاكسىس-لىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن باشقا مۆلچەر سانلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ باشقا مۆلچەر سانلارنىڭ ھەممىسى ئىسىملارغا بىۋاستە بېقىنىپ

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ، لېكىن سانىنىڭ بۇ تۈرى ئىسىم بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلىيالمايدۇ، ئۇ ھامان پېئىللارغا ياكى پۈتۈن جۈملىگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مۆلچەر سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئالدىنقى قىسىمدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنى تەقسىم سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى، بىرىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ساناق سانلار ئاساسىدا ياسالغان ئېنىق سانىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى پەقەت پېئىللارغىلا بېقىنىپ كېلىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ئىسىملارغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى ئاساسەن ئادەمەلەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلايدۇ، تەقسىم سانلار بولسا ھەرقانداق شەيئىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ.

دېمەك، سانىنىڭ بۇ تۈرىنى ئايرىم بىر تۈر ھېسابلاپ، "رەۋىش سان" دەپ ئاتاش بىرئاز مۇۋاپىق.

كىشىلىك سان

كىشىلىك سانلار ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "ئەيلەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا قوشۇلغاندا، سانىنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

بىرەيلەن، ئىككىيلەن، ئۈچەيلەن، بەش-ئالتەيلەن، ئون نەچچەيلەن، بىرنەچچەيلەن

كىشىلىك سانلار شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئىسىم ئۇرنىدا قوللىنىلىدۇ، بىراق، بۇنداق

سانلارنى مەلۇم ساندىكى ئادەم كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا قوللىنىشقا بولىمايدۇ.

كىشىلىك سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1) شەيئىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىش ھاجەتسىز بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ سانىنىلا ئېيتىش زۆرۈر بولغاندا، كىشىلىك سانلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى يېڭى كەلگەن ئىككىيلەنمۇ يىغىنغا قاتناشسۇن.

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچەيلەنىڭ لۇغىتى يوق.

بۇلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۈچەيلەنگە بۇلەت تەگمىدى.

2) كۆپلۈك شەخس ئالماشلىرىدىن كېيىن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۈچەيلەن بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتەيلەن بىر گۇرۇپپا بولۇڭلار، ئۇلار بەشەيلەن بىر گۇرۇپپا بولسۇن.

3) ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرقانچە ئادەمنى سانى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. بۇ چاغدا ئادەم ئىسىملىرى ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتەيلەن ئاقسۇدىن.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ نام سانىنىڭ بۇ تۈرىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ، چۈنكى سانىنىڭ بۇ تۈرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ "ئۆملۈك" ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى

شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىدە. "بىر" سانىنىڭ "بىرەيلەن" (مەسىلەن: سېنى بۈگۈن بىرەيلەن ئىزدەپ كەلدى) بولۇپ مۇشۇ سان تۈرىدە كېلەلىشىمۇ "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" نامىنىڭ بۇ سان تۈرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سانىنىڭ بۇ تۈرىنى "كىشىلىك سان" دەپ ئاتاش بىرئاز مۇۋاپىق.

ئالماش سان

ساناق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلارغا ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئالماش سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىمىز، تۆتىمىز، ئۈچىگىلار، ئون نەچچىسى، ئۈچىتىن بىرى، بەشىنچىسى

ئالماش سانلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) مەلۇم شەخسىتكى ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈرۈپ، كىشىلىك سانلار بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن (سېلىشتۇرۇڭلار):

ھېلىقى يېڭى كەلگەن ئىككىسىمۇ يىغىنغا قاتناشسۇن.

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ لۇغىتى يوق.

بىلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۈچىگە بىلەت تەگمىدى.

بىز ئۈچىمىز بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتىگىلار بىر گۇرۇپپا بولۇڭلار، ئۇلار بەشى بىر گۇرۇپپا بولسۇن.

مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتىمىز ئاقسۇدىن.

بۇ رولدىكى I ۋە II شەخس ئالماش سانلار ئىگىلىك كېلىش

شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانىغۇچى III شەخس تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ، ئالماش سانىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستكى تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ بولۇبېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ سىنىپتىن ئوچىمىزنىڭ لۇغىتىمىز (لۇغىتى) يوق.

سىلەر ئىككىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) بارمۇ؟

2) مەلۇم ئومۇمىيەتنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياكى شۇ سان تەرتىپىدىكى بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئالماش سان ۋەكىللىك قىلغان ئومۇمىيەت ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئالماشتىن مەلۇم بولىدۇ، بىراق تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، بۇ خىل ئىسىم ياكى ئالماشلار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تۆت بالا، (بىزنىڭ) ئىككىمىز ئوغۇل، ئىككىمىز قىز.

بىزنىڭ بىرىمىز ئۇيغۇر، بىرىمىز ئۆزبەك.

بۇ كىتابلارنىڭ بەشى كۇتۇپخانىنىڭ، تۆتى ئوقۇتقۇچىنىڭ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوچتىن ئىككىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن.

يوغان ئالمىلار ئىكەن، (ئۇلارنىڭ) ئىككىسى بىر جىڭ كېلىدۇ.

ئۆرە تۇرغانلارنىڭ ئوڭدىن ئىككىنچىسى بىزنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىمىز.

بۇ بىنالارنىڭ بىرىنچىسى دەرسخانا بىناسى، ئىككىنچىسى ياتاق، ئۈچىنچىسى كۇتۇپخانا.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. پەقەت ئەمىر نەجىپ ساناق سانلار ئۈستىدە توختالغىنىدا، ساناق سانلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

بىلەن بىرىكمپ ئىسىملىشىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ*. ئەمەلىيەتتە، ساننىڭ بۇ تۈرى تىلدا، بولۇپمۇ جانلىق تىلدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆتۈلگەن "كىشىلىك سان"دىنمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى ئەلۋەتتە سانىڭ ئايرىم بىر تۈرى ھېسابلاپ، سانىڭ گرامماتىك تۈرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

§4 سانىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

1. سانىڭ بۇاستە ئىسىملىشىشى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ساناق سان ۋە كەسىر سانلار بەزىدە، بولۇپمۇ ماتېماتىكىدا ئابستراكت سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار بۇاستە ئىسىملىشىپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىم ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

سەككىز — جۈپ سان

بەشكە تۆتنى قۇشسا توققۇز بولىدۇ.

ئون بىردىن بەشنى ئالسا ئالتە قالىدۇ.

تۆتتىن بىرگە تۆتتىن بىرنى قوشسا، ئىككىدىن بىر بولىدۇ.

ئوننىڭ ئىچىدە بەش ئىككى بار.

ئىككى سەككىز ئون ئالتە

2. سانىڭ بۇاستە ئالماشلىشىشى. ساناق سانلار ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزىدە بۇاستە ئالماشلىشىپ چۈشۈم كېلىش شەكـ

* ئەمىر نەجمىي: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960 ـ يىل موسكۋا نەشرى.

لىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە كونتېكستتا مەلۇم بولغان، ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەلۇم بىر تېپتكى شەيئىنىڭ شۇ سان ئېنىقلىغان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ قەلەمنى نەدىن ئالدىڭىز؟ مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.

كونۇبرت ئالغىلى بارسىڭىز، ماڭمۇ ئوننى ئالغاچ كېلىڭ.

ئالمىنىڭ چىكى قانچە؟ ماڭا بەش-ئالتىنى تارتىپ بېرىڭ.

مۇشۇنداق قەلەمدىن مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.

كونۇبرتتىن 10نى، ئون پۇڭلۇق ماركىدىن 10نى بېرىڭ.

3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم ساناق سانلار بەلگىلىك كونتېكستتا ئىسىمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ:

1) "ئايغا (چىسلاغا)" ياكى "ھەپتىگە "سۆزىنى بېقىنىدۇرۇپ كەلگەن ساناق سانلار خەۋەر بولۇپ، شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ نەچچىنچى كۈنى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئايغا (چىسلاغا) ئون بەش.

بۈگۈن 2-ئايغا يېگىرمە ئىككى.

ئەتە ھەپتىگە بەش. ئۆگۈنلۈككە ئالتە.

2) "ئاينىڭ" ياكى "ھەپتىنىڭ" سۆزىنى بېقىنىدۇرۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ساناق سانلار شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ شۇ سان تەرتىپىدىكى كۈنىنى بىلدۈرۈپ. "...نىچى كۈنى" دېگەن ئىبارە بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

10-ئاينىڭ بىرى (بىرىنچى كۈنى) — بىزنىڭ دۆلەت بايرىمىمىز.

بۇ ئىش كېينكى ھەپتىنىڭ ئىككىسىگە (ئىكىنچى كۈنىگە) قالدى.

ئۆتكەن ئاينىڭ بەشىدىكى (بەشىنچى كۈنىدىكى) ئىش يادىڭدىمۇ؟

يېڭىن كېينكى ئاينىڭ تۆتى (تۆتىنچى كۈنى) ئېچىلىدۇ.

3) "سائەت" سۆزىدىن كېيىن كەلگەن ساناق سانلار سائەت بويىچە ھېسابلانغان مەزگىل ئىسمىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر سائەت بەش.

سائەت بەشتە كېلىمەن.

سائەت تۆتتىن بەش مىنۇت ئۆتتى.

سائەت ئىككىنىڭ بېشىمۇ؟

سائەت ئىككىدىكى يېڭىغا سەنمۇ قاتنىشامسەن؟

يېڭىن سائەت سەككىزدىن ئون بىرگىچە داۋام قىلىدۇ.

4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەلگىلىك كونتېكىستتا، بولۇپمۇ "كىرەك"، "ئاشماق" پېئىللىرىغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ يىل ساق يېگىرمىگە كىردى.

چوڭ بولدۇڭ، يېگىرمىدىن ئاشتىڭ.

ئۇ يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ، داۋاملىق ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇنىڭ چوڭ بالىسى ئون بەش-ئون ئالتىغا بېرىپ قالدى.

ئۇ ئادەمىمۇ چوڭ بولدى، سەكسەن نەچچىگە كىرىپ قالدى.

5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۇلچەر سانلار بەزەن بىۋاستە، بەزەن چۈشۈم كېلىش شەكلىدە "ئالماق" ياكى "قويماق" پېئىلىغا بېقىنىپ، ئىمتىھان نومۇرىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ يىللىق ئىمتىھاندا تىلدىن 95، ماتېماتىكىدىن 98، سىياسى ساۋاتتىن 100 (نى) ئاپتۇ.

مۇشۇنداق جاۋاب بەرسىڭىز 100 (نى) قويىمەن.

ھەربىر دەرستىن 100 (نى) ئالماق ئاسان ئەمەس.

6. سانلارنىڭ خانا ئىسمى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا "بىر"، "ئون"، "يۈز"، "مىڭ"، يۈز مىڭ"، "بىر مىليون"، "ئون مىليون"، يۈز مىليون"، "بىر مىليارد"، "ئون مىليارد"، "يۈز مىليارد"...سانلىرى "-لار/-لەر" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ خانا ئىسمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئون مىڭلار...

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى، ئون مىڭلار خانىسى...

7. سانلارنىڭ ھەربىر مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۇلچەر سانلار بەزى كونتېكىستلاردا پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەربىر تۈرنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال تۆۋەندىكىچە ئىككى خىل بولىدۇ:

1) بەزىدە، بولۇپمۇ ماقال-تەمسىلەردە بەزى سانلار "قېتىم" مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، بىۋاسىتە پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭز بولسا بىر كېلىپ كەتسىڭىز.

يەتتە ئۆلچەپ بىركەس. (ماقال)

يۇز ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا. (ماقال)

2) ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بەزى پېئىللارغا، ئاساسەن، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۈستى-ئۈستىلەپ تەكرارلاشقا بولىدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تامدىكى ئاسما سائەت توققۇزنى سوقتى.

ئۇنىڭ تومۇرى ئىتتىك، مىنۇتىغا توقسان سەككىزنى سوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ جىلى بولۇپ، ئېشەكنىڭ بېشىغا قامچا بىلەن توت-بەشنى سالدى.

ئۇ بالىنى قولىغا ئېلىپ، مەڭزىگە ئىككى-ئۈچنى سۆيۈپ قويدى.

ئۇ تەپكۈچ تېپىشكە ئۇستا ئىكەن، چۈشۈرمەي يۇز ئەللىكنى تەپتى

8. "بىر" سانىنىڭ باشقىچە قوللىنىلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا "بىر" سانى سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكى ئالاھىدە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

1) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بىر مەسىلە.

ئۇ ناھايىتى ئاق كۆڭۈل بىر ئادەم ئىكەن.

بۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر كۈن.

2) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچى ئىپادىلىگەن بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

سىزنى بىر ئادەم ئىزدەپ كەلدى.

مەن بۇ ئادەمنى بىر چاغدا كۆرگەن.

3) ئوخشاشلىقنى ياكى بىللىكنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق مەنىدە كەلگەندە، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، ھالەت ۋەزىپىلىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز ئۇلار بىلەن بىر تۇرىمىز.

ئىككىمىز بىر تونۇشتا ئىكەنمىز.

ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر ئىكەن.

4) سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈپەت ياكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

بىر يۇۋاش بالا ئىكەن بۇ.

ئۇ بىر ۋاقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدى.

5) تەكرارلىنىپ باغلىغۇچىلىق رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىر ئۇ يانغا قارايدۇ، بىر بۇ يانغا قارايدۇ.

بىر ئۇنداق قىلىپ باقمەن. بىر مۇنداق قىلىپ باقمەن، ھېچلا ئەپلەشمەيۋاتىدۇ.

6) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سۆز ياساش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

بىردەم (رەۋىش)، بىرئاز، بىر تالاي، بىرمۇنچە (سۈپەت)، ھەربىر (ئالماش).

§5 سان بېقىندىلىرى

سانلارنىڭ باشقا سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. سانلارغا پەقەت "تەخمىنەن"، "ساق"، "توپتوغرا" قاتارلىق ئايرىم سۆپەت ۋە رەۋىشلەر ھەم "سەل كەم"، "بىركەم"، "ئىككى كەم" قاتارلىق ئايرىم سۆز بىرىكمىلىرى بېقىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يېغىنغا تەخمىنەن مىڭ ئادەم قاتناشتى.

سانىدىم، ساق ئون ئىكەن.

بىزنىڭ سىنىپتا توپتوغرا ئون ئوقۇغۇچى بار.

ئۇ بىركەم ئەللىك كۆندە كەلدى.

ئالتىنچى باب مقدار

§1 مقدارنىڭ ماهىيىسى

مقدار ــ شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. تۆۋەندىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر مقدار ھىساپلىنىدۇ:

بەش نەپەر ئادەم، ئىككى دانە كەتمەن، ئۈچ جىڭ گۆش، ئون مو يەر.

يۈز كىلومېتىر يول، ئىككى نۇسخا گېزىت، بىر سىقىم گازىر، بىر يۈتۈم سۇ، بىر سېلىم چاي، بىر چىمدىم ئۇن، بەش تېڭىق مال، ئۈچ تال بېلىق، تۆت ساندۇق كىتاب، بەش سائەت ئىشلىمەك، ئۈچ قېتىم بارماق، ئون كۈن تۇرماق...

§2 مقدارنىڭ تۈرى

1. خاس مقدار ۋە كۆچمە مقدارلار. ئۇيغۇر تىلىدىكى مقدارلار كېلىش مەنبەسىگە قاراپ، خاس مقدار ۋە كۆچمە مقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خاس ياكى ئاساسەن مقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مقدارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

جىلك، سەر، مىسقال، پۇك، تونىا. كىلوگىرام، گرام، چارەك، قاداق، چاقىرىم، كىلومېتر، مېتر، سانتىمېتر، گەز، چى، سۇك، غېرىچ، لىتر، نەپەر، دانە، باغلام، تال، چىمدىم، يۇتۇم، سىقىم، قېتىم، نۆۋەت...

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىستېما بار شەيئىلەرنى ۋە ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن، ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ (شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ ۋە مىقدارغا خاس گرامماتىك شەكىللەر بويىچە تۇرلىنىدۇ). شۇڭا مۇشۇنداق مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە مىقدار دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر كۆچمە مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بىر ساندۇق كىتاب، بىر ئېغىز ئۆي، ئىككى چىنە چاي،

بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر قوشۇق تۇز. بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى.

بەش يىل ئىشلىمەك، تۆت كۈن تۇرماق ...

2. شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى. مىقدارلار مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ:

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى تال لەم، ئۈچ ئېغىز ئۆي، بىرقۇر كېسىم، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بەش تونىا بۇغداي، ئۈچ، تاغار ئۈن، يىگىرمە مېتر رەخت، تۆت لىتر سۈت، ئەللىك كىلوگرام گۆش.

پېئىللار بىلەن بىرىكمە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەرىكەت مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم بارماق، ئۈچ مەيدان ئۇينىماق، ئىككى سائەت سۆزلەشمەك، بەش يىل ئوقۇماق، ئون مىنۇت دەم ئالماق.

3. ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى. شەيئى مىقدارلىرى مەنسىگە قاراپ، يەنە ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق مىقدارلىرى خەنزۇ تىلىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا ساناشقا بولىدىغان نۇرغۇنلىغان شەيئىلەرنىڭ سانىنى بۇاستە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ (مەسىلەن: بىر دەريا، بەش تاغ، ئىككى ئايروپىلان، تۆت ئات، ئىككى جوزا). ئۇيغۇر تىلىدا ئادەمنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "نەپەر" (مەسىلەن: ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش نەپەر جەڭچى)؛ تۇرلۈك بۇيۇم ۋە قورال-سايمانلارنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "دانە" (مەسىلەن: بىر دانە تەخسە، تۆت دانە ئورۇندۇق)؛ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "تۈپ" (مەسىلەن: بىر تۈپ ئالما، ئىككى تۈپ بەسەي)؛ بەزى ئۇزۇنچاق نەرسىلەرنىڭ ۋە بەزى مۇئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "تال" (مەسىلەن: بىر تال لەم، بىر تال ئاغامچا، ئىككى تال ئالما، ئون تال ئۆرۈك)؛ ياپىلاق نەرسىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "پارچە" (مەسىلەن: ئىككى پارچە كىتاب، بىر پارچە خەت، بىر پارچە ماقالە) قاتارلىق بىرقانچە ساناق

مقدارلىرىلا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە "نەپەر"، "دانە" مقدارلىرى بەزىدە ئىستىلىستىكىلىق زۆرۈرىيەت بىلەن قوللىنىلمىسىلا، ئادەتتە قوللىنىلمايدۇ.

ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مقدارلار ئۆلچەم مقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر چېلەك سۇ، بىر قاپ سەرەڭگە، بىر خالتا ئۇن، بىر بوتۇلكا پىۋا، بەش جىڭ گۆش، يۈز كىلومېتر يول، بەش گاللون ماي، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بىر ماشىنا ئادەم، بىر قورۇ قوي

§3 مقدارنىڭ گراممانىڭ خۇسۇسىيىتى

1. مقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە، سانلار بىلەن بىرىكىپ، سان-مقدار بىرىكمىسى شەكىللىدە قوللىنىلىدۇ، شۇڭا مقدارنىڭ گراممانىڭ خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ئاساسەن، سان-مقدار بىرىكمىسىنىڭ گراممانىڭ خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە توختىلىمىز. سان-مقدار بىرىكمىسى تۆۋەندىكى گراممانىڭ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) سان-مقدار بىرىكمىسى مقدارلارغا ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. "-چە" ياكى "-دەك // -تەك" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان مۆلچەر سانلار ۋە تەقسىم سانلار مقدار بىلەن بىرىككەندە، ساندىكى قوشۇمچە مقدارغا يۆتكىلىدۇ: "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆزلىرى بىلەن ياسالغان

مۆلچەر سانلار مقدار بىلەن بىرىككەندە، "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆز-لىرى مقدارغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال (ئارغامچا)، يېگىرمە مو (يەر)، ئىككى جىڭ (گۆش)، ئىككى قېتىم (بارماق)، نەچچە مېتر (رەخت)، ئىككى-ئۈچ تۈپ (دەرەخ)، بىر چىنىچە (سۇ)، تۆت سەردەك (ياغ)، ئىككى ئايچە (تۇرماق)، بىر پارچىدىن (ماقالە يازماق)، ئىككى قېتىمدىن (بارماق)، ئىككى جىڭدىن ئارتۇق (گۆش).

دەرىجە سانلارمۇ بەزى مقدارلارنى ئىنىقلاپ، سان-مقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىككىنچى قېتىم (بارماق)، بىرىنچى مەيدان (كىنو)

2) سان-مقدار بىرىكمىسى جۈملىدە ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، پېئىل، پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال ئارغامچا، ئون جىڭ قوي مېيى، ئىككى قۇتا قىزىل رەڭ، بەش يىل ئوقۇماق، ئۈچ قېتىم قاتناشماق.

3) سان-مقدار بىرىكمىسى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە كونتېكىستتا مەلۇم بولغان بىر شەيئىنىڭ ياكى ئىگىلىك كېلىشتە ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ شۇ سان-مقدار بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن كۆپلۈكتىكى قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

جەمئىي تۆت تونىنا كۆمۈر ئىكەن، ئۈچ تونىنىسىنى سەن ئال، بىر تونىنىسىنى مەن ئالاي.

بۇ ياغاچلارنىڭ ئون تېلى قارىغاي، بەش تېلى تېرەك، سەككىز

تېلى قارىياغاچ.

بۇ يەرنىڭ بەش موسىغا بۇغداي، بەش موسىغا شال تېرىيمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ بىرلىك مىقدارىنىڭ باھاسى ئۇستىدە سۆز بولغاندا، شۇ مىقدارنىڭ "بىر" سانى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئالماشلاشقان شەكلى قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپ ھالىلاردا "بىر" سانى چۈشۈپ قېلىپ، مىقدارنىڭ ئۆزىلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نەشپۈتنىڭ (بىر) جىگى نەچچە پۇل؟

بۇ رەختنىڭ (بىر) مېترى ئالتە يۈەن ئىكەن.

تۇخۇمنىڭ (بىر) دانىسى قانچە پۇل؟

2. بىر قىسىم مىقدارلار "ـلاپ // ـلەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىدۇ ۋە ھالەت سۈپىتىدە پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شۇ مىقدار بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كېسەل جىگىلاپ كىرىپ، سەرلەپ چىقىدۇ. (ماقال)

دۇشمەن قوشۇنلىرى تۆەنلەپ، شىلاپ يوقتىلىشقا باشلىدى.

بىر شەھەردە بولساقمۇ، بەزىدە ئايلاپ كۆرۈشەلمەي قالىمىز.

بۇ نەرسە بىزدە كۆپ، ماشىنلاپ توشۇپمۇ تۈگىتەلمەيسەن.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مىقدارلار بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلانمايدۇ، ۋەھالەنكى خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدار سۆزلەر ئاز ئەمەس. ئۇلار مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە

بولۇپ، ئايردىم بىر سۆز تۈركۈمى بولۇشقا پۈتۈنلەي لايىقەتلىك. ئەگەر گراماتىكىدا مىقدار دېگەن بىر سۆز تۈركۈمى ئاجرىتىلمىسا، بىرىنچىدىن، "تونىنا"، "كىلوگرام"، "سەر"، "مىسقال"، "چىمىدىم"، "چىشلەم"، "چاقىرىم" قاتارلىق نۇرغۇنلىغان خاس مىقدارلارنى ھېچقانداق سۆز تۈركۈمىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلار شەيئىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى، سان، تەۋەلىك ۋە كېلىشلەر بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك سانىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى بىلەن سانىدىن پەرقلىنىدۇ؛ سان تەرتىپىدىن ئېنىقلىنىدىغانلىقى ۋە دەرىجە بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن سۈپەتتىن پەرقلىنىدۇ، ئۇلارنى بۇلاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە كىرگۈزۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، "بىر ماشىنا كۆمۈر"، "ئىككى سانداق كىتاب"، "بىر قوشۇق دورا" قاتارلىق بىرىكمىلەردە قاتار كەلگەن ئىككى ئىسىمنىڭ گرامماتىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ؛ چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىملار پەقەت مەلۇم مەنىدە ئۆزى بىلەن بىر تېپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، "بىر چىنە ماي"، "بىر خالىتىدەك ئۈن"، "ھەر قېتىمدا بىر قوشۇقتىن ئىچمەك" قاتارلىق بىرىكمىلەردە كەلگەن "چىنە"، "خالىتىدەك"، "قوشۇقتىن" شەكلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەڭلەشتۈرمە كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، چىقىش كېلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلىمەي، مۆلچەر ۋە تەقسىم مەنىلىرىنى ئىپادىلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى پەقەت مىقدارداش ئىبارەت بىر سۆز تۈركۈمىنى ئايرىپ چىقارغاندىلا، ئاندىن ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

يەتتىنچى باب رەۋىش

§1 رەۋىشنىڭ مەنىسى

رەۋىش ــ شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال دېگىنىمىز شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، ھازىر، بايا، ھېلى، مەڭگۈ، قىشچە؛ نېرى، بېرى، قەستەن، ئومۇمەن، مەرتىلەرچە، ئارامخۇدا، سەللىمازا، ئالدىنئالا، قولمۇقول، چەمبەرچاس، ناھايىتى، تازا، ئەڭ، خويمۇ، تولىمۇ

§2 رەۋىشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى

رەۋىشلەر مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋاقىت رەۋىشلىرى:

بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈنلۈككە، ئىندىنلىققا، بۇ يىل، كېلەر يىلى، بۇلتۇر، ھازىر، ھېلى، ئابايا، دەرھال،

كېيىن، بۇرۇن، هازىرچە، يازىچە، قىشچە، مەڭگۈ، ھەر دائىم، ھامان...

2. ئورۇن رەۋىشلىرى:

نېرى، بېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، تاشقىرى، يۇقىرى.

3. دەرىجە رەۋىشلىرى:

ناھايىتى، ئىنتايىن، تولىمۇ، خويمۇ، خېلى، سەل، سەل-پەل، پۈتۈنلەي، ئۈزۈل-كېسىل، تېخىمۇ، سەللىمازا.

4. ھال رەۋىشلىرى:

باتۇرلارچە، ۋەھشىلەرچە، دېھقانچىسىغا، قەستەن، شەكلەن، پائال، شارتتىدە، پاققىدە، ۋاللىدە

§3 رەۋىشنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيتى

1. رەۋىشلەر ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. ئاز بىر قىسىم رەۋىشلەر "-راق/-دەك" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سەل ئاجىزلاشقان مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھېلى — ھېلىراق، بايا — بايارراق، نېرى — نېرىراق،

پائال — پائالراق، كېيىن — كېيىنرەك.

2. رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە قوشۇلما شەكىلدە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن كەلمەك، ھازىر بارماق، مەڭگۈ ئۇنتۇلماسلىق، نېرى ئولتۇرماق، ناھايىتى ياخشى، ئەڭ قىيىن، ناھايىتى بالدۇر، سەل كېيىن...

رەۋىشلەر ئىسىمغا بېقىنمايدۇ. بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرق-

لەندۇرۇشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى.

3. رەۋىشلەر ئايرىم دەرىجە رەۋىشلىرىنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

سەل كېيىن (بارماق)، ناھايىتى بالدۇر (باشلانماق).

بەزى رەۋىشلەر بەزىدە بېرىش كېلىش ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ماشىنىدىن نېرىراق تۇر.

ئەخمەتتىن كېيىن مەن سۆزلىدىم.

ئۇنىڭغا جاۋابەن ئەخمەت سۆزلىدى.

4. بەزى رەۋىشلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قالدۇرما.

بۇگۈندىن باشلاپ چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە ئىشقا چۈشىمىز.

بۇلتۇردىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر كۆندە شۇنداق.

§4 رەۋىشلەشكەن سۆز ـ ئىبارىلەر

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشتىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ ياكى بەزى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنىڭ رەۋىشلىشىشى ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرى شەكلەن باشقا سۆز ياكى باشقا سۆز بىرىكمىسىگە (مەسىلەن، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە) ئوخشىسىمۇ، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، پەقەت رەۋىش

رولىنىلا ئويناپدۇ؛ مەسىلەن، "ھەر ۋاقىت" دېگەن بىرىكمە شەكىلەن "ھەر ئادەم"، "ھەر مىللەت"، "ھەر ئۆي" قاتارلىق ئىسىم بىرىكمىلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئويناپدۇ؛ بەزىلىرى مەلۇم كونكرېتلاردا ئۆز رولىدا كەلسە، مەلۇم كونكرېتلاردا رەۋىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، "قەشقەر كېچىسى" دېگەن بىرىكمىدىكى "كېچىسى" دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئىسىملىق رولىدا III شەخس تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، "بۇنداق ھايۋانلار كېچىسى ھەرىكەت قىلىدۇ" دېگەن جۈملىدىكى "كېچىسى" رەۋىش رولىدا كەلگەن. بىز مۇشۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنى خاس رەۋىشلەردىن پەرقلەندۈرۈپ، رەۋىشلەشكەن سۆز ھەم بىرىكمىلەر دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇنلىغان ۋاقىت ئىسىملىرى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياكى باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە، رەۋىش رولىنى ئويناپلايدۇ. مەسىلەن:

كېچىسى، كۈندۈزى، قىش كۈنى، ياز كۈنى، كۈز پەسلى، بىر يىلى، ئۆتكەن كۈنى، ئۆتكەن يىلى، ھەر كۈنى، ھەر يىلى.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئوتتۇرىسىغا "مۇ" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مۇنداق ئىسىملار ئومۇمەن "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىمۇ ئالا قويماستىن" دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيمۇئۆي، كوچىمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، يىلمۇيىل، ئايمۇئاي، سائەتمۇسائەت، قۇرمۇقۇر

بۇ خىل رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەردىن بىرمۇنچىلىرى پۇتۇنلەي رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە فونىتىكىلىق ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. مەسىلەن:

بۇگۈن (بۇ كۈن)، بۇ يىل، ئالغا (ئالدىغا)، تۇيۇقسىزدىن، بىردىن، يېگۈزاشتىن، قولمۇقول...

§5 رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار.

△ -لارچە/-لەرچە — بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس رەۋىشتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاكىلارچە، ئىنسانلارچە، قېرىنداشلارچە، قەھرىمانلارچە، ۋەھشىلەرچە، ئەخمەقلەرچە

△ -چىلاپ/-چىلەپ — بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاش ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خوراز چىلاپ (چىللىماق)، پاقىچىلاپ (ئۈزمەك)، ئۆچكىچىلەپ (مېڭىمەك)

△ -چىسىغا/-چىسىگە — بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىسىغا (يۆگىمەك)، ئەسكەرچىسىگە (باغلىماق)،

مەددا چىسىغا (سۆزلىمەك).

△ -لاپ/ -لەپ — -بۇ قوشۇمچە سان ۋە مىقدارلارنى رەۋىشلەشتۈرگەندىن تاشقىرى (سان ۋە مىقدار بابلىرىغا قارالسۇن)، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىمۇ رەۋىشلەشتۈرىدۇ ھەم بەزى ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆپلەپ (ئىشلەپچىقارماق)، ياخشىلاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى قوللاپ (تۇتماق)، تۆت ئاياقلاپ (قاچماق)

△ -ئىدە — بۇ قوشۇمچە بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن تەقلىددە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ (بۇ قوشۇمچە تەقلىد سۆزگە قوشۇلغاندا، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇش تەكرارلىنىدۇ). مەسىلەن:

جىغغىدە (قىلماق)، لاسسىدە (ئولتۇرۇپ قالماق)، ۋالىلدە (يانماق)، تاققىدە (قويماق)، دىككىدە (تۇرماق)

△ -ئى — بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا "لىق/ -لىك/ -لۇق/ -لۈك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىقى، قىشلىقى، ئەتىيازلىقى، كەچلىكى، كۈزلۈكى، كۈنلۈكى، چۈشلۈكى

△ -ئەن — بۇ قوشۇمچە ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ

ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

شەكلەن، مەزمۇنەن، قەستەن، ئومۇمەن، جاۋابەن، تامامەن

△ - چە — بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت دائىرىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھازىرچە، بۈگۈنچە، بۇ يىلچە، كېيىنچە

△ - ئىچە — بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بويى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىشچە، يازىچە، كېچىچە

سەككىزىنچى باب ئالماش

§1 ئالماشنىڭ مەنىسى

ئالماش ــ ئىسىم، سۈپەت، سان، سان-مىقدار، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان، لېكىن شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى. مەسىلەن، "مەن" ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ئادەمنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى (I شەخس) ئورنىدا تۇرغان ھەرقانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەر-قانداق" ئالمىشى سۈپەت ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر بەلگىنى ئەمەس، بەلكى ھەر خىل بەلگىلەرنىڭ تامامەن مۇستەسنا-سىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەممە" ئالمىشى سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت سان-مىقدارنى بىلدۈرمەيدۇ؛ "ھەرقاچان" ئالمىشى ۋاقىت رەۋىشى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ۋاقىتنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم دائىرىدىكى ھەرقانداق ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

§2 ئالماشنىڭ تۈرى

ئالماشلار مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. شەخس ئالماشلىرى. مەسىلەن: مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىلەر...

2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى. مەسىلەن: بۇ، ئۇ، شۇ، ماۋۇ، ئاۋۇ...

3. سوئال ئالماشلىرى. مەسىلەن: كىم، نېمە، قانداق، قاچان...

4. ئۆزلۈك ئالمىشى. مەسىلەن: ئۆزۈم، ئۆزەك، ئۆزى، ئۆزىمىز...

5. بەلگىلەش ئالماشلىرى. مەسىلەن: ھەممە، بارلىق، ھەركىم، ھەرقاچان...

6. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى. مەسىلەن: ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقانداق...

7. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى. مەسىلەن: كىمدۇ، نېمىدۇ، قانداق-تۇر، ئاللىكىم...

§3 ئالماشنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

ئالماشنىڭ مەخسۇس بىر سۆز تۈركۈمى بولۇپ ئايرىلىشىدا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلىرىنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەشتەك ئورتاق لېكسىكىلىق-سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. ئالماشتىن ئىبارەت بۇ سۆز تۈركۈمى ئۆز تەركىبىدىكى ھەممە ئالماشلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان گراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. ئالماشلار ئاساسەن قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىدا كەلسە، شۇ سۆز

تۇركۇمنىڭ ھەممە ياكى بىر قىسىم گراماتىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئالماشنىڭ بەزى تۇرلىرى شۇ تۇردىكى ئالماشلارغا خاس بولغان بەزى گراماتىك خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئالماشلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتىنى ئالماشنىڭ ھەرقايسى تۇرلىرى ۋە كونكرېت ئالماشلار توغرىسىدىكى بايانلاردىلا ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىز كونكرېت ئالماشلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلغاندا، ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "ئىسىم ئالمىشى"، سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سۈپەت ئالمىشى"، سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سان-مىقدار ئالمىشى"، رەۋىش ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "رەۋىش ئالمىشى" دەپ ئاتايمىز.

§4 شەخس ئالماشلىرى

1. شەخس ئالماشلىرى شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئالدى بىلەن I شەخس (سۆزلىگۈچى)، II شەخس (ئاڭلىغۇچى)، III شەخس (سۆزلەنگۈچى) دېگەن ئۇچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن I شەخس بىلەن II شەخس يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈكىگە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئاتاش تۇرى جەھەتتە پەرقلىنىپ، ئاددىي تۇر، سىپايە تۇر، ھۆرمەت تۇرى ۋە سەتلىمە تۇر دېگەن تۆت تۇرگە بۆلۈنىدۇ؛ بۇلاردىن ئاددىي تۇر بىلەن ھۆرمەت تۇرى سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈكىگە بۆلۈنىدۇ؛ سىپايە تۇرى بىرلىكتىنلا، سەتلىمە تۇرى

كۆپلۈكتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەخس ئالماشلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

مەن — I شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

بىز — I شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى بىلدۈرىدۇ.

سەن — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىز — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى سىپايە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلى (ئۆزلىرى) — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سەنلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ سەتلىمە تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى) — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۇ — III شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلەنگۈچى بىر ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇلار — III شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى سۆزلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

شەخس ئالماشلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

I شەخس	بىرلىك		مەن
	كۆپلۈك		بىز
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى	سەن
		سىپايە تۈرى	سىز
		ھۆرمەت تۈرى	سىلى (ئۆزلىرى)
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈرى	سىلەر
		ھۆرمەت تۈرى	ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى)
		سەتلىمە تۈرى	سەنلەر
III شەخس	بىرلىك تۈرى		ئۇ
	كۆپلۈك تۈرى		ئۇلار

ئۇيغۇر تىلىدا I شەخس ئۆزىنى كەمسىندۈرۈپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان "بەندە"، "كەمىنىلىرى"، II شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا (بەزىدە كىنايىنى بىلدۈرىدۇ) قوللىنىلىدىغان "جانابلىرى" قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بۇلارنىمۇ شەخس ئالماشلىرى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. شەخس ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە

تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. "مەن"، "سەن"، "ئۇ" ئالماشـ
لىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە، بەزى فونېتـ
كىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ (مەنـنىڭ ئەمەس)، ساڭا (سەنـگە ئەمەس)، ئۇنىڭدىن (ئۇدىن ئەمەس).

"ئۇ" ئالمىشى "بىلەن"، "ئۇچۇن" تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىكـ
كەندە، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولىدۇ؛ "مەن"، "سەن"، "بىز"، "سىز" ئالماشلىرى بۇ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەندە، باش كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۇن،
مەن بىلەن // مېنىڭ بىلەن،
مەن ئۈچۇن // مېنىڭ ئۈچۇن، سەن بىلەن // سېنىڭ بىلەن،
سەن ئۈچۇن // سېنىڭ ئۈچۇن، بىز بىلەن // بىزنىڭ بىلەن،
بىز ئۈچۇن // بىزنىڭ ئۈچۇن، سىز بىلەن // سىزنىڭ بىلەن،
سىز ئۈچۇن // سىزنىڭ ئۈچۇن

كېلىش **بىلەن تۈرلەنگەن** ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىكەن شەخس **ئالماشلىرى** جۈملىدە ئۆزى بىلەن ئوخشاش كېلىشتىكى ياكى **ئۆزى ئوخشاش** تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

مەن **ئىشچى**، سىز ئوقۇغۇچى، ئۇ كادىر.
ئەخمەت **مېنىڭ** يېقىن دوستۇم.
ئۇلار بىزگە كۆپ ياردەملەرنى قىلدى.

يۇرسىلە، مەن سىلىنى باشلاپ باراي.
سەندە ئارتۇق بىلەت بارمۇ؟
مەن ئۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن كەلدىم.
سىلەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى شۇمۇ؟
«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى.
مەن خەنزۇچىنى ئۇنىڭدەك ياخشى يازالمايمەن.
مېنىڭمۇ سىزچىلىك بىر ئىنىم بار.
بىز ئۇلار بىلەن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدۇق.
سىز ئۇنىڭغا مەن توغرۇلۇق گەپ قىلدىڭىزمۇ؟
مەن پەقەت سىز ئۈچۈنلا كەلدىم.

3. شەخس ئالماشلىرى يەنە تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ:

1) تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ، بۇ نۇقتا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2) III شەخسنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سان كاتېگورىيىسى بويىچىمۇ تۈرلەنمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ قالغان.

"بىز" ئالمىشى بەزىدە "بىزلەر" شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ، بىراق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ.

3) ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ.

4) ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ئۆزىگە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخسى، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتتىلەردىن ئۆزى بىلەن

بىردەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ (بۇنىڭ تەپسىلاتى پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى قىسمىدا سۆزلىنىدۇ)؛ ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىمۇ، تەۋەلىك شەكلىدە ئېنىقلانغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ توغرۇلۇق بىز ئىسىمنىڭ "ئىگىلىك كېلىش" قىسمىدا توختالغان ئىدۇق.

4. ئىگە بولۇپ كەلگەن I ۋە II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىقلانغۇچى ئىسمىنىڭ تەۋەلىك شەكلىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئىگە بولۇپ كەلگەن ۋە ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى پەقەت ئالاھىدە تەكتىلەنگەن ئەھۋال ئاستىدىلا قوللىنىلىدۇ، باشقا چاغلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

— بۇگۈنكى يىغىنغا سىلەردىن كىم قاتنىشىدۇ؟

— مەن قاتنىشىمەن.

بۇگۈنكى يىغىنغا بىز قاتناشمايمىز، يېڭى ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىدۇ.

بۇ-سىنىپتىن سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار يوروق ئىكەن.

سىزنىڭ لۇغىتىڭىزدەك لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ياكى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن شەخس ئالماشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ جۈملىلەردە ئۇلار ئالاھىدە تەكتىلەنگەن ("مەن قاتنىشىمەن" دېگەن جۈملىدىكى

"مەن" شۇ جۈملىدىكى ئاساسىي مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ "بىز قاتناشمايمىز" دېگەن جۈملىدىكى "بىز" كىشىنكى جۈملىدىكى "يېڭى ئوقۇغۇچىلار"نى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ؛ "سىلەر-نىڭ سىنىپىڭلار"، "سىزنىڭ لۇغىتىڭىز" دېگەن بىرىكمىلەردىكى شەخس ئالماشلىرى ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ).

— بۈگۈنكى يىغىنغا قاتنىشامسەن؟

— قاتناشمايمەن.

سىنىپىڭلار يورۇق ئىكەن.

لۇغىتىڭىزنى كۆرۈپ باقايچۇ.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ۋە ئېنىقلىغۇچىلار ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن. شۇڭلاشقا ئالدىنقى ئىككى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن "سەن"، "مەن" ئالماشلىرى بىلەن كىشىنكى ئىككى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن "سىلەرنىڭ"، "سىزنىڭ" ئالماشلىرى چۈشۈپ قالغان.

§5 كۆرسىتىش ئالماشلىرى

1. كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەيئىلەرنى ياكى تۈرلۈك بەلگە-ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كونتېكستقا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

1) بۇ كىم؟

2) ياتمىغىمىز ئاۋۇ بىنادا.

3) ئۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشىمىز.

4) سەن قانداق بارسالە، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن.

(1) جۈملىدىكى "بۇ" ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن تۇرغان بىر ئادەمنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدىكى "ئاۋۇ" ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن يىراقتىكى بىر بىنانى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى "ئۇ" ئالمىشى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق "يىغىن"نى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (4) جۈملىدىكى "شۇنداق" ئالمىشى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق "بارماق" ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا كىرىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ:

بۇ ــ بۇ ئالماش بىرىنچىدىن، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بۇ مېنىڭ ئاكام.

بۇ ئادەم مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

بۇنى ئۆزەمگە، بۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ كىتابنى ئۆزەمگە، بۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ ئەسەر بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن يېزىلغان.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يېقىن ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتنىن يەنە بىرنى ئالدىم، بۇنى ئۇكامغا بېرىمەن.

يېقىندا مۇھىم بىر يىغىن ئېچىلىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋىرىڭلار بارمۇ؟

تۇرسۇن بىر ماقالە يازدى، بۇ ماقالە يېقىندا ئېلان قىلىنىدۇ.

ئۇ ــ بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، باشقا ئادەم كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ــ بۇ بۇگۈنكى گېزىتمۇ؟

ــ ياق، ئۇ كونا گېزىت.

ــ بۇ كىتاب سېنىڭمۇ؟

ــ ياق، ئۇ كىتاب مېنىڭ ئەمەس.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يىراق ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتنىن يەنە بىرنى ئالدىم، ئۇنى ئۇكامغا بېرىمەن.

ئەپەندىم بىر يېزىغا بارغانىكەن، ئۇ يېزىنىڭ ئادەملىرى ئەپەندىگە ماختىنىشقا باشلاپتۇ.

ــ يېقىندا بىر مۇھىم يىغىن ئېچىلىدۇ.

ــ ئۇنىڭدىن مېنىڭمۇ خەۋىرىم بار.

شۇ ــ بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، سوئال چۈشكەن يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ــ ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇمۇ؟

ــ ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).

ــ سېنىڭ دېگىنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىمۇ؟

ــ ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).

ـــ ئالماقچى بولغنىڭ مۇنۇ كتابمۇ؟

ـــ ھەئە، شۇ كتاب (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ كتاب ئەمەس).

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان ياكى ئاڭلىغۇچى بۇرۇندىنلا خەۋەردار بولغان يېراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ياكى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ياتاققا بارساڭ، تارتمامدا بىر كتاب بار، شۇنى ئالغاچ كەل.

يېقىندا بىر يىغىن ئېچىلماقچى، شۇ يىغىنغا تەييارلىق كۆرۈۋاتىمىز.

ـــ ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟

ـــ شۇ كەلمىدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.

ـــ شۇ سوئالغىمۇ جاۋاب بېرەلمەمسەن؟

ئۇچىنچىدىن، باش جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، بېقىندى جۈملىدە ئىزاھلىنىدىغان ياكى پەرەز قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەر ئىشنىڭ چېكى بولىدۇ.

كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

ماۋۇ ـــ بۇ ئالماش "مانا" يۈكلىمىسى بىلەن "بۇ" ئالمىشىنىڭ بىر تەكشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىر نەچچە مەنىدىكى "بۇ" ئالمىشىنىڭ كۆچەيتىلمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ماۋۇنى ئۆزەمگە، ماۋۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

ماۋۇ كىتابنى ئۆزەمگە، ماۋۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ ئالماش بەزىدە، بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە،

"ما"شه‌كلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مانى ئۆزەمگە، مانى ئۇكامغا ئالدىم.

ما كىتابنى ئۆزەمگە، مالۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

سېنىڭ سېپىق قالغان كونا مەكتۇرەڭ (مەپكورەڭ) ما زامانداڭ كارغا كەلمەيدۇ.

(ت. سامساق)

مۇنۇ — بۇ "مانا"يۇكلىمىسى بىلەن "بۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يەنە بىر ئالماش بولۇپ، "ماۋۇ" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "تۆۋەندىكى" دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنۇنى ئۆزەمگە، مۇنۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

مۇنۇ كىتابنى ئۆزەمگە، مۇنۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

مۇنۇلارغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك:

1) ...

2) ...

ماۋۇ — بۇ ئالماش "ئەنە" يۇكلىمىسى بىلەن "ئۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان يىراقراقتىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇنى ئۆزەمگە، ماۋۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

ماۋۇ يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان كوگجۇم مەھەللە 6 - ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى.

(ئە. ھاشىم)

بۇ ئالماش بەزىدە بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولغاندا "ئا" شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئا مەھەللە 6 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى.

ئا لۇغەتنى ئېلىپ بېقىڭا، كۆرۈپ باقاي.

بۇ ئالماش قانچە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، كۆرسىتىلگەن شەيئىنىڭ شۇنچە يىراقلىقى بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاۋۇ بىزنىڭ ئۆي، ئا...ۋۇ ئەخمەتلەرنىڭ ئۆيى، ئا.....ۋۇ تۇرسۇنلارنىڭ ئۆيى.

مۇشۇ ــ بۇ ئالماش "مانا" يۇكلىمىسى بىلەن "شۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچىدىن، سوئال چۈشكەن ياكى ئىزدىلىۋاتقان يېقىندىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ــ ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟

ــ ھەئە، مۇشۇ.

ــ سېنىڭ ئىزدىگىنىڭ ماۋۇ كىتابمۇ؟

ــ ھەئە، مۇشۇ كىتاب.

تاپتىم، مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ ئىدى.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئازراق خالتا تەييارلاپ كەلدىم، مۇشۇنى ئۇكامغا ئالغاچ كەت.

مۇشۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلمىدىم.

مۇشۇ قوغۇنلۇقنىڭ ھەممىسى ساڭا قارايدۇ، ئۆزەڭ تاللاپ ئۈزۈۋال، باھار، ــ دەيتتىم.

(ز. قادىر)

ئەشۇ (ئاشۇ) ــ بۇ ئالماش "ئەنە" يۈكلىمىسى بىلەن "شۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى مەنىدىكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ كۆچەيتمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ــ ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟

ــ ھەئە، ئەشۇ.

ــ ئالماقچى بولغىنىڭ مۇشۇ كىتابمۇ؟

ــ ھەئە، ئەشۇ كىتاب.

ياتاقتا بارساڭ، تارتمامدا بىر كىتاب بار، ئەشۇنى ئالغاچ كەل.

ــ ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟

ــ ئەشۇ كەلمىدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.

ئۇشبۇ (شۇبۇ) ــ بۇ ئالماش كىتابىي تىلغا خاس بولۇپ، ئايرىم ئورۇنلاردا "بۇ" ياكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇشبۇ خەت يولداش جۇرئەتكە تېگىدۇ (بۇ يەردە "بۇ" ئورنىدا كەلگەن).

مۇراد داستان ئۇچۇن داستان ئەمەستۇر.

بېتىلسە ئەلگە خىزمەت ئۇشبۇ بەستۇر.

(ئا. ئۆتكۇر)

(بۇ يەردە "شۇ" ئورنىدا كەلگەن)

مەشە ــ بۇ ئالماش "مۇشۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن

هاسل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن مەشىدە تۇغۇلۇپ، مەشىدە ئۆسكەن.

ئەشە ــ بۇ ئالماش "ئەشۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن هاسل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سەن هېلىمۇ ئەشەدىمۇ؟

مەيە ــ بۇ ئالماش "مۇنۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن هاسل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەيەگە كەلگىنە، ساڭا بىر گېپىم بار.

3. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئاساسەن ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) سان كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ــ بۇلار، ئۇ ــ ئۇلار، شۇ ــ شۇلار

ماۋۇ ــ ماۋۇلار، ئاۋۇ ــ ئاۋۇلار، مۇنۇ ــ مۇنۇلار

مۇشۇ ــ مۇشۇلار، ئەشۇ ــ ئەشۇلار

2) كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىدۇ، بىراق كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىرلىك شەكلىدە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكەكەندە، پەقەت ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىلا بىۋاستە قوبۇل قىلىدۇ، قالغان كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بولسا ئاۋۋال "نىڭ" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ*. مەسىلەن:

---

* بىز بۇ يەردە "مەشە"، "ئەشە"، "مەيە" ئالماشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز. چۈنكى ئۇلار ئىسىمدىن پۈتۈنلەي پەرقلەنمەيدۇ.

بۇ ــ بۇنىڭ، بۇنى، بۇنىڭغا (بۇغا ئەمەس)، بۇنىڭدا (بۇدا ئەمەس)، بۇنىڭدىن (بۇدىن ئەمەس)، بۇنىڭدىكى (بۇدىكى ئەمەس)، بۇنىڭدەك (بۇدەك ئەمەس)، بۇنىڭغىچە (بۇغىچە ئەمەس)، بۇنىڭچە (بۇچە ئەمەس).

شۇ ــ شۇنىڭ، شۇنى، شۇنىڭغا، شۇنىڭدا، شۇنىڭدىن، شۇنىڭدىكى، شۇنىڭدەك، شۇنىڭغىچە، شۇنىڭچە

مۇنۇ ــ مۇنۇنىڭ، مۇنۇنى، مۇنۇنىڭغا، مۇنۇنىڭدا، مۇنۇنىڭدىن، مۇنۇنىڭدىكى، مۇنۇنىڭدەك، مۇنۇنىڭغىچە، مۇنۇنىڭچە

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئىسىمنىڭ شۇ خىل كېلىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش مەنىدە، ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مېنىڭ، ئۇ ئەخمەتنىڭ، شۇ ياخشى، مۇنۇ كىم، بۇنىڭ ئېتى نېمە؟

ئۇنىڭ ئېچىدە نېمە بار؟ ھە، شۇنى ئېلىڭ، بۇنىڭغا قارا، بۇ ئاۋۇنىڭدىن ياخشى ــ ھە.

ئەشۇنىڭدا بار، بۇنىڭدىن ۋاز كەچ، ماۋۇنىڭدىكى دورا قېنى؟ بۇنىڭدەك لۇغەتنى تېپىش تەس، سىزمۇ مۇشۇنىڭدەك يېزىڭ، بۇنىڭچە بالىلار ئېتىزدا ئىشلەۋاتىدۇ، ئۇنىڭغىچە نەدە ئىشلىدىڭ، مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ.

3) بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ قەدىمكى بەزى كېلىش شەكىللىرىمۇ ھازىرقى كېلىش شەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ. بۇ قەدىمكى كېلىش شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسەتتۇق.

باش كېلىش	بۇ	ئۇ	شۇ	مۇشۇ	ئەشۇ
يۆنىلىش كېلىش	بۇڭا	ئاڭا	شۇڭا	—	—
ئورۇن كېلىش	مۇندا(بۇندا)	ئاندا(ئۇندا)	شۇندا	—	—
چىقىش كېلىش	مۇنىدىن (بۇنىدىن)	ئانىدىن (ئۇنىدىن)	شۇنىدىن	—	—
ئورۇن ـ بەلگە كېلىش	مۇنىدىكى (بۇنىدىكى)	ئانىدىكى(ئۇنىدىكى)	شۇنىدىكى	—	—
چەك كېلىش	—	ئاڭغىچە	شۇڭغىچە	—	—
ئوخشاتما كېلىش	مۇنداق (بۇنداق)	ئانداق (ئۇنداق)	شۇنداق	مۇشۇنداق	ئەشۇنداق
تەڭلەشتۈرمە كېلىش	مۇنچە // مۇنچىلىك // (بۇنچە // بۇنچىلىك)	ئانچە // ئانچىلىك (ئۇنچە // ئۇنچىلىك	شۇنچە // شۇنچىلىك	مۇشۇنچە // مۇشۇنچىلىك	ئەشۇنچە // ئەشۇنچىلىك

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بۇ خىل قەدىمكى كىلىش شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

ئوخشاتما كىلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كىلىش شەكىللىرى، كۆپىنچە، شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاتما كىلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كىلىش شەكىللىرى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، بۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاتما كىلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كىلىش شەكىللىرىنىڭ ئۆزى بولسا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق ئەھۋاللارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

مەن سېنى مۇنچىلىك كېچىكىدۇ دەپ ئويلىمىغان.

ھەي ئەخمەقلەر، ئۇنداق چوڭ قازان بولمىسا، سىلەرنىڭ كاۋاكلارنى نېمىدە پىشۇرىدۇ؟

(نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

ئانداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ. (ماقال)

ئۇلارنىڭ ئۆيى ئانچىلىك چوڭ ئەمەس.

— ئەپەندىم، شۇنداقمۇ چوڭ قازان بولامدۇ؟ — دەپ سورىشىپتۇ كىشىلەر.

(نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

...شۇنداق تۇغمەس-پۇتمەس خىياللار بىلەن كېچىچە پىيادە يۈرۈپ چاي مەھەللىدە دوتەي يامۇلنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەن ئىدىم.

(ز. قادىر)

كىشىنى شۇنچىمۇ ساقلىتامسىز؟

بىز كوپىراتىپىمىزنىڭ مۇلكىنى جىنىمىزدەك قوغداپ، مۇشۇنداق

خامانني چەچليەلبدۇق.

(ت. سامساق)

سەن كۆرگەن ئاشۇنداق لۇغەتتىن مەندە يەنە بىرى بار.

مۇشۇنچە كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

تۆگە قانچىلىك، يېغىرى شۇنچىلىك. (ماقال)

"مۇنچە"، "بۇنچە"، "شۇنچە" ياكى "مۇنچىلىك"، "بۇنچىلىك"، "شۇنچىلىك"، "ئانچىلىك" شەكىللىرى كۇچەيتىلگەندە، "مۇنچۇالا"، "بۇنچۇالا"، "شۇنچۇالا"، "ئانچۇالا" شەكلىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مۇنچۇالا كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

شۇنچۇالا ئېگىز يەرگە قانداق چىقتىڭ؟

ئانچۇالا ۋاقىراشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟

"مۇنداق (بۇنداق)" شەكلى يەنە "تۆۋەندىكىدەك" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇسۇلمانى ئۇخلىيالمىدى، ئۇ چۈش كۆردى، چۈشىدە مۇنداق بىر ئىش كۆردى:...

(ل. مۇتەللىپ)

ئۇ ئۆز ئۆزىگە مۇنداق دېدى: "ياق، مۇنداق بولۇشى زادىي مۇمكىن ئەمەس.

"شۇنداق"، "شۇنچە" شەكىللىرى يەنە مەلۇم سۈپەتنى كۇچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

سەن ئۇلارنىڭ بېغىنى كۆردۇڭمۇ، شۇنداق چىرايلىق.

باغدا چىنار، تاغدا كۆرسەم قارىغاي،

يەردە مەشئەل، تاڭدا چولپان، كۆكتە ئاي،
كېلىدۇ جۇ زۇڭلى كۆزۈم ئالدىغا،
شۇنچە ئاددىي، شۇنچە تەمكىن، خۇش چىراي.

(ئا. خوجا)

"بۇڭا"، ئاڭا" ــ بۇلار شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېسىپ چاپ دۇشمىنىڭنىڭ باشىنى قويما يۇرتۇڭدا،
بۇڭا تەكلىپ قىلۇر قەلبىڭدە ۋىجدانىنىڭ شولاسى.

(نىم شېھىت)

جەمئىيتىم ئايرىدى ساڭا بىر بۆلۈم خىزمەت.
مۇمكىن ئەمەس ئورۇندىمای ئاڭا قىل دەققەت.

(نىم شېھىت)

"شۇڭا" ــ بۇ شەكىل شېئىرلاردا "شۇ"ئالمىشىنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكلى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە سەۋەب ــ نەتىجە قوشما جۇملىلىرىنى باغلايدىغان باغلىغۇچى سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دېدى: "يەتكەچ ئاناممۇ ھالىمىزغا،
دۇئاسىنى بېرىپ ئاق يولىمىزغا،
تۆكۈپ كۆز يېشىنى بولدى مەدەتكار،
نېمىكى دېسەڭز مەن شۇڭا تەييار.

(ئا. ئۆتكۈر)

مىجەزىم يوق، شۇڭا بۇگۈنكى يىغىنغىمۇ قاتنىشالمىدىم.

"مۇندا (بۇندا)، "ئاندا (ئۇندا)" ــ بۇلار شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردە"، ئۇ يەردە "ياكى" بۇ يەرگە"، "ئۇ يەرگە" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاندا بولايمىكىن، مۇندا بولايمىكىن،
ياردىم ئاندا، يالغۇز بولسا ھەمرا بولايمىكىن.

(خەلق قوشىقى)

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا،
يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

(خەلق قوشىقى)

"شۇنداً" ــ شېئىرلاردا "شۇ يەردە"ياكى "شۇ چاغدا" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كەڭ قوينىدا تۇغۇلغان ۋە شۇندا ئۆسكەن،
چىن ئىنسانلىق مەيدانىغا شۇندا چۇشكەن.

(نىم شېھىت)

شۇ ۋىسالدىن رىشتە ئۈزگەنلەرنى ئۇچراتسام شۇ چاغ،
نېمە دەر ئىغۋاسىنى سالسام يۈزىگە شۇندا مەن.

(ت. ئېلىيۇۇ)

"مۇندىن (بۇندىن)"، "ئاندىن (ئۇندىن)"، "شۇندىن" ــ بۇلار، بىرىنچىدىن، شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى چىقىش كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيدە گايى بۇندىن سۆزلەر قىلىشقاندۇ،
"قىز ــ ئايالنىڭ بەختى بۇ" دەپ ئېيتىشقاندۇ.

(نىم شېھىت)

ئۇدۇل كامىردا ئىش ئاندىن بۆلەكچە.
كېرىم ئالدى ساۋاق مىنۇت-مىنۇت ئېتەكچە.
(ئا. ئۆتكۈر)

بۇلاردىن ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان بەزى بىرىكمىلەردە كەلگەنلىرى جانلىق تىلدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇندىن (بۇندىن) كېيىن=بۇنىڭدىن كېيىن
مۇندىن (بۇندىن) ئاۋۋال=بۇنىڭدىن ئاۋۋال
ئاندىن (ئۇندىن) كېيىن=ئۇنىڭدىن كېيىن
ئاندىن (ئۇندىن) بۇرۇن=ئۇنىڭدىن بۇرۇن
شۇندىن ئېتىبارەن=شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

ئىككىنچىدىن، شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردىن"، "ئۇ يەردىن"، "شۇ يەردىن" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇندىن يۇرۇپ قاھىرەگە بارارمەن،
سېغىنغانىنى يەنە شۇندىن يازارمەن.
پەرزەنتىڭنىڭ بۇيىن شۇندىن ئالارسەن،
تۇرلۇك-تۇمەن گۈللىرىڭنى سېغىندىم.
(نىم شېھىت)

"بۇندىكى (مۇندىكى)"، "ئاندىكى (ئۇندىكى)"، "شۇندىكى" — بۇلار ئاساسەن شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردىكى"، "ئۇ يەردىكى"، "شۇ يەردىكى" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇندىكى توسقۇن قاياقتىن كەلدى دەپ گەر سورىساڭ،

كۆتۈرۈلدى ئوردا ياق دەرۋازىدىن بۇ شۇم بوران.
(«تيەنئەنمېن شېئىرلىرى»)

قۇپقۇرۇق بوپ قالدى دېمە خاتىرە مۇنار تۈۋى،
قەلبىمىزنى ئۇندىكى ياش داغلىرى ئىزھار ئېتەر.
(«تيەنئەنمېن شېئىرلىرى»)

گۈزەلدۇر گويا كى قۇيۇق ئورمانده ك،
تىزىلغان ئاندىكى سانسىز ۋىشكىلار.
(ئا. توختى)

"ئاڭغىچە"، "شۇڭغىچە" ــ بۇلار ئۆزىرىتى بويىچە "شۇ ئارىلىقتا"، "شۇ ۋاقىتقىچە" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت كەلسە يىغىننى باشلاپ تۇرۇڭلار، ئاڭغىچە ئۆزەمۇ قايتىپ كېلىشىم مۇمكىن.

ــ مېنىڭ پىكرىم بار، ــ دېدى شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان تۇرسۇن بىردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ.

4) كۆرسىتىش ئالماشلىرى بەزى تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ، بىراق بىرلىك شەكىلدە "بىلەن"، "ئۇچۇن" تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئالماشلارنىڭ ئاخىرىغا ئاۋۋال "نىڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇنىڭ بىلەن، بۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن
شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭ ئۈچۈن
مۇنۇنىڭ بىلەن، مۇنۇنىڭ ئۈچۈن
ماۋۇنىڭ بىلەن، ماۋۇنىڭ ئۈچۈن
ئاۋۇنىڭ بىلەن، ئاۋۇنىڭ ئۈچۈن

مۇشۇنىڭ بىلەن، مۇشۇنىڭ ئۈچۈن
ئەشۇنىڭ بىلەن، ئەشۇنىڭ ئۈچۈن

تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى شۇ خىل تىركەلمىلەر بىرىككەن ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىغا ئوخشاش گراممانتىك مەنىگە ئىرىشىپ، جۈملىدە شۇلار بىلەن ئوخشاش رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

بۇ توغرۇلۇق مەن ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتىم.
مەن ئۇنىڭ بىلەن شۇ توغرۇلۇق سۆزلەشتىم.
ئۇ قەلەم بولمايدۇ، ماۋۇنىڭ بىلەن يېز.
بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كېرەك.
تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى، بۇ ئارقىلىق كۆپچىلىكنىڭ تونۇشى ئۆستى.
ماۋۇنىڭغا قارىغاندا ئاۋۇ ياخشى.

5) كۆرسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش شەكىلىدە ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىش جەھەتتىن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىسىملار پەقەت ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مەلۇم جەھەتتىن بىر تېپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا باش كېلىش شەكىلىدە ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، "ياغاچ ئۈي"، "ياغاچ كارىۋات"، "ئايال دوختۇر" دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن "ياغاچ سۇ"، "توپا دەرەخ" دېيىشكە بولمايدۇ). لېكىن كۆرسىتىش ئالماشلىرى بۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار باش كېلىش شەكىلىدە ھەرقانداق ئىسىمغا ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئادەم، بۇ ئۆي، بۇ ئوت، بۇ تاغ، بۇ كۆكۈل، بۇ مەسلە، ئۇ شەھەر، ئۇ كىنو، ئۇ كىتاب، ئۇ دەرس، ئۇ دوختۇر، ئۇ تەرەپ، شۇ خەت، شۇ قىز، شۇ يىغىن، شۇ ناھىيە، شۇ دەريا، شۇ بوران، مۇنۇ دۆڭ، ئاۋۇ ئېتىز، ئاشۇ مەھەللە، مۇشۇ بۇغداي، ما ئالما.

6) بەزىدە "بۇ"، "مۇشۇ" ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا "مانا" يۇكلىمىسى، "شۇ" ئالمىشىنىڭ ئالدىغا "مانا" ياكى "ئەنە" يۇكلىمىلىرى قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئالماشلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مانا بۇلار پارتىزان ئۇرۇشىنىڭ مۇنتىزىم ئۇرۇشتىن پەرقلىنىدىغان يەرلىرى.

(ماۋ زېدۇڭ)

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم ئەنە شۇ.

يېڭى دېموكراتىك سىياسى بولسا، مانا شۇنداق يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى.

(ماۋ زېدۇڭ)

§6 سوئال ئالماشلىرى

1. سوئال ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى سوئال ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ:

كىم — ئادەمگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەجلىسكە بىزدىن كىم قاتنىشدۇ؟

بۇياق كىم بولىدۇ؟

نېمە ــ بىرىنچىدىن، ئادەمدىن باشقا شەيئىلەرگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

نېمە يېزىۋاتىسەن؟

نېمە مىنىپ كەلدىڭ؟ ئات مىنىپ كەلدىڭمۇ؟

ئىككىنچىدىن، شەيئىلەرنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن نېمە دەرس بار؟

ئاخشام نېمە كىنو كۆردۈڭلار؟

ئۈچىنچىدىن، "قىلماق"، "بولماق" پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ــ نېمە قىلىۋاتىسەن؟

ــ خەت يېزىۋاتىمەن.

ــ قولۇڭ نېمە بولدى؟

ــ قايرىلىپ كەتتى.

قايسى ــ بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ــ بۇگۈن قايسى مۇئەللىم دەرس ئۆتتى؟

ــ تۇرسۇن مۇئەللىم.

ــ سىلەر قايسى ئۆيدە ئولتۇرىسىلەر؟

ــ 15 ــ ئۆيدە.

قانداق ــ مەلۇم بەلگە ياكى ھالەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ قانداق كىتاب؟

ــ ياخشى كىتاب.

ــ بۇ ئۆيگە قانداق كىردىڭ؟

ــ كەينى ئىشىكتىن كىردىم.

بۇ ئالماش بەزىدە سۆپەتلەرگە ئۇندەشلىك كۈچەيتىمە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قارا، بۇ باغ قانداق ياخشى!

ئېتىزنىڭ ئايدىڭ كېچىلىرى قانداق چىرايلىق!

قاچان ــ ۋاقىتقا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ــ قاچان كەلدىڭ؟

ــ تۇنۈگۈن كەلدىم.

ــ ئىشىڭ قاچان تۈگەيدۇ؟

ــ بىرئازدىن كېيىن.

بۇ ئالماش بەزىدە "ئۇزۇن بولدى"، "نەۋاق"، "نەكەم" دېگەن مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ــ يېزىپ بولدۇڭمۇ؟

ــ قاچان (نەۋاق، نەكەم) مەن يېزىپ بولغىلى.

ــ قاچان كەلدىڭ؟

ــ مەن كەلگىلى قاچان (نەۋاق، نەكەم)!

قانچە (نەچچە) ــ سانغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ــ قانچە ئادەم كەلدى؟

ــ 15 ئادەم كەلدى.

ــ بۇگۈن ئايغا نەچچە؟

ـــ بۇگۈن ئايغا تۆت.

"قانچه" ئالمىشى بەزىده "نۇرغۇن" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانچه يىللار ئۆتتى، ئۇ چاغدىكى ئىشلار كىشنىڭ ئېسىده قالسۇن!

قانچىلىك (نەچچىلىك) ـــ سانغا ياكى مەلۇم مقدارغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ـــ قانچىلىك ئادەم كەلدى؟

ـــ 15 ئادەم كەلدى.

ـــ بۇ تۈگىغا قانچىلىك ماي سىغىدۇ؟

ـــ بەش كىلو ماي سىغىدۇ.

ـــ ئۇلارنىڭ ئۆيى قانچىلىك بار؟

ـــ مۇشۇ ئۆيچىلىك بار.

قەيەر ـــ بۇ ئالماش "قاي" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "يەر" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، ئورۇن، يەر ـ جايغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

ـــ شىنجاڭدا قەيەر ئەڭ ئىسسىق؟

ـــ تۇرپان ئەڭ ئىسسىق.

ـــ سەن قەيەردە چوڭ بولغان؟

ـــ ئۇرۇمچىده چوڭ بولغان.

نە ـــ بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمى سوئال ئالمىشى* بىلەن "يەر" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ، "نەيەر" بولۇشى ۋە كېيىن

* بۇ ئالماش هازىرمۇ شېئىرلاردا "نېمە" مەنىسىده قوللىنىلىدۇ.

"يەر" سۆزىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، "قەيەر" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭدا نە (قەيەر) ئەڭ ئىسسىق؟

سەن نەدە چوڭ بولغان؟

قاياق — بۇ ئالماش "قاي" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "ياق" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، تەرەپ ياكى ئورۇنغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت قاياققا كەتتى؟

— كۆتۈپخانا تەرەپكە كەتتى.

— قاياقتىن كېلىۋاتسەن؟

— يېزىدىن كېلىۋاتىمەن.

قېنى — بۇ ئالماش "نەدە"، "يوققۇ" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇرسۇن قېنى؟

— بار، ھازىر كېلىدۇ.

ھەممەيلەنگە بەردىڭ، ماڭا قېنى؟

نېمىشقا (نېمىشكە) — بۇ ئالماش "نېمە ئىش" بىرىكمىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە تۇراقلىشىپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نېمە ئۈچۈن" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقا دەرسكە بارمىدىڭ؟

نېمىشقا بۈگۈن ئادەم ئاز؟

نەكەم — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن

ۋاقتنى بىلدۇرىدىغان "كەم" سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، "قايسى ۋاقىت" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ـــ تۇنۇگۈن نەكەمدە كەلدىڭ؟

ـــ سائەت ئوندا كەلدىم.

بۇ ئالماشمۇ بەزىدە "ئۇزۇن بولدى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ـــ قاچان كەلدىڭ؟

مەن كەلگىلى نەكەم!

نەۋاق ـــ بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "ۋاقىت" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، نەكەم "ئالمىشى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ـــ تۇنۇگۈن نەۋاقتا كەلدىڭ؟

ـــ سائەت ئوندا كەلدىم.

قانداقسىگە ـــ بۇ ئالماش "قايسى ئاساس بويىچە" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقسىگە بۇ ئىشقا مەن جاۋابكار بولىمەن؟

ئۇ قانداقسىگە بىزگە تۇغقان بولىدۇ؟

نېچۈك ـــ ئەدەبىي ئەسەرلەردە "نېمە ئۈچۈن" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

جانان ناز ئۇيقۇدا يېتىپ نېچۈك تولغانماس.

ئاشىقى كۆتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق روجەكلەرنى؟!

(ل، مۇتەللىپ)

قانداقلارچه ــ بۇ ئالماش "قانداق سەۋەبلەر بىلەن" "ياكى" قانداق ئۇسۇللار بىلەن" دېگەن مەنىده قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سەن قانداقلارچه بۇ يەرگه كېلىپ قالدىڭ؟

شۇنچه ئىشنى قانداقلارچه تۈگەتتىڭ؟

نېمانداق، نېمانچه ــ بۇ ئالماشلار "نېمه" ئالمىشى بىلەن "ئانداق"، "ئانچه" ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، "نېمه سەۋەبتىن شۇ دەرىجىده..." دېگەن مەنىده قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئادەم نېمانداق (نېمانچه) كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچه (نېمانداق) ۋارقىرايسەن؟

"نېمانداق" ئالمىشى يەنه "نېمىشقا شۇنداق غەلىته" دېگەن مەنىده قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمانداق نەرسه بۇ؟!

تىنچ تۇرسىڭچۇ، نېمانداق قىلىسەن؟!

"نېمانچه" ئالمىشى بەزىده "نېمانچىلا" ياكى "نېمانچۇالا" شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئادەم نېمانچىلا كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچىلا ۋارقىرايسەن؟

"نېمه دېگەن"، "نەقەدەر"، "نەقاتارلىق" ــ بۇ ئالماشلار شەكلەن سوئال ئالمىشى بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتته، سۈپەت ياكى پېئىللارنىڭ ئالدىدا ئۇنىدەشلىك كۈچەيتىمه رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نېمىدېگەن ئېگىز ئىمارەت!

ئۇ هازىر نەقەدەر ئۆزگىرىپ كەتكەن-ھە؟!
ئۇھۇ! نەقاتارلىق يېقىملىق ناخشا ئېيتىدىغان ئادەملەر بۇ؟
(ز. قادىر)

نېمىسى — بۇ ئالماش "نېمە" ئالمىشىنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئادەتتە "نەرى" دېگەن مەنىدە، ئىسىملاشقان سۈپەتداشلاردىن كېيىن "قانداق ئىش" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي، چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟ — پەرھاد ياشلارغا خاس تۇز كۆڭۈل بىلەن ئېيتتى.
(م. كېۋىر)

بۇنىڭ نېمىسى يامان؟
تۇنۇگۈن كەلمىگىنىڭ نېمىسى؟
بىلمەيمەن دېگىنىڭىز نېمىسى؟

2. سوئال ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىنىڭ خىلمۇخىللىقى جەھەتتىن، ئالماشنىڭ ئەڭ تىپىك تۇرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوئال ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) "كىم"، "نېمە"، "قايەر"، "نە"، قاياق، "نەكەم"، "نەۋاق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىمنىڭ سان، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسكە كىملەر قاتناشتى؟

ساڭا يەنە نېمىلەر كېرەك؟
كىمنى سايلىدىڭلار؟
نېمىدىن قورقىسەن؟
قەيەرلەرنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟
نەگە كەتتىڭ؟ نەلەردە يۈردۈڭ؟
قاياقلارنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟
قايان شىمال؟
نەگەمدىن نەگەمگىچە سۆزلەشتىڭلار؟
نەۋاقىلاردا ئۇخلىدىڭ؟

"نېمە"، "قايەر"، "نە" ئالماشلىرى تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچىمۇ تۈرلىنىدۇ ("نە" ئالمىشىغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلماندا، ئالماشنىڭ ئاخىردا بىر "ر" تاۋۇشى پەيدا بولىدۇ). مەسىلەن:

يەنە نېمەڭ كەم؟
بىزنىڭ نېمىمىز يوق؟ ھەممە نەرسىمىز بار.
تۇردى ئۇنىڭ نېمىسى؟ ئاكىسىمۇ؟
بۇ يەرنىڭ قايىرى ئوي، قايىرى دۆڭ مەن تېخى بىلمەيمەن.
نەرىڭ ئاغرىيدۇ؟

"كىم" ئالمىشى "سەن كىمنى ئەخمەق قىلىسەن؟"، "مېنىڭ سىلەردىن باشقا كىمىم بار؟" دېگەنىگە ئوخشاش ئايرىم ئورۇنلاردا تەۋەلىك شەكلىدە كەلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ. "قاياق" ئالمىشىمۇ ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ.

2) "قانداق"، "قايسى"، "نېمانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاستە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ؛ "قانداق" "نېمانداق" ئالماشلىرى يەنە پېئىل، سۈپەتلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قانداق كىتابلار كېرەك؟ سىلەر قايسى بىناداڭ-ئولتۇرىسىلەر؟

سەن قانداق كەلدىڭ؟

نېمانداق ئۆي بۇ؟

ئادەم نېمانداق كۆپ.

"قانداق" ئالمىشى بەزىدە سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشكىلار قانداقراق؟

قانداقراق كىتابلار بار ئىكەن؟

"قانداق" ئالمىشى يەنە سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

— ئاۋۇ ئاياقلارنى كۆرۈپ باقايچۇ؟

— قانداقى كېرەك، قىشلىقىمۇ، يازلىقى؟

— مەن بىر ۋېلىسىپىت ئالدىم.

— قانداقىنى ئالدىڭ؟

"قايسى" ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 شەخسىتە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)،

شەخس ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىز بارسىز؟

قايسىڭ بارسەن؟

قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى يوق؟

ئۇ قايسىڭلار بىلەن سۆزلەشتى؟

ئەپەندىم، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم. قايسىسىنى ئۇنتۇپ، قايسىسىنى يادىمغا ساقلاشنىمۇ بىلمەي قالدىم.

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى)

بۇ خىل شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىقۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىرەدە III شەخسته بولىدۇ، پەقەت II شەخس شەكلى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملا بەزىدە II شەخسته كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭ لۇغىتىنى ئالىسەن؟

قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوق؟

ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ لۇغىتى يوق؟

3) "قانچە (نەچچە)"، "قانچىلىك (نەچچىلىك)" ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا كىرىدۇ. بۇلاردىن "قانچە (نەچچە)" ئالمىشى ساناق سانغا سوئال بولۇپ، بىۋاسته ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، تەرتىپ سان، تەقسىم سان، كىشىلىك سان، ئالماش سان قاتارلىق سان تۇرلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ، سانناڭ شۇ تۇرلىرىگە سوئال بولۇپ، جۈملىدە سانناڭ شۇ

تۇرلىرىگە ئوخشاش رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

قانچە ئادەم كەلدى؟

سىلەر نەچچىنچى بىنادا؟

بىرىگىلارغا قانچىدىن دەپتەر بەردى؟

قانچەيلەن كەلدى؟

قانچىمىز بارمىز؟ قانچىگىلارنى چاقىردى؟

قانچىسىغا بېلەت يەتمىدى؟

"قانچىلىك (نەچچىلىك)" ئالمىشى سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، مۇلچەر سان ياسىغۇچى "چە" قوشۇمچىسى بىلەن ۋە تەقسىم سان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، مۇلچەر سان-مىقدارغا ۋە تەقسىم سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، جۈملىدە شۇ خىل سان-مىقدارلارنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنىغا قانچىلىك ئادەم قاتناشتى؟

بۇ يىل قانچىلىك ھوسۇل ئالدىگىلار؟

ئۇرۇمچىدە قانچىلىك تۇردۇڭ؟

ئۇلار يۇلۇڭلارغا قانچىلىك تەلىۋرگەندۇ؟

بۇ يىل قانچىلىكچە ھوسۇل ئالدىگىلار؟

ھەربىر ئەمگەك كۈنىگە قانچىلىكتىن پۇل كەلدى؟

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن (كۆپىنچە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن) بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، بۇ چاغدا مەلۇم شەيئىنىڭ بىر قىسمىغا سوئال بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىدۇ

ۋە جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاشلىقنىڭ قانچىلىكى بۇغداي، قانچىلىكى گۈرۈچ؟

بۇ دەرسنى ئىككىڭلار ئۆتسەڭلار، قانچىلىكسىن سەن ئۆتىسەن؟

بۇ پۇلنىڭ قانچىلىكىگە كىتاب ئالىمىز؟

4) "قاچان"، "قانداقسىگە"، "نېچۈك"، "قانداقلارچە"، "نېمانچە"، "نېمىدېگەن"، "نەقەدەر"، "نەقاتارلىق" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاستە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن). بۇلاردىن پەقەت "قاچان" ئالمىشىلا بەزىدە ئايرىم كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، ياكى بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ مەسىلە قاچانغىچە ھەل بولمايدۇ؟

قاچاندىن باشلاپ بۇ ئىشقا كىرىشىمىز؟

قاچاندىن بۇيان شۇ يەردە ئىشلەۋاتىسەن؟

5) "نېمىسى" ئالمىشى گەرچە ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولسىمۇ، لېكىن كېلىش بويىچە تولۇق تۇرلەنمەيدۇ، تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكمەيدۇ. كۆپىنچە باش كېلىش شەكلىدە ئىگە ياكى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

- چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟

بارمايمەن دېگىنىڭ نېمىسى؟

6) "قېنى" ئالمىشىنىڭ زادى قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىش بىرئاز تەس، ئۇ ئالاھىدە بىر خىل سوئال ئالمىشى بولۇپ، جۈملىدە پەقەت خەۋەر بولۇپلا

كېلىدۇ*. مەسىلەن:

تۇرسۇن قېنى؟ ماڭا قېنى؟

§7 ئۆزلۈك ئالماشلىرى

1. ئۆزلۈك ئالمىشى بىر "ئۆز" سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىكەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

I شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزۈم**
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزىمىز
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۇرى	ئۆزىڭ
		سىپايە تۇرى	ئۆزىڭىز
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۇرى	ئۆزىڭلار
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
III شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزى
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزلىرى

* "قېنى، مەن بىر كۆرەي"، "قېنى، مەجلىسنى باشلايلى"، "كەلسۇنچۇ قېنى!" قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەن "قېنى" ئالماش ئەمەس، يۆكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

** بۇ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى "ئۆزىڭ"، "ئۆزىڭلار" شەكىللىرى قائىدە بويىچە "ئۆزۈم"، "ئۆزۈڭ"، "ئۆزۈڭلار" شەكلىدە يېزىلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى ئىملا قائىدىسىدە شۇنداق بەلگىلەنگەن.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى گەرچە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە (II شەخسته) ئاتاش تۈرى جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزەڭ، سىز ئۆزىڭىز،
سىلى ئۆزلىرى، سىلەر ئۆزەڭلار، ئۇ ئۆزى، ئۇلار ئۆزلىرى،
قاسىمنىڭ ئۆزى، بۇ خەتنىڭ ئۆزى

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە،
ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمگىچە، ئۆزۈمدەك،
ئۆزۈمچە، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم توغرۇلۇق، ئۆزۈم ئۈچۈن...
ئۆزىمىز، ئۆزىمىزنىڭ، ئۆزىمىزگە، ئۆزىمىزنى،
ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە،
ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز
توغرۇلۇق، ئۆزىمىز ئۈچۈن...
ئۆزەڭ، ئۆزەڭنىڭ، ئۆزەڭگە، ئۆزەڭنى، ئۆزەڭدە،
ئۆزەڭدىن، ئۆزەڭدىكى، ئۆزەڭگىچە، ئۆزەڭدەك،
ئۆزەڭچىلىك.
ئۆزەڭ بىلەن، ئۆزەڭ توغرۇلۇق، ئۆزەڭ ئۈچۈن...
. . . . . .

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى

رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ.

2. ئۆزلۈك ئالمىشى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) جۈملىنىڭ ئوبيېكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە جۈملىنىڭ باشقا بىر بۆلىكى بولۇپ تەكرارلانسا، ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۆزلۈك ئالمىشى باشقا بىر سۆز سۈپىتىدە ئايرىم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزەمنى تەنقىت قىلدىم.

(سەن) بۇ چاپاننى ئۆزەڭگە ئالىدىكەمۇ؟

ئۇ بىزنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كىردى.

2) سۈبيېكتنىڭ پائالىيەتچانلىقى ياكى مۇستەقىللىقى تەكىتلەنگەندە، ياكى سۈبيېكتنى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە تەكرارلاشقا توغرا كەلگەندە، شۇ سۈبيېكتنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بەزىدە سۈبيېكتنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىم بىلەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئارىسىدا باشقا جۈملە بۆلەكلىرى كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مېنى ھېچكىم چاقىرمىدى، (مەن) ئۆزەم كەلدىم.

بۇ ستانوك ۋاقىت توشقاندا ئۆزى توختايدۇ.

سەن ئۆزەڭنى ئۆزەڭ قىينىما.

بۇ مەسىلىنى بىز ئۆزىمىز ھەل قىلىۋالىمىز.

مەشۇراخۇن بىر يەرلەرگە بېرىپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ تۈيماي قالدى.

(ت.سامساق)

3) مەلۇم شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن ئايرىپ، ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەندىمۇ شۇ شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار ئىگىلىك كېلىشتە (بەزىدە كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ) ئۆزلۈك ئالمىشىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشقا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى سەۋەبچى بولدى.

ئىختىيار سېنىڭ ئۆزەڭدە.

لۇغەتنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن (مېنىڭ) ئۆزەمگە قايتۇرۇپ بەر.

بۇنداق ماتېرىيال مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنمۇ چىقىدۇ.

4) "ئۆزەمنى ئۆزەم..."، "ئۆزەڭگە ئۆزەڭ"، "ئۆزىدىن ئۆزى" قاتارلىق بىرى باش كېلىشتە يەنە بىرى باشقا كېلىشتە قاتارلىشىپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالماشلىرى بەزىدە "ئۆز-ئۆزەمنى..."، "ئۆز-ئۆزەڭگە..."، "ئۆز-ئۆزىدىن..." شەكلىدە ئىخچاملىشىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقا شۇنداق قىلدىم دەپ ئۆز-ئۆزەمنى ئەيىپلىدىم.

(سەن) ئۆز-ئۆزەڭگە ئىشەنمىسەڭ، باشقىلار ساڭا قانداق ئىشەنسۇن.

ئۆگىنىشنىڭ دۈشمىنى — ئۆز-ئۆزىدىن قانائەتلىنىش.

بىز ھازىر ئاشلىقىمىزنى ئۆز-ئۆزىمىزنى تەمىنلەيدىغان بولدۇق.

5) ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن قاتار كەلگەن ياكى ئۇنىڭغا بېقىنىپ

كەلگەن I ۆە II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى كۆپ هالاردا چۈشۈپ قالىدۇ، تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، III شەخستىكى شەخس ئالمىشى ياكى ئىسىملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

(سەن) ئۆزەڭ يالغۇز كەلدىڭمۇ؟

(مېنىڭ) ئۆزەمدىن سورىساڭ بولمامدۇ؟

بۇ ئىشنى ئەخمەت بىلەمدۇ؟

(ئەخمەتنىڭ) ئۆزىدىن سوراپ باق.

6) I ۆە II شەخستىكى ئۆزلۈك ئالمىشى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم ئادەتتە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ، بەزىدە ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

رەھمچىنىڭ رېھمىدىن ئۆزەڭنىڭ خىيالى (خىيالىڭ) دۇرۇس.

(ماقال)

سەن ئۆزەڭنىڭ ئۆيۈڭدە (ئۆيىدە) تۇرۇۋاتامسەن؟

مەنمۇ ئۆزەمنىڭ قارىشىنى (قارىشىمنى) قويۇپ باقاي.

7) ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالمىشى كۆپ هاللاردا قىسقارتىلىپ "ئۆز" شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ، بىراق بۇ چاغدا ئىسىم جەزمەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ تولۇق شەكلىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى كېرەك. مەسىلەن:

ئۆز ئۆيۈمنىڭ خۇشلۇقى، پۈت-قولۇمنىڭ بوشلۇقى.

(ماقال)

سەنمۇ ئۆز پىكرىڭنى توغرا دەيسەن، ئۇمۇ ئۆز پىكرىنى توغرا دەيدۇ.

بىز ئۆز كۆچىمىزگە تايىنىشنى ئاساس قىلىمىز.

§8 بەلگىلەش ئالماشلىرى

1. بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىز لىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى بەلگىلەش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ.

ھەممە ــ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى ھەممە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

ھەممە سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بۇ ئالماش بەزىدە "خىلىمۇخىل" ياكى "ھەرقانداق" دېگەن مەنىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھازىر بازاردا ھەممە مال بار (خىلىمۇخىل مەنىسىدە).

بۇنىڭدىن ئىشنى ھەممە ئادەم قىلالايدۇ (ھەرقانداق مەنىسىدە).

پۈتۈن (پۈتكۈل) ــ بىرىنچىدىن، "ھەممە" ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى پۈتۈن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

پۈتۈن سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بىر شەيئىنىڭ ھەممە قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!

بۇ خەۋەر بىردەمدىلا پۈتۈن شەھەرگە تارقالدى.

بارلىق — "ھەممە" ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

بارلىق سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بارچە — ئايرىم ئورۇنلاردا "بارلىق" ئالمىشى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى بارچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

ھەر — ئۆزى يالغۇز ياكى "بىر" سانى بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سانلار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەر كىشى ئۆز ئورنىدا ئولتۇرسۇن.

ھەربىر ئوقۇغۇچى بىر پارچىدىن ماقالە يازدى.

ھەر بەش ئوقۇغۇچىغا بىر ئوقۇتقۇچى توغرا كېلىدۇ.

بۇ دورىنى ھەر تۆت سائەتتە بىر قېتىم ئىچىسىز.

بۇ ئالماش ۋاقىت بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئادەتتە شۇ ۋاقىت بىرلىكلىرىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر بىلەن

بۇاستە بىرىكىدۇ ("بىر" سانى كەلمەيدۇ). مەسىلەن:

ھەر كۈنى، ھەر يىلى، ھەر ئايدا، ھەر ھەپتىدە

"ھەر" سۆزى "ھەر ئىككىسىزدىن سورىدى"، "ئۇنىڭ ئۆيىدە ھەر كىتابلار بار" قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەندە، ئالماش ھېسابلانمايدۇ، ئالدىنقى جۈملىدىكىسى يۈكلىمە، كېيىنكى جۈملىدىكىسى بىر خىل ئالاھىدە سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

ھەركىم ــ مەلۇم كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەركىمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

بۇنداق پۇرسەت ھەركىمگە كېلىۋەرمەيدۇ.

ھەرنېمە ــ "ھەرقانداق ئىش"، "ھەرقانداق نەرسە" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ قولىدىن ھەرنېمە كېلىدۇ.

بۇ ماتېرىيال ھەرنېمىگە يارايدۇ.

ھەرقانداق ــ خىلمۇخىل بەلگىلەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەرقانداق ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

ھەرقانداق ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

بىز-بۇ يۇلدا ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە تەييار.

بەزىدە بۇ ئالماش "ھەر" شەكلىدىلا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزەمنىڭ شورى دەيمەن.

(قوشاق)

ھەر ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

هەرقايسى ــ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەم ھەربىرىنى ھەم پۈتۈن سانىنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىنمۇ ۋەكىل قاتناشتى.

ھەرقايسى ئەللەر خەلقى بىلەن بولغان ئالاقىمىز تېخىمۇ قويۇقلاشتى.

ھەرقاچان ــ ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: كىرىمىز دېگۈچىلەرگە كوپېراتىپىمىزنىڭ ئىشىكى ھەرقاچان ئوچۇق.

(ت. سامساق)

يولغا چىقىشقا ھەرقاچان تەييار تۇرۇڭلار.

"ھەرقاچان سەنمۇ بارمىغان سەن؟" قاتارلىق جۈملىلەردىكى "ھەرقاچان" ئالماش ئەمەس، يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقانچە ــ دەرىجىنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقانچە ئېغىر نەرسىنمۇ كۆتۈرۈپ كېتەلەيدۇ.

ھەرقانچە ياماڭ بولسام، خىيالىڭغا يېتەرمەنغۇ.

(قوشاق)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كىم"، "نېمە"، "قانداق"، "قايسى"، "قانچە"، "قاچان"، "نە"، "قەيەر" قاتارلىق سوئال ئالماشلىرىمۇ بەزى ئورۇنلاردا بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەرەز قىلىنغان دائىرىدىكى ئادەم، نەرسە، بەلگە، سان ــ مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ شۇنى ئال.
بۇ دۇكاندىن قانداق كىيىم ئىزدىسەڭ تېپىلىدۇ.
سەن قايسى كىتابنى ياخشى كۆرسەڭ، مەنمۇ شۇ كىتابنى ياخشى كۆرىمەن.
سەن قانچە ياشقا كىرگەن بولساڭ، مەنمۇ شۇنچە ياشقا كىردىم.
قاچان چاقىرساڭ، شۇ چاغدا كېلىمەن.
سەن نەگە بارساڭ، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

2. بەلگىلەش ئالماشلىرى ئۇلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، سان-مىقدار ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرىغا بۆلۈنىدۇ:

1) "ھەممە"، "پۈتۈن"، "بارلىق"، "بارچە"، "ھەر" "ھەرقايسى" ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، بۇ ئالماشلار ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئادەم، ھەر مىللەت، ھەرقايسى ئەل...

"ھەممە" ئالمىشى بەزىدە بۇ ئالماشلىشىپ، "ھەممە ئادەم"، "ھەممە نەرسە"، "ھەممە ئىش" دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ ۋە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ، گۈلدۇراس ئالقىشلار ياڭراتتى.
باشقىلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرماي ھەممىگە پۈت كېرىۋالساق بولمايدۇ.
ھېچكىم ھەممىنى بىلىمەن دېيەلمەيدۇ.

"هەممە"، "هەرقايسى" ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ I ۋە II شەخس كۆپلۈك ۋە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەممىسى ۋە ھەربىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەرنىڭ (بىز) ھەممىز قاتنىشىمىز.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەلدى.

بۇ (سىلەرنىڭ) ھەممىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.

بۇگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) ھەممىزنى دوسكىغا چىقاردى.

ئۇ ھەممىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

بۇ (بىزنىڭ) ھەرقايسىمىزغا تېگىشلىك ئىش.

ھەرقايسىڭلار ئۆز ئورنۇڭلاردا ئولتۇرۇڭلار.

ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىلەن سۆھبەتلىشىش كېرەك.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى كۆپىنچە بىردەك III شەخسته بولىدۇ. مەسىلەن:

— ھەممىڭلارنىڭ لۇغىتى يوقمۇ؟

— ھەئە، ھەممىمىزنىڭ لۇغىتى يوق.

ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.

ھەرقايسىڭلارنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىڭلارنىڭ جوزىسىغا قويۇپ قويدۇم.

ھەرقايسىمىزنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىمىزنىڭ جوزىسىغا

قويۇپ قويۇپتۇ.

هەرقايسىسىنىڭ بېلىتىنى هەرقايسىسىنىڭ قولىغا بەر.

بىراق، "هەممە" ئالمىشىنىڭ بۇ خىل شەكلى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار بەزىدە شۇ ئالماشتۇرۇلغان بىلەن ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

— هەممىڭلارنىڭ لۇغىتىڭلار يوقمۇ؟

— هەئە، هەممىمىزنىڭ لۇغىتىمىز يوق.

"بارلىق" ئالمىشىمۇ ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، بىراق بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىكەن شەكىللىرى "هەممە" ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستىكى ئادەمگە تېگىشلىك "بارلىق نەرسە" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەرنىڭ بارلىقىمىز قاتنىشىمىز.

بۇ (سىلەرنىڭ) بارلىقىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.

بۇگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) بارلىقىمىزنى دوسكىغا چىقاردى.

ئۇ بارلىقىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

بارلىقىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوقمۇ؟

بارلىقىمنى ۋەتەنگە بېغىشلايمەن.

ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئىنقىلابقا تۆھپە قىلدى.

2) "هەرقانداق" ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بېۋاستە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە

پېئللارغا بېقىنىپ هالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.

ھەرقانداق قىينىچىلىقنى يېڭىمىز.

ھەرقانداق ماڭساڭمۇ بۇگۈن يېتەلمەيسەن.

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرلىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ شاخماتقا ئۇستا، (بىزنىڭ) ھەرقانداقىمىزنى (ھەرقانداقىنى) يېڭىۋېتىدۇ.

ئۇ داڭلىق شاخماتچىلارنىڭ ھەرقانداقى بىلەن ئويناپ يۈرىدۇ.

3) "ھەرقاچان"، "ھەرقانچە" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقاچان كەلسەڭ مەن بار.

ھەرقانچە يىراق بولسىمۇ بارغىنىم بارغان.

4) سوئال ئالماشلىرى بەلگىلەش ئالمىشى رولىدا كەلگەندىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سوئال ئالمىشى ۋاقتىدىكى گراممىاتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

§9 بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

1. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى پەقەت بولۇشسىز جۈملىلەردىلا

قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان ـ مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى "ھېچ" سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ "ھېچ" سۆزىگە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بو ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايىسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

ھېچ ــ "بىرمۇ" ياكى "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچ كىشى يوق.

ھېچ تەرەپكە ماڭغىلى بولمايدۇ.

ھېچكىم ــ "ھەرقانداق بىر ئادەم" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى.

ھېچنېمە ــ "ھەرقانداق بىرنەرسە" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچنېمە كەم ئەمەس.

ھېچقانداق ــ "ھەرقانداق بىر خىلدىكى" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق قىينىچىلىقىمىز يوق.

ھېچقايسى ــ "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقايسى ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچقاچان ــ "ھەرقانداق ۋاقىتتا" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان ئىش.

ھېچقانچە ــ كۆپرەك سان ـ مىقدار ياكى كۆچلۈكرەك دەرىجىلەر ـ نىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ئادەم يوق.

ھېچقانچە يىراق ئەمەس.

ھېچنە ـــ "ھەرقانداق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ھېچنەگە بارمىدىم.

ھېچقەيەر ـــ "ھېچنە" بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

بۈگۈن ھېچقايەرگە بارمىدىم.

ھېچقاياق ـــ ھەرقانداق بىر تەرەپ "ياكى" ھەرقانداق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاياقتا بۇرالماي، ئۇدۇل ماڭ.

بۈگۈن ھېچقاياقتا بارمىدىم.

ھېچبىر ـــ "ھېچقايسى" بىلەن مەنىداش. مەسىلەن:

ھېچبىر ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچنەرسە ـــ "ھېچنېمە" بىلەن مەنىداش. مەسىلەن:

ھېچنەرسەم كەم ئەمەس.

2. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان-مىقدار ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) "ھېچكىم"، "ھېچنېمە"، "ھېچنەرسە"، "ھېچنە"، ھېچقەيەر" "ھېچقاياق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى. ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق. ھېچكىمگە ئېيتما. ھېچكىمنى كۆرمىدىم. ھېچكىمدىن سورىمىدىم.

ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدىم. ھېچنېمە يۇتمىدى.
ھېچنېمىنىڭ تايىنى يوق. ھېچنېمىگە ھاجىتىم يوق.
ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ. ھېچنەنى كۆرمىدىم.
ھېچنەدىن تاپالمىدىم...

2) "ھېچقانداق"، "ھېچقاىسى"، "ھېچبىر" ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ئىش، ھېچقانداق ۋاقىت،
ھېچقايسى ئۆي، ھېچقايسى دەرس، ھېچقايسى مۇئەللىم،
ھېچبىر يەر، ھېچبىر ئادەم، ھېچبىر كىتاب

"ھېچقانداق" ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم شەيئىنىڭ ھەر-قانداق بىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ (كۆپىنچە III شەخس شەكلى قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئۇ شاخماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىلار تەڭ كېلەلمەيسىلەر.
ئۇ شاخماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىلاردىن قورقمايدۇ.
ئۇ شاخماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىمىز تەڭ كېلەلمەيمىز.
ھەر تۈرلۈك ئاياغلارنى كۆرسەتتىم، ھېچقاندىقىنى ياراتمىدى.
ۋاقىت، ھېچقانچە ئېگىز، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

"ھېچقاىسى"، "ھېچبىر" ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم

كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ھېچقايسىمىز (ھېچبىرىمىز) بارمايمىز.

ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى يوق.

ھېچقايسىڭلارغا (ھېچبىرىڭلارغا) يارىدىم بېرەلمىدىم.

ھېچقايسىڭلارنى (ھېچبىرىڭلارنى) كۆرمىدىم.

ھېچقايسىنى (ھېچبىرىنى) يارىتمىدى.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئىنقىلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئىنقىلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىرىدەك III شەخسته بولىدۇ، بىراق ئالماشنىكى بىلەن ئوخشاش شەخسته بولسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

— ھېچقايسىڭلارنىڭ (ھېچبىرىڭلارنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوقمۇ؟

— ھەئە، ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىمىز) يوق.

ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ (ھېچبىرىنىڭ) لۇغىتى يوق ئىكەن.

3) ھېچقانچە" ئالمىشى سان-مىقدار ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بۇۋاستە ئىنقىلغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، سۈپەت، پېئىللارغا بۇۋاستە ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ۋاقىت (بولمىدى)، ھېچقانچە ئادەم (يوق)، ھېچقانچە ئېگىز (ئەمەس)، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

4) "ھېچقاچان" ئالمىشى رەۋىش ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بۇۋاستە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.

مەن هېچقاچان بۇگۈنكىدەك خۇشال بولمىغان.

§10 ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

1. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىق بولغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە، مەلۇم سان-مىقدار، مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە "دۇ/دۇر" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى ئالدىغا "ئاللا" قوشۇمچىسىنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

كىمدۇ — كىملىكى ئېنىقسىز بىر ئادەمنى بىلدۈرىدۇ، كۆپىنچە كەينىدىن يەنە "بىرى" ياكى "بىرسى" سۆزى كېلىدۇ.

كىمدۇ نېرىقى بۇلۇڭدىن لوقما تاشلىدى.

(ق. تۇردى)

...كىمدۇ بىرى ئىشكنى چەكتى.

(م. پولات)

...كىمدۇ بىرسى دۇتارنى كونا خەلق ئاھاڭلىرىغا چېلىپ، يېقىملىق ناخشا كۈيلەشكە باشلىدى.

نېمىدۇ — نېمىلىكى ئېنىقسىز بىرنەرسىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىرنېمە" ياكى "بىرنەرسە" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سېلىم ئاكا... ئىشىك تەرەپتىكى كاتتىن نېمىندۇ ئېلىپ بىلىگە

تۇگدى.

(قەييۇم تۇردى)

كۆزۈمگە نەمدۇ بىرنەرسە كۆرۈنگەندەك بولدى.

"قانداقتۇر" ــ ئېنىقسىز بىر بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالماشتىن كېيىن دائىم دېگۈدەك يەنە "بىر" سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەترەت ئىشخانىسىغا كىرگىنىمدە قانداقتۇر بىر جەدۋەللەرنى سىزىپ ئولتۇرغان 18 ــ 19 ياشلاردىكى كاتىپ يىگىت مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

(ئە. ھاشىم)

مېھرىبان ئالمىنى ئىزدەپ ياتقىغا كىرسە، ئالىم پۈتۈن دىققىتى بىلەن قانداقتۇر بىر كىتابنى ئوقۇۋېتىپتۇ.

(پ. جېلىل)

قايسىدۇ ــ "قايسىبىرى ئىكەنلىكى ئېنىقسىز" دېگەن مەنىدە كېلىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر" سۆزى كېلىش مۇمكىن. مەسىلەن:

قايسىدۇ بىر ئۆيدىن بىر ئادەم چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى.

قاچاندۇ ــ ئېنىقسىز بىر ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر چاغدا" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن بۇ ئادەمنى قاچاندۇ بىر كۆرگەن ئىدىم.

قاچاندۇ بىر چاغدا مەن ئۇ يەرگە بىر بارغان.

نەدۇ/قەيەردۇ ــ قەيەرلىكى ئېنىقسىز بىر جايىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر يەر" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەجەبا، بۇ چىراينى قەيەردىدۇ كۆرگەندەك قىلىمەن...

ئۇ نەدۇ بىر يەرگە كېتىپتۇ.

قاياقـتۇ ــ ئېنىقسىز بىر تەرەپ ياكى بىر جايىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر ياق" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ قاياققىدۇ كېتىپ قالغان ئىدى.

ئۇ قاياققىدۇ بىر ياقتا كېتىپ قالغان ئىدى.

نېمىشقىمدۇ ــ ئېنىقسىز بىر سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقىدۇ بۇ ئادەمنى كۆرسەملا ھاياجانلىنىپ كېتىمەن.

ئاللىكىم ــ "كىمدۇ" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "نەدىكى تونۇمايدىغان بىر ئادەم" مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ...مانا شۇ پايانسىز چۆل ئىچىدىن ئاللىكىمنى ئىزدەۋاتقانىدەك، يىراق-يىراقلارغا خىلىغچە قاراپ قويياتتى.

(ئە. تۇردى)

ئاللىكىملەردىن دەككە يەپ كېلىپ، بىزگە نېمە ھۆركىرەيسەن؟

ئاللىنېمە ــ "نېمىدۇ" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "غەلىتە بىرنەرسە" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئاللىنېمىلەرنى دېيىشكىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كېتىشتى.

خىيالىمغا ئاللىنېمىلەر كەلگىلى تۇردى.

"ئاللىقانداق" ــ "قانداقتۇر" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "غەلىتە" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ... ئۆزىمۇ تولۇق چۈشىنىپ يەتمىگەن ئاللىقانداق بىر خىل ئىللىق سېزىمنىڭ پەيدا بولغىنىنى سەزدى...

كاللامغا ئاللىقانداق خىياللار كەلگىلى تۇردى.

"ئاللىقاياق" ــ "ئېنىقسىز يىراق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

...شۇ سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ چىرايىدىكى پەرىشانلىق ئىپادىسىنى بىردەملىككە ئاللىقاياقلارغا غايىپ بولدى.

ئۇ بىچارە ھازىر ئاللىقاياقلاردا يۈرگەندۇ.

2. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ئالمىشى، سۈپەت ئالمىشى ۋە رەۋىش ئالمىشىغا بۆلۈنىدۇ.

1) "كىمدۇ"، "نېمىدۇ"، "نەدۇ"، "قايەردۇ"، "قاياقتۇ"، "ئاللىكىم"، "ئاللىنېمە"، "ئاللىقاياق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان كاتېگورىيىسى ۋە كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارانغلار).

"دۇ" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياسالغانلىرىغا قوشۇمچە قوشۇشقا توغرا كەلگەندە، قوشۇمچىلار "دۇ"نىڭ ئالدىدا بولىدۇ.

مەسىلەن:

كىملەردۇ، نېمىلەرنىدۇ، كىمنىڭدۇ، نەگىدۇ، قاياققىدۇ.

ئەگەر ئالماشلاردىن كېيىن "بىرى (بىرسى)"، "بىرنېمە"، "بىر يەر"، "بىر ياق" قاتارلىق ئىبارىلەر كەلسە، قوشۇمچىلار ھەر ئىككىسىگە قوشۇلسىمۇ، يالغۇز كېيىنكى ئىبارىگە قوشۇلسىمۇ بولىدۇ.

مەسىلەن:

كىمنىڭدۇ بىرسىنىڭ // كىمدۇ بىرسىنىڭ

نەگىدۇ بىر يەرگە // نەدۇ بىر يەرگە

قاياقتىندۇ بىر ياقتىن // قاياقتۇر بىر ياقتىن

بۇ ئالماشلارنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلەندۇ، نېمە توغرۇلۇقتۇ، قايەر ئارقىلىقتۇ، كىم بىلەندۇ بىرسى بىلەن // كىمدۇ بىرسى بىلەن، نېمە توغرۇلۇقتۇ بىرنەرسە توغرۇلۇق // نىمىدۇ بىرنەرسە توغرۇلۇق قايەر ئارقىلىقتۇ بىر يەر ئارقىلىق // قايەردۇ بىر يەر ئارقىلىق

2) "قانداقتۇر"، "قايسىدۇ"، "ئاللىقانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بۇۋاستە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، قايسىدۇ بىر ئۆي، ئاللىقانداق خەتلەر

"قايسىدۇ" ئالمىشى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ئېنىقسىز بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ (تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى "دۇ" قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا بولىدۇ). مەسىلەن:

قايسىمىزدۇ، قايسىلاردۇ، قايسىسىدۇ

بۇ شەكىللەردىن كېيىن ھامان "بىرىمىز"، "بىرىگىلار"، بىرى (بىرسى) "سۆزلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇ بىرىمىز، قايسىلاردۇ بىرىگىلار، قايسىدۇ بىرى

بۇ شەكىللەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىدىكى "كىمدۇ" قاتارلىق ئالماشلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭدۇ بىرىمىزنىڭ // قايسىمىزدۇ بىرىمىزنىڭ

قايسىگىلارغىدۇ بىرىگىلارغا // قايسىگىلاردۇ بىرىگىلارغا

قايسىدىندۇ بىرىدىن // قايسىدۇ بىرىدىن

قايسىگىلار توغرلۇقتۇ بىرىگىلار توغرۇلۇق // قايسىگىلاردۇ بىرىگىلار توغرۇلۇق

3) "قاچاندۇ"، "نېمىشقىدۇ" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ پېئىللارغا بىۋاستە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاچاندۇ بىر بارغان يادىمدا

نېمىشقىدۇ كەلمىدى

توققۇزىنچى باب پېئىل توغرۇلۇق
ئومۇمىي چۈشەنچە

§1 پېئىلنىڭ مەنىسى

پېئىل شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ يەردىكى "ھەرىكەت" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ ئىش-ھەرىكىتى، ھالىتى، ئۆزگىرىشى، ئىپادىسى، سېزىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-*، ئىشلە-، ياز-، تۇر-، ئۇخلا-، ئازايـ-سەمرە-، گۈللەنـ-، ۋارقىرا-، جارانىلا-، ھۈرمەتلە-، سۆيـ-، كۆر-، تۈيـ-...

§2 پېئىلنىڭ تۈرى

1. تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل

پېئىللار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە

---

* ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆزىگە پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس بىرلىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. بىز يېزىقتا ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇش يولى بىلەن پېئىل ئۆزىگىنى كۆرسىتىمىز.

قوشما پېئىل دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئەسلى ئۆزىكىنى مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان پېئىللار تۈپ پېئىلغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، تۇر-، كۈل-، ئۇچ-، سەكرە-...

2) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىلغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما پېئىللار تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) -لا // -لە. بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئومۇمەن مەلۇم شەيئىنى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە قىلىش، شۇ شەيئىگە ئايلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئايلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەقدىرلە- (تەقدىر + لە)، تەربىيىلە- (تەربىيە + لە)،

لايىھىلە- (لايىھە + لە)، داۋالا- (داۋا + لا)،

مۇزلا- (مۇز + لا)، گۈللە- (گۈل+لە)...

ئىككىنچىدىن، ئۆلچەم ئەسۇابلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئەسۇاب بويىچە ئۆلچەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىڭلا- (جىڭ + لا)، مېترلا- (مېتر + لا)،

غۇلاچلا- (غۇلاچ+لا)، كەملە- (كەم + لە-)...

ئۈچىنچىدىن، بىر قىسىم سۇپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئىنى شۇ سۇپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ سۇپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۇزلە- (تۇز + لە) ، ياخشىلا- (ياخشى + لا) ،
كىچىكلە- (كىچىك+لە) ، سالقىنلا- (سالقىن + لا) ....

(2) -لاش // -لەش. بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ھاسىل قىلىش ياكى ئومۇميۈزلۈك شۇ شەيئى ئاساسىغا ئۆتۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ؛ مەسىلەن:

ئاخىرلاش- (ئاخىر + لاش) ، داۋاملاش- (داۋام + لاش) ،
سانائەتلەش- (سانائەت + لەش) ، ماشىنىلاش- (ماشىنا + لاش) ،
پاراڭلاش- (پاراڭ + لاش) ، سالاملاش- (سالام + لاش) ...

ئىككىنچىدىن، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاراڭغۇلاش- (قاراڭغۇ + لاش) ، قانۇنىيلاش- (قانۇنىي + لاش) ،
ئېغىرلاش- (ئېغىر + لاش) ، چىرىكلەش- (چىرىك + لەش) ...

(3) -لان // -لەن. بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە بولۇش ياكى شۇ شەيئىنى كۆرسىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورالىلان- (قورال+لان) ، ئادەتلەن- (ئادەت + لەن) ،
غەزەپلەن- (غەزەپ + لەن) ، ئىلھاملان- (ئىلھام + لان) ...

ئىككىنچىدىن، يوقلۇق ياكى كەملىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ھېس قىلىش ياكى نامايان قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماغدۇرسىزلان- (ماغدۇرسىز + لان) ، ئۇمىدسىزلەن- (ئۇمىدسىز + لەن) ، روھسىزلان- (روھسىز + لان) .....

(4) -ا // -ە. بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا ياكى بەزى سۈپەت-لەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئى ياكى بەلگىنى بارلىقىقا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سانا- (سان + ا) ، قانا- (قان + ا) ،

ئاتا- (ئات- ا) ، ئوينا- (ئويۇن + ا) ،

تۇزە- (تۇز + ە) ، يوقا- (يوق + ا)

(5) -سىرا // -سىرە. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كىمىيىپ كېتىش ياكى شۇ شەيئىنى تەلەپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قانسىرا- (قان + سىرا) ، ھالسىرا- (ھال + سىرا) ،

ئۇيقۇسىرا- (ئۇيقۇ + سىرا) ، ئەرسىرە- (ئەر + سىرە)

(6) -اي // -ەي // -ي. بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەت، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم بەلگە ياكى شەيئىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

زورايـ (زور + اي) ، ئازايـ (ئاز + -اي) ،

پەسەيـ (پەس + -ەي) ، قارايـ (قارا + -ي) ،

كۈچەيـ (كۈچ + -ەي) ، مۇڭايـ (مۇڭ + -اي)

(7) -ار // -ەر // -ر. بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاقار- (ئاق + -ار) ، ياشار- (ياش + -ار) ،

كۆكەر- (كوك + -ەر) ، قىسقار- (قىسقا + ر)

(8) ـ ى. بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كېمە ـ (كەم + ى) ، بېيە ـ (باي + ى) ،

تىنچە ـ (تىنچ + ى) ، (بېكە ـ (بەك ـ ى)

(9) ـ دا/ ـ دە. بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ھەر خىل مەنىدىكى پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئورۇندا ـ (ئورۇن + دا) ، ئىزدە ـ (ئىز + دە) ،

ئۇندە ـ (ئۇن + دە) ، خاڭدا ـ (خاك + دا)

(10) ـ شتۇر/ ـ شتۇر/ ـ شتۇر/ ـ شتۇر. بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئورۇنلاش، قولىنىڭ ئۇچىدىلا ئورۇنلاش، تەكرارلاپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكۈزۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىلاشتۇر ـ (سىلا ـ + شتۇر) ، يىغىشتۇر ـ (يىغ + شتۇر) ،

تۈزەشتۇر ـ (تۈزە ـ + شتۇر) ، يۆمەشتۇر ـ (يۆمە ـ + شتۇر) ،

(11) تۆۋەندىكى پېئىللارمۇ ياسالما پېئىللارغا كىرىدۇ. بىراق بۇ پېئىللارنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن ئۇنۇمسىز. مەسىلەن:

كۈلۈمسىرە ـ (كۈل + ۈمسىرە) ، سۇغار ـ (سۇ + غار) ،

پاشقۇر ـ (باش + قۇر) ، يولۇق ـ (يول + ۇق) ،

كېچىك ـ (كەچ + ىك) ، ياشنا ـ (ياش + نا) ،

تەڭشە ـ (تەڭ + شە) ، چىڭقىلا ـ (چىڭ + قىل) ،

كەمىستە ـ (كەم + سىت) ، جىمىق ـ (جىم + ىق)

(12) ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ.

بۇ تەقلىد سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوسۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن پەيدا بولغا ئايلىنالايدۇ، بۇ ھەقتە "تەقلىد سۆزلەر" بابىدا توختىلىمىز.

(13) پەيلنىڭ ئەسلى دەرىجىدىن باشقا دەرىجە شەكىللىرىنى پەيل ئاساسىدا ياسالغان ياسالما پەيللار دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى پەيلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى سۆزلىگەندە تونۇشتۇرىمىز.

3) ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پەيللار قوشما پەيللارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقار_، قارشى ئال_، قارشى تۇر_

تارمار بول_، تارمار قىل_، چارە كۆر_

2. ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پەيللار

پەيللار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش_قىلماسلىق خۇسۇسىيىتىگە قارىپ، ئۆتۈملۈك پەيل ۋە ئۆتۈمسىز پەيل دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرگۈچى پەيللار ئۆتۈملۈك پەيل دەپىلىدۇ. بۇنداق پەيللار ھەر دائىم ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى ياز_، دۇتتارنى چال_، كىتابنى ئوقۇ_،

تاماقنى يە_، ۋەتەننى سۆي_....

باشقا پېئللار ئۆتۈمسز پېئل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، ئولتۇر-، يۈگۈر-، كەل-، مەغرۇرلان-....

بەزى ئۆتۈملۈك پېئللارنىڭ تولدۇرغۇچىسى چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاتنى مىن-ئاتقا مىن-

سۆزۈڭنى چۈشەنمىدىم، سۆزۈڭگە چۈشەنمىدىم

ئەخمەتنى ئەگەش-،ئەخمەتكە ئەگەش-

بەزى پېئللار بەزىدە ئۆتۈملۈك مەنىدە كەلسە، بەزىدە ئۆتۈمسز مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆتۈملۈك	ئۆتۈمسز
توپنى ئوينا-	مەيدانىدا ئوينا-
گىزىتنى ئوقۇ-	مەكتەپتە ئوقۇ-
تاپشۇرۇقنى ئىشلە-	زاۋۇتتا ئىشلە-

3. ھەرىكەت پېئللىرى ۋە ھالەت پېئللىرى

پېئللار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ھەرىكەت پېئللىرى ۋە ھالەت پېئللىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھەرىكەت پېئللىرى مەلۇم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "يازدىم" دېسەك، "ياز-" ھەرىكىتىنىڭ بار-لىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ، "بارىسەن" دېسەك، "بار-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ياز-"، "بار-" پېئللىرى ھەرىكەت پېئلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر

تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرىكەت پېئىللىرىغا كىرىدۇ.

ھالەت پېئىللىرى مەلوم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئەمەس، بەلكى "ئولتۇر-" ھەرىكىتى بارلىققا كەلگەن ھالەتنىڭ ئىزچىل مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ئولتۇر-" پېئىلى ھالەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ھالەت پېئىللىرى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا ئىزچىل تۇس ئوقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللاردۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت پېئىللىرى ئايرىم بىر بىرلىك سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بەزى ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ھالەت پېئىلى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ ھالەت پېئىلى رولىدا كەلگەنلىكى كونتېكست ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. مەسىلەن: "ئەخمەت كەلسە، ماۋۇ ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردىكى "ئولتۇر-" پېئىلى ھەرىكەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ؛ "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن ئىزچىل ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردىكى "ئولتۇر-" پېئىلى ھالەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا "ئولتۇر-"، "ياتـ-"، "تۇر-"، "يۈر-" پېئىللىرىلا بەلگىلىك شارائىتتا ھالەت پېئىلى بولۇپ كېلىدۇ.

4. مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىللار

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىش-كېلەلمەسلىگىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت كەلدى" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلى خەۋەر بولۇپ كەلگەن؛ "تىرىشىپ ئوقۇيمەن" دېگەن جۈملىدە، "تىرىش-" پېئىلى ھالەت بولۇپ كەلگەن؛ "گۈللەنگەن شىنجاڭ" دېگەن ئىبارىدە "گۈللەن-" پېئىلى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇستەقىل پېئىلغا كىرىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىك مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "مەن ئۇ چاغدا ئۇخلىمىچىدە ئىدىم" دېگەن جۈملىدە، "ئىدىم" پېئىلى "ئۇخلىمىچىدە" دېگەن ئىسىم بىلەن بىرلىكتە خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم، ئۆتكەن زامان، I شەخسىي بىرلىك قاتارلىق گرامماتىك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ "ئادەم بول-"، "قىزىل قىل-" دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بول-"، "قىل-" پېئىللىرى ئۆزى بىرىككەن ئىسىم ياكى سۈپەتنى پېئىل شەكلىگە كىرگۈزۈش رولىدا كەلگەن؛ "ھاۋا ئىسسىپ كەتتى"، "سائەت توشۇپ قالدى"، "بالىلار ئويناپ يۈرىدۇ" دېگەن جۈملىلەردە، "كەت-"، "قال-"، "يۈر-" پېئىللىرى پېئىلىنىڭ چېتىلما

رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، كۈچەيگەنلىك، تۈيۈقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئىدىم"، "بول-"، "قىل-"، "كەت-"، "قال-"، "يۈر-" پېئىللىرى يارداملىچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارداملىچى پېئىللارنى رولىغا قاراپ تۈس يارداملىچىلىرى ۋە باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تۈس يارداملىچىلىرى —

تۈس يارداملىچىلىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۇزىكى شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئوقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان يارداملىچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈس يارداملىچىلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ياكى گرامماتىكىلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس يارداملىقىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئىسىپ كەت-"، "توشۇپ قال-". "يېزىپ باق-" قۇرۇلمىلىرىدا "كەت-"، "قال-"، "باق-" پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس يارداملىقىسى رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تۆۋەندىكى پېئىللار تۈس يارداملىقىسى رولىدا كېلىدۇ:

ئال-، بەر-، باق-، كۆر-، باشلا-، قال-، قوي-، كەت-، تاشلا-، بول-، چىق-، كەل-، ئۆت-، يات-، ئولتۇر-، يۈر-، تۇر-

بەزى تۈس يارەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىرقانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

— "-ۋاتا-/-ۋاتا-/-ۋاتا-/-ۋاتا-". بۇ قوشۇمچە تۈس يارەمچىسى "ياتا-"نىڭ چېتىلىما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ئىزچىل تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-لا-/-لە-(-يالا-يەلە-)/-الا-/-ەلە-". بۇ قوشۇمچە تۈس يارەمچىسى "ئالا-"نىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ئىمكان تۈسى ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋەرا-/-ۋەرا-". بۇ قوشۇمچە تۈس يارەمچىسى "بەرا-"نىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، چەكلىمىسىز تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋەتا-/-ۋەتا-/-ۋەتا-/-ۋەتا-". بۇ قوشۇمچە تۈس يارەمچىسى "ئەۋەتا-"نىڭ چېتىلما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، كۆچەيگەنلىك، كەسكىنلىك تۈسلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋال-/-ۇۋال-/-ۈۋال-/-ۇۋال-". بۇ قوشۇمچە تۈس يارده‌مچىسى "ئال-"نىڭ چېتىلما رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىده ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، سۇبيېكتقا يۆنەلگەنلىك تۈسىنى بىلدۈرىدۇ.

2) باغلامچىلار —

باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن باغلايدىغان يارده‌مچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ رولى ۋە شەكلىگە قاراپ، تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تولۇق باغلامچىلار بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ ھەممە ياكى بىرمۇنچە گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن: مۇئەللىم بول-، چىرايلىق بول-، بەش بول-، ئەسكەر قىل-، ياخشى قىل-، بەش قىل-)، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ سۇپەتداش ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. (مەسىلەن: يازغان بول-، يازىدىغان بول-، يېزىۋاتقان بول-، يازماقچى بول-، يازغان قىل-، يازىدىغان قىل-، يازغانده‌ك بول-، يېزىۋاتقانده‌ك قىل-،

يازغۇدەك بول-).

ئۇيغۇر تىلىدا "بول-"، "قىل-"، "تۇر-"، "كەل-"، "ھېسابلا-"، "ھېسابلان-"، "چىق-"، "كۆر-"، "چاغلا-" قاتارلىق پېئىللار بەلگىلىك شارائىتتا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە "بول-" بىلەن "قىل-" بۇ رولدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار مەلۇم بىر ئۆزەك ئاساسىدا تۇرلەنمەستىن، بەلكى بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان يارىدەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش ئۆزەك شەكلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزىلىرى پېئىللىغا ئەمەس، بەلكى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر خىل مەيىل، زامان ۋە شەخسكە خاس خەۋەر شەكىللىرىنى، بولۇشسىز شەكىللىرىنى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكىللىرىنى ياسايدۇ (مەسىلەن: ئوقۇغۇچىمەن، ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوقۇغۇچىسەن، ئوقۇغۇچى ئىدىك، ئېگىز ئىكەنسىز، يىراق ئىمىش، ئاز ئوخشايدۇ، ئىككىغۇ دەيمەن، مەن ئەمەس، قېيىن ئىكەنلىك...)، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بىرمۇنچە ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. (مەسىلەن: يازغانمەن، يازغانىدىم، يېزىۋېتىمەن، يازاتتىك، يازماقچىمەن، يازماقچىدىم، يازماقچىكەن).

تولۇقسىز باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق رولىغا قاراپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى، ئاكىلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى، سۇبيېكتسىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، ئوبيېكتسىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ۋە ئىسىمداش ھۆكۈم باغلامچىسى دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بۇلارنىڭ ئالدىنقى بەش تۈرى ھامان شەخس بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ؛ كېيىنكى ئىككى تۈرى شەخس بىلەن باغلانمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئولارنى شەخسسىز ھۆكۈم باغلامچىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بىز تۆۋەندە تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىنى ئاساسەن شەكىل جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. ئۇلارنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى بولسا مۇناسىۋەتلىك بابلاردا چۈشەندۈرىمىز.

(1) ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

	زامان / شەخس	ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ـ مەن	ئىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	ـ مىز	ئىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ـ سەن	ئىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ـ سىز	ئىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ـ لا	ئىدىلە
	كۆپلۈك تۈرى	ـ سىلەر	ئىدىڭلار
III	شەخس تۈرى	ـ دۇر/ـ تۇر	ئىدى

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى كۆرۈنۈشتە شەخس قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق، ئۇلار ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قەدىمكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى بولغان "تۇرۇرمەن > دۇرۇرمەن > دۇرمەن"، "تۇرۇرمىز > دۇرۇرمىز >

دۇرمىز"، "تۇرۇرسەن < دۇرۇرسەن < دۇرسەن"، "تۇرۇر < دۇرۇر < دۇر" ياكى "ئېرۇرمەن"، "ئېرۇرمىز"، "ئېرۇرسەن"... شەكىللىرىنىڭ قىسقارغان تۈرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە باشقا ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن يەنىلا يارىمچى پېئىل ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ II شەخس ھۇرمەت تۈرىدىكى ھازىرقى زامان شەكلى "-لا" پەقەت پېئىلنىڭ ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشتىلا قوللىنىلىدۇ.

(2) ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

I شەخس		II شەخس			III
بىرلىك تۈرى	كۆپلۈك تۈرى	بىرلىك ئاددىي تۈرى	بىرلىك سىپايە تۈرى	بىرلىك ھۇرمەت تۈرى	كۆپلۈك تۈرى	شەخس تۈرى
ئىكەن- مەن	ئىكەنمىز	ئىكەنسەن	ئىكەنسىز	ئىكەنلا	ئىكەنسىلەر	ئىكەن

دېمەك، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى ئاساسەن زامان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. بەزىدە پەقەت III شەخس شەكلىنىڭلا "ئىكەندۇق" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قالىدۇ.

(3) ئاڭلاتما هۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

	شەخس / زامان	هازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ـدەكمەن (ئىمىش-مەن)	ئىكەنمىشمەن (ئىكەن-مەنمىش)
	كۆپلۈك تۈرى	ـدەكمىز (ئىمىش-مىز)	ئىكەنمىشمىز (ئىكەن-مىزمىش)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ـدەكسەن (ئىمىش-سەن)	ئىكەنمىشسەن (ئىكەن-سەنمىش)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ـدەكسىز (ئىمىش-سىز)	ئىكەنمىشسىز (ئىكەن-سىزمىش)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ـدەكلا (ئىمىشلا)	ئىكەنمىشلا (ئىكەن-لامىش)
	كۆپلۈك تۈرى	ـدەكسىلەر (ئىمىشسىلەر)	ئىكەنمىشسىلەر (ئىكەن-سىلەرمىش)
III	شەخس تۈرى	ـدەك (ئىمىش)	ئىكەنمىش

(4) سۈبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

شەخس / زامان		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ـدۇرمەن (ـدىمەن)	بولغىدىم (ئىدىمغۇ-دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	ـدۇرمىز (ـدىمىز)	بولغىدۇق (ئىدۇقمۇ دەيمەن)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ـدۇرسەن	بولغىدىڭ (ئىدىڭغۇ دەيمەن)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ـدۇرسىز	بولغىدىڭىز (ئىدىڭىزغۇ دەيمەن)
III شەخس	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ـدۇرلا (ـدىلا)	بولغىدىلە (ئىدىلەغۇ دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	ـدۇرسىلەر	بولغىدىڭلار (ئىدىڭلار غۇ دەيمەن)
	شەخس تۈرى	ـدۇر (ـدۇ)	بولغىدى (ئىدىغۇ دەيمەن)

(5) ئوبيېكتسپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

شەخس تۈرى		شەكىللىرى
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ئوخشايمەن (بولسام كېرەك/چېغىمبا)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايمىز (بولساق كېرەك/چېغىمىزۇا)
	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ئوخشايسەن (بولساڭ كېرەك/چېغىڭۇا)
II شەخس	بىرلىك سىپايە تۈرى	ئوخشايسىز (بولسىڭىز كېرەك/چېغىڭىزۇا)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ئوخشايلا (بولسىلا كېرەك/چېغىلىرىۋا)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايسىلەر (بولساڭلار كېرەك/چېغىڭلارۇا)
III شەخس تۈرى		ئوخشايدۇ (بولسا كېرەك/چېغىۋا/چېغى)

(6) بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئەمەس" شەكلىدە كېلىدۇ.

(7) ئىسمداش ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئىكەنلىك" شەكلىدە كېلىدۇ.

5. پېئىللىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا

پېئىللىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى دېگەندە، پېئىللىنىڭ تۈرلىنىش يولى بىلەن (قوشۇمچە قوشۇلۇش ياكى يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئارقىلىق) ئىپادىلىنىدىغان ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ، تۈرلىنىش يولى بىلەن ھەر خىل شەكىللەرگە كىرىپ، خىلمۇخىل گرامماتىكىلىق

مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ياكى تۈرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئۇچ تېپقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى پېئىلنىڭ جۈملىدە خەۋەر ھاسىل قىلىپ كېلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى مەيل ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيل كاتېگورىيىسى بىلەن شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇلارنىڭ بىرنەچچە خىلى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، "يا-" پېئىلىنىڭ تۆۆەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۆەنگە مەيل جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيل كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، ئوڭدىن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس-سان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ:

— يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى

— يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، يېزىپسەن، يېزىپسىلەر، يېزىپتۇ

يېزىپتۇدەكمەن، يېرىپتۇدەكمىز، يېرىپتۇدەكسەن، يېرىپتۇدەكسىلەر، يېزىپتۇدەك.

— يازغاندۇرمەن، يازغاندۇرمىز، يازغاندۇرسەن، يازغانسىلەر، يازغاندۇ

— يازاي، يازايلى، يازغىن، يېزىڭلار، يازسۇن

— يازسام، يازساق، يازساڭ، يازساڭلار، يازسا

— يازسام ئىكەن، يازساق ئىكەن، يازساڭ ئىكەن، يازساڭلار ئىكەن، يازسىكەن

ـــ يازسام ئىدىم. يازساق ئىدۇق، يازساڭ ئىدىڭ، يازساڭلار ئىدى، يازسا ئىدى

ـــ يازغىدىم، يازغىدۇق، يازغىدىڭ، يازغىدىڭلار، يازغىدى

ـــ يازسامچۇ، يازساڭچۇ، يازساڭلارچۇ، يازسىچۇ

ـــ يازسام بولىدۇ، يازساق بولىدۇ، يازساڭ بولىدۇ، يازساڭلار بولىدۇ، يازسا بولىدۇ

"يازـ" پېئىلىنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىگە تەۋە بولغان تۆۋەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە هالـ-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، هالـ-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۆتكەن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ:

ـــ يازىمەن، يازىمىز، يازىسەن، يازىسىلەر، يازىدۇ

ـــ يازاتتىم، يازاتتۇق، يازاتتىڭ، يازاتتىڭلار، يازاتتى

ـــ يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىمىز، يېزىۋاتىسەن، يېزىۋاتىسىلەر، يېزىۋاتىدۇ

ـــ يېزىۋاتاتتىم، يېزىۋاتاتتۇق، يېزىۋاتاتتىڭ، يېزىۋاتاتتىڭلار، يېزىۋاتاتتى

ـــ يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىلەر، يازماقچى

ـــ يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭلار، يازماقچىدى

ـــ يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى

ـــ يازغانمەن، يازغانمىز، يازغانسەن، يازغانسىلەر، يازغانىدۇ

ـــ يازغانىدىم، يازغانىدۇق، يازغانىدىڭ، يازغانىدىڭلار، يازغانىدى

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى ۋە بىر خىل مەقسەت پېئىلى شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ سۈپەتداش، رەۋىشداش ۋە ئىسىمداش شەكىللىرىنىڭ ھەربىرى ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنە ياكى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئەگەر "يازـ" پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، مۇنداق بولىدۇ:

سۈپەتداش شەكىللىرى ــ يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان، يازار

رەۋىشداش شەكىللىرى ــ يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغاچ، يازغاچقا، يازغانسېرى، يازغىلى

ئىسىمداش شەكىللىرى ــ يازماق، يېزىش، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇ، يازغۇچى

مەقسەت پېئىلى شەكلى ــ يازماقچى

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان پېئىل شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، "يازـ" پېئىلنىڭ "يازدىم" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازغان" دېگەن تۈرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازـ" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يازمايمەن" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازمايدىغان" دېگەن تۈرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازما ـ" شەكلىنى ئاساس

قىلغان، "يازدۇرۇپتۇ" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازدۇرغىچە" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازدۇر-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يېزىپ بولسۇن" دېگەن خەۋەز شەكلى بىلەن "يېزىپ بولغاچقا" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يېزىپ بول-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يازدۇرىمەن" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازدۇرىش" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازدۇەر-" شەكلىنى ئاساس قىلغان. "ياز-" پېئىلىنىڭ مانا مۇشۇ "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىپ بول-"، "يازدۇەر-" شەكىللىرى ئۇنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ، دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇلاردىن مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىلدىكىلىرى يەنە تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۈس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر "ياز-" پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، مۇنداق بولىدۇ:

دەرىجە شەكىللىرى — ياز-، يازدۇر-، يېزىل-، يېزىش-، بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىللىرى — ياز-، يازما-

تۈس شەكىللىرى — ياز-، يازىۋەر-، يېزىۋەت-، يېزىۋات-، يېزىپ تۇر-، يېزىپ ياتقا-، يېزىپ ئولتۇر-، يېزىپ يۈر-، يېزىپ بول-، يېزىپ چىق-، يېزىپ قوي-، يېزىپ ياق-، يېزىۋال-، يېزىپ بەر-، يازغىلى تۇر-.....

هالىلىق شەكىللىرى ــ يازغان بولۇ، يازدۇرغان بولۇ، يېزىۋ
ۋاتقان بولۇ، يازماقچى بولۇ

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، پېئىلنىڭ مورفولوگى
يىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا مۇنداق چۈشەنچىگە كېلىشىمىز
مۇمكىن: ئۈيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، يا خەۋەر
شەكىلدە كېلىدۇ يا تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كېلىدۇ، خەۋەر شەكلىدە
كەلگەنلىرى جۈملىدە خەۋەر ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ، مەيل،
شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ياكى مەيل، ھال-زامان، شەخس
كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كەلگەنلىرى
سۈپەتكە ئوخشاش ياكى رەۋىشكە ئوخشاش ياكى ئىسىمغا ئوخشاش
قوللىنىلىدۇ ھەم ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس گراماتىكىلىق مەنىلەرنى
بىلدۈرىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز
شەكىللىرى ئورتاق ھالدا پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى ئاساس
قىلىدۇ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىدە دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇش-
سىزلىق، تۈس، ھال كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلىنىدۇ، دېمەك، پېئىللار
مەيلى خەۋەر شەكلىدە كەلسۇن ياكى تۇرغۇن سۆز شەكلىدە
كەلسۇن، جەزمەن پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلەنگەن دەرىجە،
بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال كاتېگورىيىلىرى بىلەن
مۇناسىۋەت باغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەۋەر شەكلىدە كەلگەن
ھەرقانداق پېئىلدا بىر ۋاقىتتىلا دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق،
تۈس، ھال، مەيل، شەخس كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
گراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ، ھەر خىل بايان مەيلىدە
كەلگەنلىرىدە يەنە ھال-زامان كاتېگورىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك

گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ياز" پېئىلىنىڭ "يازدۇردۇم" شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق، ئاددىي تۈس، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس بىرلىك قاتارلىق گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "يازالمىساق" شەكلى ئۆزلۈك دەرىجە، ئىمكانىيەت تۈسى، بولۇشسىزلىق، پەرەز-قارىشلىق مەيلى، II شەخس ئاددىي بىرلىك قاتارلىق گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "يازدۇرىدىغان" شەكلى ئەسلى دەرىجە، بولۇشلۇق، چەكلىمىسىزلىك تۈسى، پۈتمىگەن ھالىلىق سۈپەتداش قاتارلىق گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ گراماتىكىلىق سىستېمىسىنى سخېمىلاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ (240-بەتتىكى جەدۋەللەرگە قارىڭ):

6. پېئىل بېقىندىسى

مۇستەقىل پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىلىرىنى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى، بىر قىسىم سان-مىقدار بىرىكمىلىرىنى، پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىسى ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز-ئىبارىلەرنىڭ يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۇرمە كېلىش، چەك كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ "بىلەن"، "ئۈچۈن"، "توغرۇلۇق"، "ئارقىلىق" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى

پېئىلنىڭ خەۋەر شەكللىرى

مەيل كاتېگورىسى	ھال - زامان كاتېگورىسى	شەخس كاتېگورىسى
يازدىم	يازدىم	يازدىم
يېزىپتىمەن	يازغانمەن	يازدۇق
يېزىپتۇ- دەكەمەن	يازغاندىم	يازدىك
يازغاندىمەن	يازمەن	يازدىڭىز
يازغان ئوخشايمەن	يازاتتىم	يازدىلا
يازاي	يېزىۋاتىمەن	يازدىڭلار
يازسام	يېزىۋاتاتتىم	يېزىشتىلا
يازسام ئىكەن	يازماقچىمەن	يېزىشتىك
يازسام ئىدىم	يازماقچى ئىدىم	يازدى

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكللىرى

دەرىجە كاتېگورىيىسى	بولۇش-لۇق - بولۇش-سىزلىق كاتېگورىيىسى	تۇس كاتېگورىسى	ھال كاتېگورىسى
ياز -	ياز -	ياز -	ياز -
	يازما -	يازۋەر -	يازىدىغان بول-
يېزىل-	يېزىل-	يېزىۋەت -	يازغان بول-
	يېزىلما -	يازالا -	يېزىۋاتقان بول-
يازدۇر-	يازدۇر-	يېزىۋات -	يازماقچى بول-
	يازدۇرما -	يېزىپ قوي-	يازغۇدەك بول-
يېزىش-	يېزىش-	يېزىپ بول-	يازغان قىل-
	يېزىشما -	يېزىپ باق-	يازىدىغان قىل-
		يېزىۋال -	يازغاندەك قىل-
		يېزىپ بەر -	
		يېزىپ تۇر -	
		يېزىپ يۈر -	
		يېزىپ ئولتۇر	

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكللىرى

سۈپەتداش شەكلى	يازغان، يازىدىغان، يازار، يېزىۋاتقان
ئىسىمداش شەكلى	يازماق، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇچى
رەۋىشداش شەكلى	يازا، يېزىپ، يازغىلى، يازغىچە، يازغاچقا، يازغانسېرى
مەقسەت پېئىلى	يازماقچى

(جۈملىدىن يوشۇرۇن چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى) تولىدۇرغۇچى سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

هازىر كەلدىم. دەرھال ماڭسۇن. ھەممىدىن كېيىن سۆزلىدى.

ئۇ خەتنى چىرايلىق يازىدۇ. ئىككى سائەت كېچىكىپ قالدى.

ئالدىرماي ئوقۇڭ. دەرس ئاخىرلاشقىچە كۈتۈڭ.

ئۇرۇمچىگە بارىمەن. ئۇلار مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

بىز خوتەندىن كەلدۇق. مەن سىزدەك يازالمايمەن.

ئۇ تۇرسۇنجىلىك يۈگۈرەلمەيدۇ. 15 - بەتكىچە ئوقۇڭ.

سىز ئۇنىڭ بىلەن سۆرلىشىڭ، ئۇلار ۋەتەن ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتىدۇ.

ئوقۇتقۇچى ئىنتىزام توغرۇلۇق سۆزلىدى. شاڭخەي ئارقىلىق ماڭمىز.

ئەخمەتنى كۆردۈڭمۇ. كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ...

ئونىنچى باب پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى

§1 ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۈرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىشى مۇمكىن، بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز. پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان)، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازماق، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق...)، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغىلى، يازغاچقا....) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل شەكلى (مەسىلەن: يازماقچى) گەرچە مەلۇم بىر خىل تۈرغۇن سۆزنىڭ ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن قوللىنىش جەھەتتە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇنىمۇ پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قارىماي ئۇلارنى پېئىللىدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ، چۈنكى، پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. بىرىنچىدىن، پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى گەرچە تۇرغۇن سۆزلەر خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشسىمۇ، تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويمايدۇ، ئۇلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال قاتارلىق گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنى ئاساس قىلىپ، دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال قاتارلىق جەھەتلەردىن پەرقلىنەلەيدۇ. (مەسىلەن: يازغان — يېزىلغان — يازدۇرغان — يېزدۇشقان — يازمىغان — يازغۇچە — يازمىغۇچە — يېزىلغۇچە — يازدۇرغۇچە — يېزىش — يېزىلىش — يازدۇرۇش — يېزدۇشۇش — يازماسلىق — يازمۇبرىپ — يېزىۋەتكەچكە — يېزىپ بولمىغۇچە. ...)، پېئىللارنىڭ بېقىنىدىغان سۆز-ئىبارىلەرنى بېقىنىدۇرۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن: بۇ خەتنى يازغان، ئۇرۇمچىگە خەت يازىدىغان، خەتنى چىرايلىق يازىدىغان، ئۇنىڭ بىلەن نەچچە يىل خەت يېزىشىپ...). پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر بولسا، پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، تامامەن تۇرغۇن سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ، مەسىلەن، "كىر-"، "چىق-" "ئاچ-"، "قۇي-"، "ئوتا-"، "ئەسلە-"، "قاچ-"، "سىنا-" "ھار-" پېئىللىرىدىن ياسالغان "كىرىم"، "چىقىم"، "ئاچقۇ"، "قۇيماق" "ئوتىغۇچ"، "ئەسلىمە"، "قاچقۇن"، "سىناق"، "ھاردۇق" سۆزلىرى

پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن، "قۇرۇ-" "كۆچە-"، "يېپىش-"، "ماختان-"، "چېچىل-" پېئىللىرىدىن ياسالغان "قۇرۇق"، "كۆچمە"، "يېپىشقاق"، "ماختانچاق"، "چېچىلاڭغۇ" سۆزلىرى پۈتۈنلەي سۈپەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلاردا ھېچقانداق پېئىللىق خۇسۇسىيەت قالمىغان، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يۇكىسەك دەرىجىدە ئابستراكتلاشقان بولۇپ، پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن: پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىق سۈپەتداش شەكلىنى ياسىغۇچى "-غان/-قان/گەن/-كەن" قوشۇمچىسىنى ھەرقانداق بىر پېئىلغا قوشۇپ پۈتكەن ھالىق سۈپەتداش ياساش مۇمكىن، لېكىن پېئىلدىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى ئانداق يۇقىرى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى پەقەت بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ، مەسىلەن، پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى "-م/-م/ۇم/-ۇم" قوشۇمچىسىنى "كىر-"، "چىق-"، "كىي-"، "ئۇن-"، "ئاق-"، "سايلا-"، "بىلە-"، "بول-" "ئۆل-" "تىن-" قاتارلىق ئاز بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ، "ماڭ-"، "ئۇخلا-" "ئوقۇ-" دېگەنگە ئوخشاش كۆپ ساندىكى پېئىللارغا قوشقىلى بولمايدۇ، پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى "-ق/-ك/-ق/-ك/-ۇق/-ۇك" قوشۇمچىسىنمۇ چەقەت "ئاغرى-"، "ياپ-"، "سۇن-"، "ئەت-"، "چىرى-" "قورۇ-"، "تىز-" قاتارلىق ئاز بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىدە پېئىلنىڭ لېكسىكلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ، مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ "يازغان"، "يازىدىغان"، "يېزىۋاتقان"، "يېزىپ"، "يازغۇچە"،

"يازغىلى"، "يازغۇ" "يېزىش" قاتارلىق تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىرلا بولۇپ، ھەممىسى بىر سۆز ھېسابلىنىدۇ، لېكسىن، پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەردە ئەسلى پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىدۇ، مەسىلەن، "ياز-" پېئىلى يېزىش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان "يېزىق" سۆزى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، "ماختاڭ-" پېئىلى ئۆزىنى ماختاش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان "ماختانچاق" سۆزى ئۆزىنى ماختاشنى ياخشى كۆرىدىغان دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "ياز-" بىلەن "يېزىق" بىر سۆز ئەمەس، بەلكى باشقا سۆز، "ماختاڭ-" بىلەن "ماختانچاق"مۇ شۇنداق.

دېمەك، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ ھەم پېئىل خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ھەم تۈرغۇن سۆز خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

§2 سۈپەتداشلار

1. سۈپەتداشلارنىڭ خاراكتېرى

سۈپەتداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق سۈپەت ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەرىكەتنى بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، "ئېچىلغان گۈل" دېگەن بىرىكمىدە "ئېچىل-" پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكلىدە "گۈل" دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ "ئۇچار ئات" دېگەن بىرىكمىدە "ئۇچ-" پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكلىدە

"ئات" دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2. سۈپەتداشلارنىڭ تۈرى

سۈپەتداشلار ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداش، ئىزچىل ھالىلىق سۈپەتداش ۋە پۈتمىگەن ھالىلىق سۈپەتداش دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداش ــ

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "ــغان/ــقان/ــگەن/ــكەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يا‌ز + غان ــــ→ يازغان، قاچ + قان ــــ→ قاچقان

كۆر + گەن ــــ→ كۆرگەن، پۈت + ــ كەن ــــ→ پۈتكەن

يازما + غان ــــ→ يازمىغان، پۈتمە + گەن ــــ→ پۈتمىگەن

پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى بارلىققا كەلگەن بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئېچىلغان گۈل، پىشقان قوغۇن، كەلگەن مېھمان

2) ئىزچىل ھالىلىق سۈپەتداش ــ

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى ھالەت پېئىلى رولىدا كەلگەن "ياتــ"، "ئولتۇرــ"، "تۇرــ"، "يۈر" پېئىللىرىغا ۋە پېئىلىنىڭ ئىزچىل تۈسۈلۈك ئۆزەك شەكلىگە ("ــۋاتقان/ــۋاتقۇچە/ــۋاتىدۇ" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ياكى "ياتــ"، "تۇرــ"، "ئولتۇر" "يۈرــ" قاتارلىق تۈس يارىمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارغا) يۇقىرىدىكى پۈتكەن تۈسۈلۈك سۈپەتداش قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. دېمەك، ئىزچىل ھالىلىق سۈپەتداش شەكلى قارىماقتا پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداش بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھالەت پېئىللىرى ياكى

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈس شەكلى ئاساسدا ياسالغانلىقى بىلەن ئۇنىڭ-دىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان، يۇرگەن، يېزىلۋاتقان، يېزىپ ئولتۇرغان، قاراپ تۇرغان، ئوتلاپ يۇرگەن، ئۇخلاپ ياتقان

ئىزچىل هاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىزچىل هالەت ياكى ئىزچىل هەرىكەتنى بەلگە سۈپتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ياتقان بالا، ئولتۇرغان كىشى، تۇرغان كىتاب، يۇرگەن ئادەملەر، يېزىلۋاتقان خەت، خەت يېزىپ ئولتۇرغان بالا، قاراپ تۇرغان كىشىلەر، ئوتلاپ يۇرگەن قويلار، ئۇخلاپ ياتقان بوۋاق

3) پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداش —

پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداش ئىككى خىل بولىدۇ، بىز بۇلارنى پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى ۋە "ئار" شەكلى دەپ پەرقلەندۇرىمىز.

پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى پېئىل ئۆزىگە "-يدىغان/-ىدىغان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا + يدىغان ⟵ قارايدىغان، ياز + ىدىغان ⟵

ياز + ىدىغان، دە + يدىغان ⟵ دەيدىغان، كۆر + ىدىغان ⟵ كۆرىدىغان

پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلى پېئىل ئۆزىگە "-ر/-ار/-ەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا + ر ⟵ قارار، يا ز + ار ⟵ يازار، كۆر + ەر ⟵ كۆرەر، ئۆيىتە + ار ⟵ ئۆيىتار

پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى بولۇشسىز پېئىل ئۆزىكىگە "-س" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قايتما + س ⟶ قايتماس، بارما + س ⟶ بارماس،

كۆرمە + س ⟶ كۆرمەس، تۇگىمە + س ⟶ تۇگىمەس.

پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ياكى كېيىن ئىپادىلىنىدىغان بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

تونۇيدىغان ئادەم، بىلىدىغان دەرس، يازالمايدىغان خەت،

ئۇچار ئات، ئاقار يۇلتۇز، تۇگىمەس بايلىق

3. سۈپەتداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) سۈپەتداشلار كۆپىنچە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۇبېيېكتىنى ئېنىقلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

كەلگەن ئادەم، خەت يازغان بالا، مېنى تونۇيدىغان ئادەم،

دەرس ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار

باشقا بىر ئىسىم بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىسى ياكى لوگىكىلىق ھالىتى بولغان ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تىككەن كۆچەتلەر، بالىلار ئويناىدىغان مەيدان،

سىلەر كېتىۋاتقان شەھەر

پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلى بەزى تۇراقلىق

ئىبارىلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە ئانچە كۆپ كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاقار يۇلتۇز، ئۇچار ئات، تۇگمەس بايلىق، يېڭىلمەس ئارمىيە

2) سۈپەتداشلار ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئالماشلىشىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا ئۇلار جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېلى ئۆيگە كىرگەن كىم؟ (ئۆيگە كىرگەن كىشى)

ياتاقتا ئۇخلاۋاتقانلارنى چاقىر (ئۇخلاۋاتقان باللارنى).

تەتىلدە ئۆيگە قايتمايدىغانلار قول كۆتۈرۈڭلار (قايتمايدىغان ئادەملەر)،

كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار.

(ماقال)

(كۆرگەن ئادەم كۆرگەن ئىشنى قىلىدۇ، كۆرمىگەن ئادەم نېمىنى قىلىدۇ).

تاراقلىغان نېمە؟ (تاراقلىغان نەرسە)

ئاۋۇ كۆرۈنگەن ئادەمۇ، باشقا نەرسىمۇ؟ (كۆرۈنگەن نەرسە).

ئەگەر سۈپەتداشنىڭ ۋەكىللىك قىلغىنى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىر قىسمى بولسا ياكى شەخس تەكىتلەنسە، سۈپەتداش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارىنى ئوغرى ئالدى، قالغىنىنى رەمچى (قالغان نەرسىنى).

تۇنۇگۈن بارمىغانلىرىمىز بۈگۈن بارىدۇق (بارمىغان ئوقۇغۇچىلار).

ھازىر دېگىنىڭنى يەنە بىر دېگىنە (دېگەن گېپىڭنى).

3) پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشلار، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى

بىلەن بىرىكىپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بەلگە قىلىنغان ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق سۈپەتداشلار ھامان ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازات بولغاندا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەندە، بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

مائاش چىققاندا، بىر شىبلىت ئالىمەن.

سۈپەتداشنىڭ بۇ شەكلىمۇ ئالماشلاشقان شەكىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىنىقلانغۇچىسى بولغان "چاغ" سۆزىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ئەگەر ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا سۈپەتداش يەنە ئىنىقلىغۇچى ئورنىدا قالىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازات بولغان چاغدا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەن چاغدا، بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

مائاش چىققان چاغدا، بىر شىبلىت ئالىمەن.

4) پۇتمىگەن ھالىلىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلى بولۇشسىز شەكلىدە تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىپ، شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشىنىڭ بۆرۈنقى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇ كەلمەستە توغان سال (ماقال).

سوغۇق چۈشمەستە سىرتتىكى ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى.

B. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈبيېكتنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئېلىپ

بارمىغان هالدا يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشنى ياكى سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قورقماستىن سۆزلە.

ئۇ دەم ئالماستىن تۆت سائەت ئىشلىدى.

ئۇ كەلمەستىن بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

5) سۈپەتداشلار بىر قىسىم تولۇق باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ھەقتە «پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

سۈپەتداشلار يەنە ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ بىر قىسىم ھال-زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

§3 ئىسىمداشلار

1. ئىسىمداشلارنىڭ خاراكتېرى

ئىسىمداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىم ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، "بارغۇم يوق" دېگەن جۈملىدە "بار-" پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، ئۆگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن؛ "كەلگەنلىكىڭنى تۇرسۇندىن ئاڭلىدىم" دېگەن جۈملىدە، "كەل-" پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە

كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە پېئىلنىڭ بۇ شەكىلى ئومۇمەن "ھەرىكەتنامى" دەپ ئاتىلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ "سۈپەتداش"، "رەۋىشداش" دەپ ئاتىلىدىغان تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىگە جۆر قىلىپ، "ئىسىمداش" دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

2. ئىسىمداشلارنىڭ تۈرى

ئىسىمداشلار "ش" لىق ئىسىمداش، "ماق"لىق ئىسىمداش، "غۇ" لۇق ئىسىمداش، پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش، ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش، پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش، سۇبيېكت ئىسىمداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) "ش"لىق ئىسىمداش ــ

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە"ـش//ـمش//ـۇش//ـۈش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە + ش ⟵ سۆزلەش، ياز + مش ⟵ يېزىش

تۇر + ۇش ⟵ تۇرۇش، كۆر + ۈش ⟵ كۆرۈش

"ش"لىق ئىسىمداشلار ھال جەھەتتىن بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا بېسىش ھەممىزنىڭ ئارزۇسى (ئىگە).

بىزنىڭ ئالىي غايىمىز كومۇنىزىم قۇرۇش (ھۆكۈملۈك خەۋەر).

ئۇ ئەتىگەندە گىمناستىكا ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ (تولدۇرغۇچى).

ئاممىدىن ئۆگىنىشىنىڭ مۇھىملىقىنى ھەممىمىز بىلىمىز (ئىگىلىك كېلىشىلىك ئېنىقلىغۇچى).

بىز سىلەرنىڭ كېلىشىڭلارغا تەشنا (يۆنىلىش كېلىشتىكى ھالەت).

كۆپچىلىكىنىڭ قىزغىنلىقى يۇقىرى، ئەمدى گەپ ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشتا (ئورۇن كېلىشتىكى ھۆكۈملۈك خەۋەر).

ئۇ مېيىپ بولغىنى بىلەن تاماق يېيىشتىن، كىيىم كىيىشكىچە ھەممىنى ئۆزى قىلىدۇ (چەك كېلىشتىكى ھالەت).

دەرسكە كېچىكىپ كېلىشتەك ئەھۋاللار تۇزىتىلدى (ئوخشاتما كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى).

بۇ ئىسىمداشنىڭ يەنە بىرمۇنچە مەخسۇس قوللىنىلىش ئورۇنلىرى بار، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

A. خەۋىرى "كېرەك"، "لازىم"، "زۆرۈر"، "شەرت"، "مۇمكىن" قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ، "كېرەك" "لازىم"، "زۆرۈر"، "شەرت" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا قويۇلغان تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. "مۇمكىن" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كەلسە، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن ئىسىمداشنىڭ مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتنىڭ شەخسى بىلەن مۇڭاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ.

مەسلەن:

ۋاقتتا رىئايە قىلىش كېرەك.

(ئىگە) (خەۋەر)

ئىتتىپاقلىق ئۈچۈن پايدىسىز گەپلەرنى قىلماسلىق لازىم.

(ئىگە) (خەۋەر)

ھەممىمىز تىرىشىپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

(ئىگە) (خەۋەر)

ئەدەبىيات ـ سەنئەت تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن

(ئىگە)

خىزمەت قىلىشى لازىم.

(خەۋەر)

بۇگۈن ھەممە نەرسە تەييار بولۇشى شەرت.

(ئىگە) (خەۋەر)

ئۇلار (نىڭ) كېلىشى زۆرۈر.

(ئىگە) (خەۋەر)

بىز (نىڭ) ئۇيەرگە بارماسلىقىمىز مۇمكىن.

(ئىگە) (خەۋەر)

B ـ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە "توغرا كەلـ" قۇرۇلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش زۆرۈرىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىگىسىز جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى بۇگۈن تۈگىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىش توغرۇلۇق ئۇلار بىلەن ئوبدان سۆزلىشىشكە توغرا

كېلىدۇ.

قانداق بولمىسۇن، سېنىڭ بېرىشىڭغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىش توغرۇلۇق ئۇلارغا نۇرغۇن چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كەلدى.

C. يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ياكى "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز (نېمىڭ) يېتىپ كېرىشىمىزگە (يېتىپ كېرىشىمىز بىلەن) دوكلات باشلاندى.

مۇشۇ خەت تېگىشىگە (تېگىشى بىلەن) يولغا چىق.

سېنىڭ كېتىشىڭگە (سېنىڭ كېتىشىڭ بىلەن) ئۇ كەلدى.

D. يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە (تەۋەلىك شەكلىگە كىرمەي) بىر قىسىم پېئىللارغا (ئاساسەن يۆنىلىشلىك ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا) مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ياكى "بول-" پېئىلىغا ھالەت بولۇپ، ئىجازەت قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دوكلات ئاڭلاشقا كەتتى.

مەن بىلەن پاراڭلىشىشقا كىرىڭىزمۇ؟

بۇ كىتابلارنى مەشھەدە ئوقۇشقا بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايدۇ.

E. چىقىش كېلىش شەكلىدە "مەقسەت" سۆزىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەزمۇن بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشتىن مەقسەت خىزمەت قىلىش.

قىينچىلىقنى ئېتىراپ قىلىشتىن مەقسەت ئۇنى يېڭىش.

مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشىمدىن مەقسەت كۆپچىلىكنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان دىققىتىنى قوزغاش.

F. "ئۇچۇن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ھالىتى ھەرقانداق پېئىلغا بېقىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇچۇن كۈچ چىقىرىشىمىز كېرەك.

خەلقنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويماسلىق ئۇچۇن تىرىشىپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

بۇ قېتىمقى ئىمتىھاندا ياخشى نەتىجىگە ئىگە بولۇش ئۇچۇن تىرىشىۋاتىمەن.

G. "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، يەنە بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ۋاستىسى قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار مەھسۇلات مىقدارىنى 20% ئاشۇرۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇنلىدى.

ئەلا نەتىجىلەرنى يارىتىش بىلەن يېڭى يىلنى كۈتۈۋالايلى.

بۇ شەكىل كۆپىرەك بولۇشسىز خەۋەرلەرگە باغلىنىپ، رول ئوينىيالمايدىغان ۋاستىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۈرئەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

ۋارقىراش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

زىددىيەتنى يېپىش بىلەن مۇناسىۋەتسىز ياخشىلىغىلى بولمايدۇ.

بۇ شەكىل يەنە "قالماي" سۆزى بىلەن بىرىكىپ، سۈبيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن چەكلەنمەي، يەنە بىر ھەرىكەتنى ئىپلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئىغزدا دېيىش بىلەن قالماي، ئەملىيەتتە كۆرسەتتى.

ئۇ دەرسنى ياخشى ئۆتۈش بىلەنلا قالماي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن ئۆسۈشىگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

H. "نى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا شۇ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋەرلىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بېرىشنى باردىم، بىراق مەسىلە ھەل بولمىدى.

يېزىشنى يازدى، بىراق ئانچە ياخشى ئەمەس.

سۆزلەشنى سۆزلەيمەن، بىراق ياخشى سۆزلىيەلمەيمەن.

بەزىدە "نى" قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنە "غۇ" يۈكلىمىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ساقىيىشنىغۇ ساقايدىم، بىراق ماغدۇرۇم يوق.

ئىمتىھاندىن ئۆتۈشنىغۇ ئۆتىمەن، بىراق نەتىجەم تازا ياخشى بولالمايدۇ.

I. بۇ ئىسىمداش بەزىدە كۆپلۈك شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئاساسەن شۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپ جايدا بولغانلىقىنى، كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى ياكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە

ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

جەڭ ۋاقتىلىق توختىغان بولسىمۇ، ئۇششاق ئىشلار يەنە داۋام قىلماقتا ئىدى (كۆپ جايدا).

كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆردۇق، لېكىن بۇ ئۇرۇنۇشلاردىن نەتىجە چىقمىدى (كۆپ قېتىم تەكرارلانغان).

قارا، ئۇنىڭ مېڭىشلىرى، كۇلۇشلىرى خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى. (ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە).

2) "ماق"لىق ئىسىمداش ــ

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "ــماق/ــمەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز + ماق ــــ يازماق، تۇر + ماق ــــ تۇرماق

سۆزلە + مەك ــــ سۆزلىمەك، كۆر + مەك ــــ كۆرمەك

"ماق"لىق ئىسىمداش مەنە جەھەتتىن "ش"لىق ئىسىمداشقا ئوخشايدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئىسىمداش بۇ مەنىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. ئۇ پەقەت ماقال-تەمسىللەردە، شېئىرلاردا ۋە تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا "ش"لىق ئىسىمداش بىلەن ئوخشاش مەنە ۋە ئوخشاش رولدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۇشمىكى (بار).

گۈللە بېغىم، گۈل بېغىم، ئۆرلە يۈكسەل بېيجىكىم.

سېنى سۆيىمەك شەرەپتۇر، ياشا داھى باغۇنىم.

(ك. نىياز)

بۇ ئىسىمداشنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسەن مۇنۇ ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

A. جۈملىنىڭ سىرتىدا (لۇغەتلەشكەن) پېئىلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ:

B. ئورۇن كېلىش شەكلىدە ئىزچىل ھال مەنىسىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دىققەت بىلەن دەرس ئاڭلىماقتا ئىدى.

ۋەتىنىمىز ئۇچقانداق ئىلگىرىلىمەكتە.

بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا يەنە توختىلىمىز.

3) "غۇ"لۇق ئىسىمداش—

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "-غۇ/-قۇ/-گۇ/-كۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز + غۇ ← يازغۇ، ياتقۇ ← ياتقۇ + قۇ

سۆزلە + گۇ ← سۆزلىگۈ، كەت + كۇ ← كەتكۇ

"غۇ"لۇق ئىسىمداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئۆز سۈبېيېكتنىڭ بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋەتتىدە بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ئارزۇسىنى، خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ھەر زامان "بار"، "يوق"، "كەل" سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىلەن مۇناسىۋەتكە باغلايدۇ. مەسىلەن:

(مېنىڭ) ئۇنىڭ بىلەن بىر كۆرۈشكۈم بار.

بۈگۈنكى كىنوغا مېنىڭ بارغۇم يوق.

(بىزنىڭ) سىلەرنى بەكمۇ كۆرگۈمىز كەلدى.

B. ئوخشاتما كېلىش ياكى تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان سۈپەتى ياكى مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭدا بۇ ۆەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققۇدەك قابىلىيەت بار.

ئاشلىق دۆكىنىغا بېرىپ، بەش كۈنگە يېتىدىغۇدەك ئۇن ئېلىپ كەل.

مېنىڭ سىلەرگە تونۇشتۇرغۇدەك تەجرىبەم يوق.

ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دورىنى ئىچسەڭ، تەسىر قىلغۇدەك ئىچ.

بۇ ماقالىنى ھەرقانداق ئادەمگە يارىغۇدەك يېزىپسەن.

يولداشلار قانائەتلەنگۈدەك سۆزلەلمەيمەن.

بۇ شەكىل يەنە تولۇق باغلامچى "بول-" بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى" بايدا توختىلىمىز.

4) پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش —

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر تۈرىنى پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۈرىنى پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بۇاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "كەلگىنىڭنى ئۇقماپتىمەن" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلىنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى "كەلگەن" بۇاستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ، تەۆەلىك II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۆە چۈشۈم

كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلكەن. مانا مۇشۇ "كەلگەن" شەكلى پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا "-لىق/-لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازغان +لىق ←يازغانلىق، كەلگەن+لىك ← كەلگەنلىك.

△ پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى بارلىققا كەلگەن ھەربىر تەنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئەگەر ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن كەلسە، ئومۇمەن، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بېيجىڭغا كەلگىنىمنى كىمدىن ئاڭلىدىڭ؟

(سېنىڭ) كەلگىنىڭ ياخشى بولدى.

(سىزنىڭ) ئەسلەپ خەت يازغىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت.

ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغىنىغا ئىشەنمەيمەن.

مېنىڭ بارغىنىمدىن سېنىڭ بارغىنىڭ ياخشى.

(مېنىڭ) قولۇمنى كۆتۈرگىنىم قوشۇلغىنىم.

پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈبيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ۋەكىللەر كېلىپ بولمىغىنى ئۈچۈن يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈ-

رۇلدى.

مەن ئاغرىپ قالغىنىم ئۈچۈن، يىغىنىغا بارالمىدىم.

ۋاقىت يەتمىگىنى ئۈچۈن داۋامىنى ئىكىنچى كۈنىگە قالدۇردۇق.

(2) "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبىيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەجلىس ئېچىلغىنى (ئېچىلغان) بىلەن مەسىلە ھەل بولمىدى.

(مەن) بارغىنىم (بارغان) بىلەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمىدىم.

پۇتۇم يارىلانغىنى (يارىلانغان) بىلەن قولۇم ساق، مېڭەم ساق.

سەن مۇنداق دېگىنىڭ (دېگەن) بىلەن، ئۇ ئۇنمايۋاتىدۇ.

ئۇ كېچىك بولىغىنى (بولغان) بىلەن ئىشتا چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.

ئۇ باشلىق بولغىنى (بولغان) بىلەن دائىم ئاپتوبۇستا قاتنايدۇ.

بەزىدە "بىلەن"نىڭ ئاخىرىغا "مۇ" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، توسقۇنسىز قارشىلىق مەنىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

(سەن) بارغىنىڭ (بارغان) بىلەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمەيسەن.

ئەدى يامغۇر ياغقىنى (ياغقان) بىلەنمۇ پايدىسى يوق.

(3) "-چه"قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاستە ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە سۈبىيېكتنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە يەنە بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈبىيېكتنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: -

ئۇ يۇگۇرگىنىچە (يۇگۇرگەنچە) ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

گۈلباھار خەتلەرنى سقىملىغىنىچە (سقىملىغانچە) لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى.

مەن ماتېرىياللارنى كۆتەرگىنىمچە (كۆتەرگەنچە) ئۇنىڭ ئالدىغا كىردىم.

(4) يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا "-چە" بىلەن بىرىكىپ، بىر بولسا شۇ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىگە ھالەت بولۇپ، سۈبىيېكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئىمكانىيتى يار بەرگەن دەرىجىدە ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ، بىر بولسا باشقا بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچىلىك دەرىجىدە ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ شۇ دەرىجىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈبىيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

(سەن) ئالغىنىڭچە ئال.

(مەن) يازغىنىمچە يېزىپ باقاي.

(مەن) بىلگىنىمچە سۆزلىدىم.

مەن قولۇمدىن كەلگىنىچە ياردەم قىلىمەن.

(5) چىقىش كېلىش شەكلىدە "كېيىن" سۆزى بىلەن بىرىكىپ، ئاساس ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئېيتىلغان پىكىرنىڭ بارلىققا كەلگەن ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۈبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كېلىدۇ، ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۈبيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەلگەندىن كېيىن، ياخشى ئىشلەش كېرەك.

ئۇ سورىغاندىن كېيىن، نېمىشقا جاۋاب بەرمەيسەن؟

قىلىمەن دېگەندىن كېيىن، قىلىش كېرەك.

كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئەلۋەتتە ئورۇنلىشىڭ كېرەك.

سەن ئوقۇغۇچى بولغاندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ تۈزۈمىگە بويسۇنۇشۇڭ كېرەك.

(6) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، ئىنكار قىلىنغان ياكى ئەرزىمەس دەپ تونۇلغان سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولدىكى ئىسىمداش بەزىدە سۈبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە سۈبيېكت بىلەن كېلىدۇ، سۈبيېكت بىلەن كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن، ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سېنىڭ خاپا بولغىنىڭغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سەن خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

ئازراق دورا ئىچكەنگە بۇ كېسەل ساقايمايدۇ.

تۇنۇگۈن يول ماڭغانغا (ماڭغىنىمغا) بۇگۈن ئاياغلىرىمنى كۆتۈرەلمەي قالدىم.

چاقچاق قىلىپ قويغانغا (قويغىنىمغا) مەندىن خاپا بولۇپ يۈرىدۇ.

(7) ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تەمسىل قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن مېنى ياخشى چۈشەنگىنىڭدەك (چۈشەنگەندەك)، مەنمۇ سېنى ياخشى چۈشىنىمەن.

ھەرقانداق شەيئى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققى قىلغىنىدەك، (قىلغاندەك)، تىلمۇ ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققى قىلىدۇ.

(8) خەۋەرى "بار" ياكى "يوق" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋەتتىدە بىرىكىدۇ، بىراق سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە بەزىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ "بار" سۆزى بىلەن كەلگىنى ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىرلا قېتىم بولغانلىقنى بىلدۈرۈشتە ياكى بىر قېتىمۇ بولمىغانلىقنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ؛ "يوق" سۆزى بىلەن كەلگىنى ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقنى تەكىتلەشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

(مېنىڭ) ئۇنى كىچىك ۋاقىتدا بىر كۆرگىنىم بار.

(مېنىڭ) بۇ توغرۇلۇق ساڭا گەپ قىلىپ باقمىنىم بارمۇ؟

سېنىڭ بىر قېتىم كېلىپ قويغىنىڭ بارمۇ؟

بۇ ھەقتە ماڭا ھېچكىم گەپ قىلمىنى يوق.

مەن ساڭا دېگىنىم يوق، ئەخمەتكە دەۋاتىمەن.

نېمە ئالدىرايسىلەر، سائەت سەككىز بولمىنىمۇ يوق.

(9) تەۋەلىك شەكىلىدە شۇ پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بارغىنىم بارغان، ھەرگىز يالتايمايمەن.

دېگىنىم دېگەن، يېنىۋالمىغان ئىش يوق.

بېرىپ كۆرۈپ كەل، كۆرۈۋالمىغىنىڭ كۆرۈۋالغان.

(10) ئورۇن كېلىش شەكلىدە ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىكى پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئىسىم-داش ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈبېيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈنى سەن كەلگىنىڭدە بۇ ئاۋارىچىلىق بولمايتتى.

تۈنۈگۈن يامغۇر ياغمىغىندا بۇ ئىش ئالىلىقاچان تۈگەيتتى.

بۇ شەكىل بەزىدە ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بارغىنىمدا ياز بولۇپتۇ، يانسام زىمىستان،

كېچەر كۈنۈم كەچمەسمدى سەندىن ئايرىلسام. (قوشاق)

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى ھەربىرىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىشنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىدۇ. ئۇ جۈملىدە ئۆز سۈبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن بىللە كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن.

بارلىقىغا كەلگەن بەزى ھەربىكەتلەرنى بارلىقىغا كەلگەن ھەربىكەت سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ، ھەربىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىش سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، شۇڭا مۇنداق ئەھۋاللاردا پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى بىلەن "لىق" شەكلى بىر-بىرى بىلەن ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى (كەلگىنىمنى) كىمدىن ئاڭلىدىڭ.

ئەسلەپ خەت يازغانلىغىڭىزغا (يازغىنىڭىزغا) رەھمەت.

ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىغا (قالغىنىغا) ئىشەنمەيمەن.

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىش ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن مۇئاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ئاغرىپ قالغانلىقتىن (ئاغرىپ قالغانلىقىدىن) بۈگۈن دەرسكە كېلەلمىدى.

مەن سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىمدىن (كەتكەنلىكتىن)

بۇ قېتىمقى يىغىنىغا قاتناشالمىدىم.

ۋاقىت توشۇپ قالغانلىقىدىن (توشۇپ قالغانلىقتىن) سۆھبەتنىمىز ئۈزۈلۈپ قالدى.

(2) سۈبيېكتى كۆرسىتىلمىگەن مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشى بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتە جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق دېگەنلىك بىزدە كەمچىلىك يوق دېگەنلىك ئەمەس.

خاتالىقىنى ئىقرار قىلغانلىق ئۈنى تۈزىتىش يولىدا بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەنلىك.

پىكىر بەرمىگەنلىك پىكىر يوق دېگەنلىك ئەمەس.

(3) "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەن ئاغرىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، مېنى يىغىنغا چاقىرمىدى.

ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن، ھەممە جەھەتتىن تېز ئالغا باستى.

ۋەكىلەر كېلىپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈرۈلدى.

5) ئىزچىل ھالىق ئىسىمداش —

ئىزچىل ھالىق ئىسىمداشمۇ ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر تۈرىنى ئىزچىل ھالىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۈرىنى ئىزچىل ھالىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ئوقۇۋاتقىنىڭدىن خەۋىرىم بار" دېگەن جۈملىدە، "ئوقۇ-" پېئىلىنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلى "ئوقۇۋاتقان" بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ تەۋەلىك 11 شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە چىقىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئوقۇۋاتقان" شەكلى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا "-لىق/-لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان+لىق←يېزىۋاتقانلىق، ئىزدەپ يۈرگەن+لىك←ئىزدەپ يۈرگەنلىك.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ھەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا ئىزچىل داۋاملىشۇاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۈبېيكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقى (دەۋاتقىنى) قۇلقىمغا كىرمىدى.

ئۇ بىزنىڭ مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقىمىزنى (ئېچىۋاتقىنىمىزنى) كۆرۈپ، ئاستا چىقىپ كەتتى.

سېنىڭ بۇ مەسىلىنى تەكشۈرۈپ يۈرگىنىڭدىن (يۈرگەنلىكىڭدىن) مېنىڭمۇ خەۋىرىم بار.

(2) ھەر ئىككى خىل شەكلى "ئۇچۇن" تىركەلمىسى بىلەن

بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۆكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقى (ئىشلەۋاتقىنى) ئۈچۈن، تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىم (ئوقۇۋاتقىنىم) ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كىرگىنىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر يېغىن ئېچىۋاتقانلىقىڭلار (ئېچىۋاتقىنىڭلار) ئۈچۈن، سىلەرنى چاقىرمىدۇق.

(3) "لىق" شەكىلى چىقىش كېلىشى شەكىلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۆكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقتىن (ئىشلەۋاتقانلىقىدىن)، بىز تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىمدىن (ئوقۇۋاتقانلىقتىن)، ئۇلارنىڭ كىرگىنىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقتىن (ئېچىۋاتقانلىقىڭلاردىن)، سىلەرنى چاقىرمىدۇق.

6) پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش —

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلىنى

پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچىمە شەكلى دەپ، يەنە بىر خىلىنى پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ ("غان" شەكلىنىڭ) بۇيۇستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئۇنىڭ بۇ يەردە ئىشلەيدىغىنىنى بىلمەيتىمەن" دېگەن جۈملىدە، "ئىشلە-" پېئىلىنىڭ "ئىشلەيدىغان" دېگەن پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى بۇيۇستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ، تەۋەلىك III شەخس تۇرى ۋە چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئىشلەيدىغان" شەكلى پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا "-لىق" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازىدىغان + لىق ⟵ يازىدىغانلىق، كېلىدىغان + لىق ⟵ كېلىدىغانلىق.

پۇتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ ھەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ جاغدا ئىسىمداشنىڭ ئۆز سۈبيېكتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگىلىك مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ زاۋۇتتا ئىشلەيدىغانلىقىنى (ئىشلەيدىغىنىنى) بىلمەن.

مېنىڭ مۇنداق ئىشلارنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىم (كۆرمەي-

دىغىنىم) ساڭىمۇ ئايدىڭ.

سىزنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ياخشى ئورۇنلىيالايدىغانلىقىڭىزغا (ئورۇنلىيالايدىغىنىڭىزغا) ئىشىنىمەن.

يىغىننىڭ ئەتە ئېچىلىدىغانلىغىدىن (ئېچىلىدىغىنىدىن) خەۋىرىڭىز باردۇ.

بۇ خىل ئىسىمداشىمۇ "ئۇچۇن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ (كۆپرەك "لىق" شەكلى قوللىنىلىدۇ). سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبيېكتنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلمەيدىغانلىقى (بىلمەيدىغىنى) ئۈچۈن، مەن ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بەردىم.

مەن ئىككىنچى كۈنى يولغا چىقىدىغانلىقىم ئۈچۈن، ئەتىگەنرەك يېتىپ قالدىم.

7) سۈبيېكت ئىسىمداش —

سۈبيېكت ئىسىمداش "غۇ"لۇق ئىسىمداشقا "-چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازغۇ + چى ⟶ يازغۇچى، كەلگۈ + چى ⟶ كەلگۈچى

سۈبيېكت ئىسىمداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلتىماس قىلغۇچى ئەخمەت.

خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قانۇن بويىچە جازا بېرىلىدۇ.

سۆزگە چىققۇچىلار ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇرسۇن.

بۇ ئىسمداش ئەدەبىي تەسۋىرلەردە پۇتمىگەن هاللىق سۆپەتداشقا ئوخشاش، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ بۇ چاغدا پەقەت ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىنىلا ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تەبىئەتنىڭ كىشىنى سېھىرلىگۈچى ئاجايىپ جامالىغا زوقلىنىپ قارايتتى.

مەن يايلاقنىڭ يۇرەكنى ياشارتقۇچى هاۋاسىدىن تويۇپ-تويۇپ نەپەس ئالدىم.

بۇ ئىسمداش بەزىدە يارىمچى پېئىل "بول-"نىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما هامان بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنىڭ II شەخس شەكلىدىلا قوللىنىلىپ، ئىسمداش ئىپادىلىگەن هەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق توغرىسىدىكى ئاگاهلاندۇرۇش خاراكتېرلىك بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىنچى بۇ يەرگە كەلگۈچى بولما.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشنى سورىغۇچى بولما.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتقۇچى بولما.

§4 رەۋىشدا شلار

1. رەۋىشداشلارنىڭ خاراكتېرى

رەۋىشداش پېئىلنىڭ رەۋىش رولىنى ئۆينايدىغان شەكلى بولۇپ، جۈملىدە يەنە بىر هەرىكەتكە بېقىندى بولغان هەرىكەتنى بىلدۈرۈپ، هالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ.

(2) كىتاب ئالغىلى بارىمەن.

(3) سەن كەلگىچە ساقلايمىز.

رەۋىشداش تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
"چە"لىك رەۋىش-داش	-غىچە// -قىچە// -گىچە// -كىچە	يازغىچە، ياتقىچە، كەلگىچە، كەتكىچە
"غىلى"لىق رەۋىش-داش	-غىلى// -قىلى// -گىلى// -كىلى	يازغىلى، ياتقىلى، كەلگىلى، كەتكىلى
سەۋەب رەۋىش-دىشى	-غاچقا// -قاچقا،// -گەچكە// -كەچكە	يازغاچقا، ياتقاچقا، كەلگەچكە، كەتكەچكە
"غاچ"لىق رەۋىش-داش	-غاچ// -قاچ// -گەچ// -كەچ	يازغاچ، ياتقاچ، كەلگەچ، كەتكەچ
"سىرى"لىق رەۋىشداش	-غانسىرى// -قانسىرى// -گەنسىرى// -كەنسىرى	يازغانسىرى، ياتقانسىرى، كەلگەنسىرى، كەتكەنسىرى
"ئا"لىق رەۋىش-داش	-ئا// -ئە// -ي	يازا، كۆرە، سۆزلە (ي)
چىتىلما رەۋىش-داش	-پ// -ىپ// -ۇپ// -ۈپ	سۆزلەپ، يېزىپ، تولۇپ، كۆرۈپ

يۇقىرىدىكى (1) جۈملىدە "ئولتۇر-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "سۆزلە-" ھەرىكىتىنىڭ قانداق ھالەتتە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدە "ئال-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "بار-" ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدە "كەل-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ "ساقلا-" ھەرىكىتىنىڭ شۇ

هەربىر ئەت بارلىقىغا كەلگەنچە داۋاملىشىشنى بىلدۈرۈپ كەلگەن .

2. رەۋىشداشلارنىڭ تۈرى

رەۋىشداشلار رولىغا قاراپ "چە"لىك رەۋىشداش، "غىلى"لىق رەۋىشداش، سەۋەب رەۋىشدىشى، "غاچ"لىق رەۋىشداش، "سېرى" لىق رەۋىشداش، "ئا"لىق رەۋىشداش، چېتىلما رەۋىشداش 5 خىل يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ (274 - بەتتىكى جەدۋەلگە قارالا) :

"ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىردەكلا پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە "ي" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. (مەسىلەن: يازا - يازماي، سۆزلەپ - سۆزلىمەي) ؛ قالغان رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىردەك پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە ئۆز قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىچە، يازمىغىلى، يازمىغاچقا، يازمىغاچ، يازمىغانسېرى

"چە"لىك رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىغا يەنە "لىك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن، لېكىن مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن: يازغىچىلىك، ياتقىچىلىك، كەتكىچىلىك، كەلگىچىلىك

3. رەۋىشداشلارنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

(1) "چە"لىك رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەربىر ئەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەربىر ئەتتىن بۇرۇن بارلىقىغا كېلىشنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەربىر ئەت بارلىقىغا كەلگىچە داۋاملىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سائەت توشقىچە (توشقىچىلىك) قايتىپ كېلىمەن.

سەن ماڭغىچىلىك (ماڭغىچە) ھەممە نەرسىنى تەييارلاپ

قويمىز.

يامغۇر تاڭ ئاتقىچە (ئاتقىچىلىك) ياغدى.

مەن كەلگىچە (كەلگۈچىلىك) كۈتۈپ تۇرۇڭلار.

B. بولۇشسىز شەكىلدە بولۇشسىز پېئىلغا بېقىنىپ كېلىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەنلىكىنى، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ بارلىققا كەلمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئىشنى تۈگەتمىگىچە (تۈگەتمىگۈچىلىك) كەتمەيمەن.

جاھانگىرلىك يوقالمىغىچە ئۇرۇش خەۋپى تۈگىمەيدۇ.

ئاساسىي مەسىلە ھەل بولمىغىچە، باشقا مەسىلىلەر ھەل بولمايدۇ.

C. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جەريانىدا بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارغىچە ئايروپىلاندا ببرىپ، قايتقىچە پويىزدا كەلدىم.

بارغىچە ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم.

D. يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ۋاز-كېچىلگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغىچە، بىكار ئىشلە. (ماقال)

باشقىلارنى ئاۋارە قىلغىچە، ئۆزۈڭنى ئىشلەيلى.

شۇنچە قىممەتكە ئۇنى ئالغىچە، ئەرزانراق مانى ئال.

(2) "غىلى"لىق رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىلەن باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تاماق يېگىلى كەتتى.

ئۆگەنگىلى كەلگەندىن كېيىن، تىرىشىپ ئۆگىنىش كېرەك.

بۇگۈن كىتاب ئالغىلى بارىمەن.

B. خەۋەر ياكى جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن ياكى باشلانغاندىن بۇيانقى ۋاقىتقا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بېيجىڭغا كەلگىلى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىدىم.

مەن رۇسچە ئۆگەنگىلى تۆت يىل بولدى.

مەن سېنى ساقلاپ تۇرغىلى ئىككى سائەتتىن ئاشتى.

قاسىم بۇ ماقالىنى يېزىۋاتقىلى نەكەم.

ياز كىرگىلى ئىككى قېتىم يامغۇر ياغدى.

C. "تاس قال"، تاماس قال"، "تاس-تاس قال"، "قىل-" پېئىللىرىنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ بارلىققا كېلەيدە كېلەلمىگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى.

(بىز) قىزىرىشىپ قالغىلى تاماس قالدۇق.

مەن كەلمىگىلى تاس-تاس قالدىم.

D. "بول-" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئىگىسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشقاندىلا ئالغا باسقىلى بولىدۇ.

بۇ ئىشنى ئىككى كۈندە تۈگەتكىلى بولىدۇ.

بەك ئېغىر ئىكەن، كۆتەرگىلى بولمايدۇ.

E. "قوي" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشىگە يول قويۇش، ئىمكانىيەت بېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنى تىنچ ئىشلىگىلى قويۇڭلار.

پاراڭ سالمايلى، ئۇنى گەپ قىلغىلى قويايلى.

بارماقچىدىم، ئاكام بارغىلى قويمىدى.

F. "باشلا-"، "تۇر-" يارىمچى پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى "بابىدا توختىلىمىز.

(3) سەۋەب رەۋىشدىشى ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشى باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ۋاقتىدا يېتىپ كەلگەچكە، سۇ قاشنى بۇزۇپ كېتەلمىدى.

سەن خەت يازمىغاچقا، مەنمۇ خەت يازمىدىم.

سىياسەت توغرا ئىجرا قىلىنغاچقا، ئامېرىكا ئاكتىپلىقى ئۆستى.

بەزىدە بۇ رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "قا"، "كە" تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ "غاچ"لىق رەۋىشداشقا ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنمۇ يامغۇر ياغقاچ، باغ سەيلىسىگە چىقالمىدۇق.

ئەجەب ئوخشاپتۇ بۇ توغاچ، ئۆستەك بويىدا بولغاچ.

ئارزۇمىزغا قاندۇق بىز، تام قوشنا يېقىن بولغاچ.
(قوشاق)

(4) "غاچ"لىق رەۋىشداش باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنى يوقلىغاچ شەھەرگە كىرىپ چىقتۇق.

سەيلە قىلغاچ يېزىنى ئايلىنىپ كېلەيلى.

ياتاقتا بارسىڭىز مېنىڭ لۇغىتىمنى ئالغاچ كېلىڭ.

(5) "سېرى"لىق رەۋىشداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچە داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسى شۇنچە ئېشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ رومانىنى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ.

بۇ رەختنى يۇغانسېرى ئاقىرىدۇ.

ئۇ سۆزلىگەنسېرى ھاياجانلىنىپ كەتتى.

(6) "ئا"لىق رەۋىشداشنىڭ پېئىلنىڭ ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز) ۋە يارەمچى پېئىل "ئال-"، "بەر-" بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز) ھېسابقا ئالمىغاندا تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. تەكرارلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. (سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە قوشۇلىدىغان "ي" قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

يازا-يازا هېرىپ كەتتىم.

سۆزلە-سۆزلە ئاۋازىم پۈتۈپ كەتتى.

ماڭا-ماڭا ئۇچ سائەتتە يېتىپ باردۇق.

تاما-تاما كۆل بولار. (ماقال)

B. بولۇشسىز شەكىلدە تەكرارلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرەكەتنىڭ ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغماي-ياغماي تازا ياغدى.

ئۇ نەچچە كۈندىن سۆزلىمەي-سۆزلىمەي بۇگۈن بىراقلا ئىككى سائەت سۆزلىدى.

C. بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىلدە جۈپلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىپ بولمايلا باشقا بىر ھەرىكەت بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بىرىكمىنىڭ ئاخىرىغا ھامان "لا" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن تاڭ ئاتا-ئاتمايلا تۇرۇپ كەتتى.

مەن ئىشخانىغا كىرىپ ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا تېلېفون جىرىڭلىدى.

ئۇ يىگىرمە ياشقا كىرە-كىرمەيلا ئۆلۈپ كەتتى.

D. "بەختكە يارىشا" دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ئىبارىلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، "ئا"لىق رەۋىشداش ئاساسەن يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

(8) چېتىلما رەۋىشداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. باشقا بىر پېئىلغا چېتىلىپ، چېتىلما ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بۇ

رولدىكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئۆزى چېتىلغان پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى مەنە جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

a. بېقىندىلىق مۇناسىۋەت. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش يەنە بىر پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى مەلۇم جەھەتتىن ئىزاھلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئولتۇرۇپ ئوقۇڭ.

كۈلمەي سۆزلە.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى داۋاملىق ياخشىلايمىز.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ، دەرسكە كېلەلمىدى.

ئاخشام توك توختاپ قېلىپ، يېغىننى ئاچالمىدۇق.

ئەخمەت كەلمەي، بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

b. ئىلگىرى-كېيىنلىك مۇناسىۋەت. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئۆزى بېقىنغان پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرىكەتنىڭ كەينى-كەينىدىن بولغان ياكى بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يەنە بىر ھەرىكەت ياكى ئىش بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئەتىگەن تۇرۇپ، چېيىنى ئېچىپ مەكتەپكە كەتتى.

ئەخمەت كېلىپ، ئىككى سائەتتىن كېيىن تۇرسۇن كەلدى.

مەن بېيجىڭغا كېلىپ تېخى تىيەنتەنگە بېرىپ باقمىدىم.

c. بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىنكار قىلىنىپ، يەنە بىر ھەرىكەت مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بولغان ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتسىلا بولۇپ، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەردە تۇرماي، بىر تەرەپكە ماڭايلى.

ئۇلار تاغقا چىقماي، قېيىققا چۈشۈپ ئويناندى.

ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ، تېخىنچىلىك بارماپتۇ.

ئەخمەت مەشەگە كېلىپ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرمىدى.

ئۆگىنىشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، بەدەن چىنىقتۇرۇشقا سەل قارىساق بولمايدۇ.

d. بىللىلىك مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىتتا بولۇشى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيمىز.

كۆزىنى يۇمۇپ، قۇلقىنى ئېتىۋالغان، ئوبيېكتىپ تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسىنى ئۈزگەن ئادەمدە بىلىش دېگەن نەرسە بولمايدۇ (ماۋ زېدۇڭ).

بېشىم ئاغرىپ، ئېچىم ئېلىشىپ تۇرىدۇ.

e. قارىتىلمىلىق مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش مەلۇم سوئال قارىتىلغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇنى ئېلىپ نېمە قىلىسەن؟

كېلىپ نېمە قىلاتتىڭ؟ كەلمىسە بولمامدۇ؟
سەن ئۇنىڭغا ۋارقىراپ، ئۇ ساڭا نېمە گۇناھ قىلدى؟

B. بەزى پېئىللار چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە باشقا بىر پېئىل بىلەن بىرىكىپ، بىر قىسىم قوشۇلما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇلما پېئىللار ئىككى (بەزىدە ئۈچ) پېئىلنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ بىر ھەرىكەت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ، بىر سۆز سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ بار-ئېلىپ چىق-، ئېلىپ كىر-، ئېلىپ كەت-، يېتىپ كەل-، يېتىپ بار-، سېتىپ ئال-، تولۇپ تاشە-، يۆتكەپ كەل-، تېپىپ كەل-، تاپشۇرۇپ ئال-، تاپشۇرۇپ بەر-، ئېلىپ چىقىپ بەر-

بۇ خىل قوشۇلما پېئىللارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا تاۋۇش جەھەتتىن ئىخچاملىشىپ، بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ قالدۇ. مەسىلەن:

ئاپار- (<ئېلىپ بار)، ئەچىق- // ئەپچىق- (<ئېلىپ چىق-)
ئەكىر- // ئەپكىر- (<ئېلىپ كىر-)، ئەكەت- // ئەپكەت- (<ئېلىپ كەت-)

C. "بار-"، "كەل-"، "كىر-"، "چىق-"، "چۈش-" پېئىللىرىنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ئۆزى بىلەن قارشى مەنىدىكى پېئىللارغا چېتىلىشىدىن ئۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر قېتىم بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلمىلار ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بېرىپ كەل-، كېلىپ كەت-، كىرىپ چىق-، چىقىپ كىر-، چىقىپ چۈش-، چۈشۈپ چىق-

D. چېتىلما رەۋىشداشنىڭ يارىمچە پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن

پېئىلنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى ھاسىل بولىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

E. چېتىلما رەۋىشداشلار بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز.

§5 مەقسەت پېئىلى

مەقسەت پېئىلى پېئىلنىڭ "ماق"لىق ئىسمىداش شەكلىگە "-چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق + چى ⟵ يازماقچى، كەلمەك + چى ⟵ كەلمەكچى،

تۇرماق + چى ⟵ تۇرماقچى، سۆزلىمەك + چى ⟵ سۆزلىمەكچى

مەقسەت پېئىلى سۇبيېكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاش نىيىتىنى بىلدۈرۈپ، بەزى ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرلىكتە، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز)، ياردەمچى پېئىل "بول-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بابىدا توختىلىمىز).

ئون بىرىنچى باب پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

§1 ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار تۇرلىنىش ئارقىلىق جۈملىنىڭ خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇشقا مەخسۇسلىشىپ كېلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ئالدى بىلەن مەيل جەھەتتىن پەرقلىنىپ مەيل كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ مەيل كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىدىكى بىرنەچچە خىل مەيل تۇرىگە خاس خەۋەر شەكىللىرى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ ھەر خىل مەيل تۇرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى، جۈملىدىن ھەر خىل ھال-زامان تۇرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى يەنە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيل تۇرى ۋە بەلگىلىك شەخس تۇرىگە خاس بولۇپ كەلسە، بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيل، بەلگىلىك ھال-زامان ۋە بەلگىلىك شەخس تۇرىگە خاس

بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلىنىڭ "يازاي" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ بۇيرۇق-تەلەپ مەيىل تۈرىگە ۋە I شەخس بىرلىك تۈرىگە خاس بولۇپ كەلگەن؛ "يازىدۇ" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ ۋاستىسىز بايان مەيل تۈرى، پۈتمىگەن هازىرقى زامان تۈرى ۋە III شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كەلگەن.

§2 شەخس كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ هەر خىل مەيل تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە، جۈملىدىن هەر خىل هال-زامان تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلىدىغان گرامما-تىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ، جۈملە ئىگىسىنىڭ شەخسى بىلەن ئوخشاش بولغان شەخس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خەۋەرنى ئىگىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ شەخس جەهەتتىكى پەرقلىرىگە مۇناسىپ هالدا تۆۋەن-دىكى شەخس تۈرلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ:

I شەخس بىرلىك تۈرى. بۇ "مەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

I شەخس كۆپلۈك تۈرى. بۇ "بىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى. بۇ "سەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى، بۇ "سىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "سىلى" ياكى "ئۆزلىرى" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

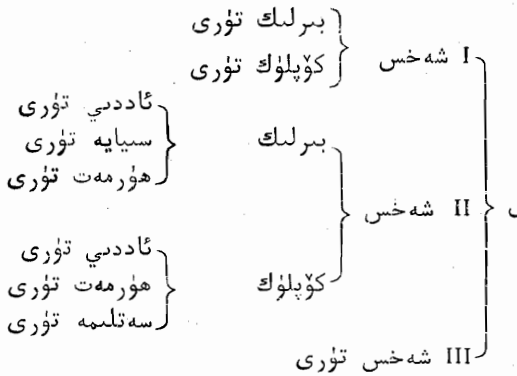
II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرى، بۇ "سىلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "ھەرقايسىلىرى "ياكى" ھەربىرلىرى "ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى. بۇ "سەنلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

III شەخس تۈرى. بۇ "ئۇ" ۋە "ئۇلار" ئالماشلىرى ياكى ئىسىم ۋە ئىسىملاشقان سۆزلەر ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى سخېمىلاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ:

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرقايسى شەخس تۇرلىرى پېئىلنىڭ ھەربىر خىل مەيل شەكلىنىڭ، جۈملىدىن ھەربىر خىل ھال-زامان شەكلىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەخس تۇرى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

§3 مەيل كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلۈپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. مىسال ئۈچۈن تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

(1) ئەخمەت ماقالە يازدى.

(2) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ.

(3) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇدەك.

(4) ئەخمەت ماقالە يازغاندۇ.

(5) ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.

(6) ئەخمەت ماقالە يازسۇن.

(7) ئەخمەت ماقالە يازسا، (مەنمۇ يازىمەن)

(8) ئەخمەت ماقالە يازسا ئىكەن.

(9) ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بوپتىكەن.

(10) بۇ توغرۇلۇق ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بولىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە "ياز-" پېئىلى ئون خىل مەيل تۈرىدە كېلىپ، (1) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى ئۆزى بىۋاستە

بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (2) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق كېيىن بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (3) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (4) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبيېكتىپ مۆلچەر سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (5) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقى، (6) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ (بۇيرۇق) تەرزىدە ئىپتىلغانلىقى، (7) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرزىدە ئىپتىلغانلىقى، (8) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارزۇ تەرزىدە ئىپتىلغانلىقى (9) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆكۈنۈش تەرزىدە ئىپتىلغانلىقى، (10) جۈملىدە جۈملىدىكى ئىشنىڭ زۆرۈرىيەت تەرزىدە ئىپتىلغانلىقى ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ مەنىلەر پېئىلنىڭ مەيل كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلى، ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلى، بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى، پەرەز-قارشىلىق مەيلى، ئارزۇ-تەكلىپ مەيلى، ئارمان مەيلى، ئەپسۇس مەيلى، يالۋۇرۇش مەيلى، ئەنسىرەش مەيلى، زۆرۈرىيەت مەيلى قاتارلىق مەيل تۈرلىرىدىن تەركىب تېپىپ، پېئىلنىڭ شۇ مەيل تۈرلىرىگە خاس بولغان خەۋەر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

1. ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى بىۋاستە بىلگەن (ئەزەلدىنلا بىلىدىغان، باشتىن ئاياغ خەۋەردار بولغان) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاتاق يوق، توغرا جاۋاب بەردىڭ، مەنمۇ توغرا جاۋاب بەردىم.

مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازمەن، ئەخمەت تېز يازىدۇ.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازاتتى.

بۇ بىنالار 1950 - يىلى سېلىنغان.

سىلەر ياخشى ئوقۇۋاتىسىلەر.

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

سورىغانىدى، جاۋاب بەرمىدى.

مەن بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن.

ئۇمۇ بارماقچىدى، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالمىدى.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى ھال - زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەر خىل ھال - زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا، ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇنۇ بايىنىڭ "ھال - زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا

هەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تۇنۇشتۇرىمىز.

2. ۋاستىلىك بايان مەيدىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيدىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سىلىشتۈردۈم، توغرا جاۋاب بېرىپسەن، مەنمۇ توغرا جاۋاب بېرىپتىمەن.

قاراپ باقسام، مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازىدىكەنمەن، ئەخمەت تېز يازىدىكەن.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازىدىغانىكەن.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانىكەن.

مەن سۈرۈشتۈردۈم، سىلەر ياخشى ئوقۇۋاتىپسىلەر.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋاتقانىكەن.

سورىغانىكەن، جاۋاب بەرمەپتۇ.

ئۇمۇ بارماقچىكەن، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالماپتۇ.

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيدىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ھەر خىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ، شۇڭا ۋاستىلىك بايان مەيدىدىكى ھەر خىل ھال-

زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا، ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

3. ئاگىلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ئاگىلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلاردىن ئاگىلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يېزىپتۇدەك (يېزىپتىمىش).

ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازارئىمىش (يازغۇدەك).

ئەخمەت ئۇتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازارئىكەنمىش.

ئۇ سەندىن خاپا بوپتۇدەك، سەن ئۇنى كۆزگە ئىلماپتۇدەكسەن.

ئۇ بۇرۇن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانىكەنمىش.

-ئاگىلسام، ماقالە يېزىپتىپتۇدەكسىز، كۆرۈپ باقسام قانداق؟

ئاگىلىدىم، سىز ناخشىنى ياخشى ئېيتقۇدەكسىز.

— يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ قورسىقى بەك كەڭمىش — دەيتتى ئۇلار...مۇندىن كېيىن ھېچقانداق ئالۋاڭ-ياساقمۇ، باج-سېلىقمۇ بولمايمىش... ئەمدى ھەركىم ئۆزى بەگ-ئۆزى

خوجا بولارئمش... هېچكىم هېچكىمنى نېرى تۇر، بېرى تۇر دېمەيمىش...،

ــ بىكار گەپ ــ دەيتتى بەزىلەر... ــ ھۆكۈمەتنىڭ قورسقىدا پىلان جىق ئىمىش، ئات ـ ئۇلاقلار تەقسىم قىلىنار ئىمىش، بېيىڭ نېمە، گاداي نېمە ئايرىغلى بولماس ئىمىش، بەش قولنى تەڭ قىلغۇدەك، ئەنجانىدىكى ئىش بولار ئىمىش...

(ق. تۇردى)

بۇ خىل خەۋەر شەكلى بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قوشۇلمىغان ياكى تەنە قىلغان تەرزىدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ ھالىغا تېخى رومان يازار ئىمىش!

قىزىق گەپ، بۇ خەتنى مەن يېزىپتۇمىشمەن!

كۆرگەن چۈشنى باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە، كۆپىنچە ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېچە چۈشۈمدە ئۇرۇمچىگە بېرىپتۇدەكمەن، قارىسام، ئۇرۇمچى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىپتۇمىش، ئاسمانغا تاقاشقان بىنالار قەد كۆتۈرۈپ تۇرار ئىمىش، سەن بىر كىچىك ئايرو-پىلاندا ئۇچۇپ يۈرەر ئىمىشسەن، ئەخمەت بىر يەردە بىرمۇنچە ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇتۇق سۆزلەۋاتقۇدەك، مەن ئۇنى چاقىرار ئىمىشمەن، ئۇ ماڭا قارىمايمىش...

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ، بىراق، بۇ ئىككى خىل ئىپادىلەش ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار: ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر

شەكلىده باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتىلىنىدۇ، ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىده بولسا، باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتىلەنمەستىن، ئۇ پەقەت ۋاستىلىك بىلگەن ئىشلار قاتارىدىلا بايان قىلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەر خىل ھال-زامان شەكلىده كېلىدۇ، شۇڭا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى، ئۆز نۆۋىتىده ، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەر خىل-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

4. سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبيېكتىپ تونۇش بويىچە مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقاله يازدىغۇ دەيمەن

-بۈ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانغۇ دەيمەن.

بىز مۇندىن بۇرۇن كۆرۈشمىگەنىدۇققۇ دەيمەن.

سىز تاماكا چېكمىسىزغۇ دەيمەن.

ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيتتىغۇ دەيمەن.

ئۇلار يەنىمۇ ئېچىۋاتىدۇغۇ دەيمەن.

مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىمغۇ دەيمەن.
سەن بىر يەرگە بارماقچىسەنغۇ دەيمەن.
سىز تۇنۇگۈن كەلگىنىڭىزدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىڭىز
ئىزغۇ دەيمەن.

پېئىلنىڭ سۇبييېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەر خىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا، سۇبييېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ سۇبييېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

5. ئوبييېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ئوبييېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۇلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.
بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغان بولسا كېرەك.
سىز تاماكا چېكىدىغان ئوخشايسىز.
ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيدىغان بولسا كېرەك.
ئۇلار ھازىر يېغىن ئېچىۋاتسا كېرەك.

مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان بولسام كېرەك.

سەن بىر يەرگە بارماقچى ئوخشايسەن.

پېئىلنىڭ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈپ، ھەر خىل ھال-زامان شەكلىدە كېلىدۇ. شۇڭا ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، پېئىلنىڭ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەر خىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

6. بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىل ئۆزىگە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

— I شەخس بىرلىك تۈرىدە "-ي // -اي // -ەي" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قاراي، سۆزلەي، تۇراي، كۆرەي.

— I شەخس كۆپلۈك تۈرىدە "-يلى // -ايلى // -ەيلى" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قارايلى، سۆزلەيلى، تۇرايلى، كۆرەيلى.

— II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈردە پېئىل ئۆزىكىنىڭ ئۆزى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: قارا، سۆزلە، تۇر، كۆر.

— II شەخس بىرلىك سىپايە تۈرىدە "ـ ك // ـ بك // ـ ۇك // ـ ۈك" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، مەسىلەن: قاراك، سۆزلەك، تۇرۇك، كۆرۈك.

— II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە "ـ سىلا // ـ سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قارىسىلا، سۆزلىسىلە، تۇرسىلا، كۆرسىلە

— II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرىدە "ـ لار // ـ لەر // ـ ۇلار // ـ ۈلار" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قاراڭلار، سۆزلەڭلار، تۇرۇڭلار، كۆرۈڭلار

— II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "ـ سىلا // ـ سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قاراشسىلا، سۆزلەشسىلە، تۇرۇشسىلا، كۆرۈشسىلە

— II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: قاراش، سۆزلەش، تۇرۇش، كۆرۈش

— III شەخس تۈرىدە "ـ سۇن" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: قارىسۇن، سۆزلىسۇن، تۇرسۇن، كۆرسۇن

بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: قارىماي، سۆزلىمەيلى، تۇرماڭ، كۆرمىسۇن...

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ قىلىش ياكى بۇيرۇش ياكى قوشۇلۇش ياكى دەۋەت قىلىش ياكى تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

رۇخسەت قىلىڭ، مەن باراي

ماقۇل، سىز بېرىڭ.

كەلسىلە، يۇقىرى چىقسىلا، چاپانلىرىنى سىلىۋەتسىلە.

توسما، قويۇپ بەر، بوپتۇ بارسۇن.

ياشىسۇن ئۇلۇغ ۋەتەنىمىز!

تەڭ قېرىڭلار!

ھارماڭلار!

ھېيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن!

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى يەنە ئاڭلىغۇچىدىن جۇملىدىكى ئىش بارلىققا كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

كىنو تۈگىسۇن، ئاندىن بارايلى.

مەن قايتىپ كېلەي، ئاندىن ئوبدان پاراڭلىشايلى.

نېمە ئالدىرايسەن، يازكەلسۇن، مېۋىلەر پىشسۇن.

بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ II شەخس بىرلىك ئاددىي تۇرىگە يەنە "-غىن // -قىن // -كىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا يېقىنچىلىق تەرزىدىكى بۇيرۇق-تەلەپ مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارغىن بالام، بارغىن.

غەم قىلمىغىن ئانا.

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى تۆۋەن-

دىكى ئەھۋاللاردا توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ:

A. جۈملىدە سوئال ئالمىشى بولغان ئەھۋال ئاستىدا. بۇ چاغدا ئۇ بولۇشلۇق شەكلىدە كەلسىمۇ، بولۇشسىز شەكلىدە كەلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، سوئال ئالمىشىنىڭ ئالدىدا "مەيلى" باغلىغۇچىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ (مەيلى) قانداق ئىشنى قىلسۇن، ئەستايىدىل ئىشلەيدۇ.
ۋەكىللەر (مەيلى) نەگە بارمىسۇن، قىزغىن قارشى ئېلىنىدى.
(مەيلى) كىم بولمىسۇن، بېلەت ئېلىپ كىرسۇن.
مەيلى قانچىلىك ئۆس، ئاممىدىن ئايرىلما.

B. ئالدىغا "مەيلى" ياكى "خايى" باغلىغۇچىسى قوشۇلغان ئىككى جۈملە بىرلىكتە كەلگەن ئەھۋال ئاستىدا. بەزىدە ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئالدىغا "ياكى" باغلىغۇچىسى قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەيلى بوران چىقسۇن، مەيلى يامغۇر ياغسۇن، جەزمەن بارىمەن.
خايى كەل، خايى كەلمە، يىغىننى ئېچىۋېرىمىز.
مەيلى سەن يېز ياكى مەن يازاي، ماقالە ئەتە پۈتۈشى كېرەك.

7. پەرەز ـ قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى ـــ

پېئىلنىڭ پەرەز ـ قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى پېئىل

ئۆزىكىگە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

ـــ I شەخس بىرلىك تۈرىدە "ـ سام // ـ سەم" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازسام، كەلسەم، سۆزلىسەم، تۇرسام، كۆرسەم.

ـــ I شەخس كۆپلۈك تۈرىدە "ساق // ـ سەك" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازساق، كەلسەك، سۆزلىسەك، تۇرساق، كۆرسەك

ـــ II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرىدە "ـ ساڭ // ـ سەڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازساڭ، كەلسەڭ، سۆزلىسەڭ، تۇرساڭ، كۆرسەڭ

ـــ II شەخس بىرلىك سىپايە تۈرىدە "ـ سىڭىز" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازسىڭىز، كەلسىڭىز، سۆزلىسىڭىز، تۇرسىڭىز، كۆرسىڭىز

ـــ II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە "ـ سىلا // ـ سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازسىلا، كەلسىلە، سۆزلىسىلە، تۇرسىلا، كۆرسىلە

ـــ II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرىدە "ـ ساڭلار // ـ سەڭلار" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازساڭلار، كەلسەڭلار، سۆزلىسەڭلار، تۇرساڭلار، كۆرسەڭلار

ـــ II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "ـ سىلا // ـ سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يېزىشسىلا، كېلىشسىلە، سۆزلەشسىلە، تۇرۇشسىلا، كۆرۈشسىلە

ـــ II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "ـ ساڭ // ـ سەڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىشساك، كېلىشسەك، سۆزلەشسەك، تۇرۇشساك، كۆرۈشسەك.

— III شەخس تۇردە "-سا// -سە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازسا، كەلسە، سۆزلىسە، تۇرسا، كۆرسە.

پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىسام، كەلمىسەك، سۆزلىمىسەك، تۇرمىساڭلار، كۆرمىسە.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۆۋەندەكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشساك، ئالغا باسىمەن.

ئەتە يامغۇر ياغمىسا، سەيلىگە چىقىمىز.

كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسىدۇ.

سىز نەگە بارسىڭىز، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

تېز ماڭمىساق، ئۇلگۈرەلمەيمىز.

B. قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىش ياكى ھالەت بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارساق، ئۆيدە يوق ئىكەن.

سورسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.

ئاكام بارسا، ئۇ ناھايىتى قوپاللىق قىپتۇ.

بىز ئالدىراپ بىر قولىمىزنى ئىككى قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئويناپ يۈرىدۇ.

سىز ئۇ يەرنى بىلمىسىڭىز، قانداق بارىسىز.

ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، مۇنچىلىك نەرسىنى بىلمەمدۇ؟

ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ئالدىرىماي بولامدۇ.

C. "-مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بىقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا توسقۇن بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغسىمۇ بارىۋېرىمىز.

شۇنچە گەپ قىلساممۇ، كۆنمىدى.

قارشى ئالمىساڭلارمۇ، كېلىمىز.

8. ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

پېئىلنىڭ ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "ئىكەن" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، "ئىكەن" يارىدەمچىسى پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ، بەزىدە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يازسام ئىكەن، بارساق ئىكەن، كەلسەڭ

ئىكەن، سۆزلىسىڭىز ئىكەن، كۆرسەڭلار ئىكەن، قالسىلا ئىكەن، تۇرسا ئىكەن، ئوقۇسام، كۈلمىسەك،

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئىلتماس، ئارزۇ ياكى تەكلىپ تەرزىدە ئىپتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھىم ئىشىم چىقىپ قالدى، ماڭا ئىككى كۈنلۈك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.

مۇندىن كېيىنمۇ ماڭا مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ تۇرسىڭىز ئىكەن.

دۇجۇرنى بولغان يولداشلار دوسكىنىمۇ سۈرتۈپ قويسا ئىكەن.

مۇئەللىم، ئاخىرىنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ بەرسىڭىز، خاتىرە-لىۋالساق.

9. ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغ-لامچىسى ئادەتتە ھەممە شەخسىلەردە بىردەك III شەخس تۈرىدە بولىدۇ، بەزىدە ئىگىنىڭ شەخسى بىلەن ئوخشاش شەخستىمۇ كېلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى بەزىدە چۈشۈپ قېلىشىمۇ

مۇمكىن. مەسىلەن: يازسام ئىدى، (يازسام ئىدىم)، بارساق ئىدى (بارساق ئىدۇق)، كەلسەڭ ئىدى (كەلسەڭ ئىدىڭ)، سۆزلىسىڭىز ئىدى، كۆرسەڭلار ئىدى، قالسىلا ئىدى، ئۇقۇسام، ئالساق.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارمان قىلىش تەرزىدە ئىپادىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كىشى بىلەن مەنمۇ بىر كۆرۈشسەم ئىدى (كۆرۈشسەم ئىدىم).

بۇ قېتىمقى خىزمەتكە مېنىمۇ قاتناشتۇرسا ئىدى.

شۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتناشساق ئىدۇق.

راسا بىر يامغۇر ياغسا ئىدى.

ساماۋارىم بولسىدى، چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.

بىر چىنە چايىنى ئىچكىچە يارىم ئويناپ تۇرسىدى. (قوشاق)

شۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقمىسام يار قاشىدىن،

خەلقى ئالەم ئالدىدا پەرۋانە بولسام باشىدىن. (قوشاق)

10. ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە يارەمچى سۆز رولىدىكى "بوپتىكەن" ياكى "بولغانىكەن" سۆزى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازسام بوپتىكەن، بارساق بولغانىكەن، كەلسەڭ بوپتىكەن،

سۆزلىسىڭىز بولغانىكەن. كۆرسەڭلار بوپتىكەن، قالسا بوپتىكەن.

پېئىلنىڭ ئەپسۈس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "-چۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن (بۇ چاغدا پېئىلنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ئورغۇلۇق ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن: يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسىڭىزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ، قالسىچۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى—

پېئىلنىڭ ئەپسۈس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆكۈنۈش، ئەپسۇسلىنىش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسام بوپتىكەن (ئاڭلىسامچۇ)،

بىر پۈرسەت قولدىن كېتىپ قاپتۇ.

يازغاندىكىن ياخشىراق يازساڭ بوپتىكەن (يازساڭچۇ)،

باللىرىڭىزنىمۇ ئالغاچ كەلسىڭىز بولغانىكەن (ئالغاچ كەلسىڭىزچۇ)، ئويناپ كېتەتتى.

تۇرسۇنمۇ كەلسە بوپتىكەن (كەلسىچۇ)، ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرغىچە.

11. يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى—

پېئىلنىڭ يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "-چۇ" يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازايچۇ، بارايچۇ، كەلچۇ، سۆزلەڭچۇ،

كۆرۈڭلارچۇ، قالسۇنچۇ.

پېئىلنىڭ يالۇۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى I، II شەخسلەردە پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ "-چۇ" يۈكلىمىسى قوشۇلغان تۇرىنىڭ ئۇرغۇسىنى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسەڭزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ يالۇۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۇملىدىكى ئىشنىڭ يالۇۇرۇش تەرزىدە تەلەپ قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەيەرگە كېلىڭچۇ، سىزگە بىر گېپىم بار.

يولداشلار، پاراڭ سالماڭلارچۇ.

خۇش بولاي، مۇنداق گەپلەرنى قىلماڭچۇ.

مۇشۇ ۋەزىپىنى مەن ئۇستۇمگە ئالايچۇ، ماقۇل دەڭا.

گەپ قىلساڭچۇ، كىشىنى تەقەززا قىلماي.

ۋاقتىڭ بولسا، ماۋۇ خەتنى تەرجىمە قىلىپ بەرسەڭچۇ.

12. ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "غاي" تۇرىنىڭ بولۇشسىز III شەخس شەكلىگە (مۇشۇ بابنىڭ "ھال زامان كاتېگورىيىسى" "قىسمىدىكى" پۈتمىگەن ھازىرقى

زامان" تارمىغا قارالسۇن) ئۆتكەن زامان تۈرىدىكى ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى "ئاي // ئەي" قىسمى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن يازمىغىدىم، بارمىغىدۇق، كەلمىگىدىك، سۆزلىمىگىدىكىز، كۆرمىگىدىكلار، قالمىغىدى.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى ئەنسىرەش تەرزىدە ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئىشلار ئومۇمەن تاسادىپىيلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن پېئىل كۆپىنچە تاسادىپىيلىق تۈسنى بىلدۈرىدىغان يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سائەت بەش بولدى، كېچىكىپ قالمىغىدۇق.

سەن شۇ سائەت بىلەن بەك ئېيتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويمىغىدىك.

ياخشى تەكرار قىلالمىدىم، مۇئەللىم مەندىن سوراپ يۈرمىگىدى.

مۇئەللىمنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي تۇرمىغىدىم.

13. زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئاساسەن پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە يارىمچى پېئىل رولىدا كەلگەن "بولىدۇ" سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ئىككىسىنىڭ بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۆزگىسز تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئىپادىلىنىپ،

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان تەرزدە سۆزلىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ پىكرىڭ توغرا ئەمەس، ۋازكەچسەڭ بولىدۇ.

ئانىڭىز بەك ئەنسىرەيدىكەن، پات-پات خەت يېزىپ تۇرسىڭىز بولىدۇ.

ئەگەر بۇ پىكرىنى قوبۇل قىلمىساڭ، مۇندىن كېيىن ساڭا پىكىر بەرمىسەم بولىدۇ.

بۇ گۈل بەك نازۇك، ھەر كۈنى سۇ قۇيۇپ تۇرسا بولىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئىنجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قوشما جۈملە بولۇپ، ئۇ يۇقىرىدىكى زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

سۇ ئىسسىدى، ئەمدى ئىشلەتسىڭىز بولىدۇ.

ئىش تۈگىدى، ئەمدى كەتسەڭلار بولىدۇ.

بىراق تەلەپپۇزدا بۇ ئىككى خىل قۇرۇلما بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ: زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۇزۇكسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئىجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بولسا روشەن ھالدا ئىككىگە بۆلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە پەيئىلنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى خىل زۆرۈرىيەت مەيلى شەكلى ئۇچرايدۇ:

بىر خىلى پۈتمىگەن ھالىتىق سۈپەتداشنىڭ "غان"لىق تۈرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئاساسەن چوڭلار كىچىكىلەرنىڭ مەلۇم ناموۋا-

پىق ھەرىكتىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئومۇمەن ياردەمچى سۆز زولدىكى "دېگەن" سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى دېگەن ھەر كۈنى ئەتىگەن تۇرۇپ دەرسنى تەكرار قىلىدىغان.

ياخشى بالا دېگەن گەپ ئاڭلايدىغان.

دوختۇر دېگەن كېسەللەرگە ئانداق قوپال مۇئامىلە قىلمايدىغان.

يەنە بىر خىلى پىئىل ئۆزىكىگە "-غۇلۇق // -قۇلۇق // -گۇلۇك // -كۇلۇك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شەكىل شەخسسىز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ، باشقا شىۋىلەردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل ئىخچام بولغانلىقى ئۈچۈن شېئىرلاردىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇتقۇچى يېزىكلار دېگەندەكىن يازغۇلۇق.

بىر ئىشنى سۆرەپ يۈرمەي ۋاقتىدا تۈگەتكۈلۈك.

كىچىك بالىنى مۇنداق ئۆگەتمىگۈلۈك.

ئۇزگۈلۈك ئاينى چىقىپ يەتتى قات كۆك قەرىدىن،

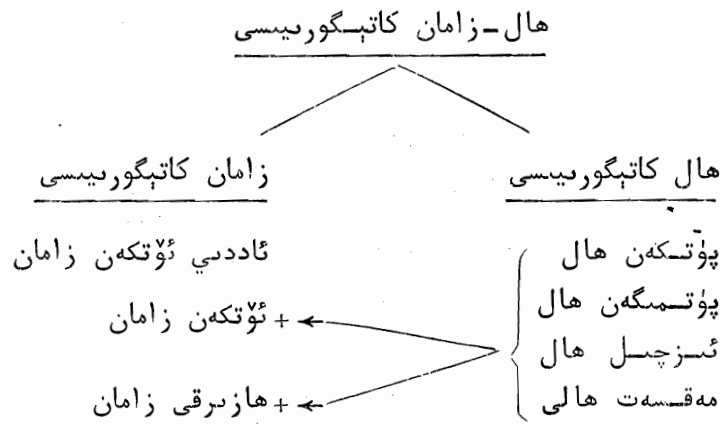
تۇتقۇلۇق تاشپاقىنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن.

(«ماۋ جۈشى شېئىرلىرى» تەرجىمىسىدىن)

§4 ھال-زامان كاتېگورىيىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پىئىللارنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك

بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈبيېكتسپ مۇلچەر مەيلى ۋە ئوبيېكتسپ مولچەر مەيلدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەربىر تۈرى ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ [redacted] ھەربىرىنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان ھال كاتېگورىيىسى بىلەن ھەربىرىنىڭ ياكى ھەربىر ھالىتىنىڭ ھەر خىل زامانغا تەئەللۇقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالىدىن ئىبارەت تۆت خىل ھال تۈرى بىلەن ئاددىي ئۆتكەن زامان، ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زامانىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان تۈرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئەگەر ھال-زامان كاتېگورىيىسىدىكى ھال كاتېگورىيىسى بىلەن زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇلۇش ئەھۋالىنى سخېمىلاشتۇرساق مانا مۇنداق بولىدۇ:

هال-زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى بىر گەۋدە بولۇپ ئىپا-دىلىنىدىغان بىرلىكلەر بويىچە تەھلىل قىلىغاندا، ئاددىي ئۆتكەن زامان، پۈتكەن ھازىرقى زامان، پۈتكەن ئۆتكەن زامان، پۈتمىگەن ھازىرقى زامان، پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان، ئىزچىل ھازىرقى زامان، ئىزچىل ئۆتكەن زامان، مەقسەت ھازىرقى زامان ۋە مەقسەت ئۆتكەن زامانىدىن ئىبارەت توققۇز تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ توققۇز خىل هال-زامان تۈرىنىڭ ھەربىرى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاكلاتما بايان مەيلى، سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلى ۋە ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەربىر تۈرىدە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە مۇشۇ توققۇز خىل هال-زامان تۈرىنىڭ ياسىلىشى، مەنىسى ۋە قوللىنىلىشىنى ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز.

1. ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (312-بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىدىم، يازمىدۇق، يازمىدىڭ، يازمىدىڭىز، يازمىدى، يازمىدىلار، يېزىشمىدى،

شەخس	تۈرى	مىسالىلار
I شەخس	بىرلىك تۈرى،	يازدىم، تاپتىم، قۇردۇم، قوشتۇم، كۇلدۇم، كۇتتۇم
	كۆپلۈك تۈرى	يازدۇق، تاپتوق، قۇردۇق، قوشتۇق، كۇلدوق، كۇتتۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازدىڭ، تاپتىڭ، قۇردۇڭ، قوشتۇڭ، كۇلدۇڭ، كۇتتۇڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازدىڭىز، تاپتىڭىز، قۇردىڭىز، قوشتىڭىز، كۇلدىڭىز، كۇتتىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازدىلا، تاپتىلا، قۇردىلا، قوشتىلا، كۇلدىلە، كۇتتىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازدىڭلار، تاپتىڭلار، قۇردۇڭلار، قوشتۇڭلار، كۇلدۇڭلار، كۇتتۇڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشتىلا، تېپىشتىلا، قۇرۇشتىلا، قوشۇشتىلا، كۇلۇشتىلە، كۇتۇشتىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشتىڭ، تېپىشتىڭ، قۇرۇشتۇڭ، قوشۇشتۇڭ، كۇلۇشتۇڭ، كۇتۇشتۇڭ
III شەخس تۈرى		يازدى، تاپتى، قۇردى، قوشتى، كۇلدى، كۇتتى

يېزىشمىدىڭ، يازمىدى.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (313ـبەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ):

	شەخس تۈرى	مسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىپتىمەن، قۇرۇپتىمەن، كۆلۈپتىمەن، كۆتۈپتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىپتىمىز، قۇرۇپتىمىز، كۆلۈپتىمىز، كۆتۈپتىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىپسەن، قۇرۇپسەن، كۆلۈپسەن، كۆتۈپسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىپسىز، قۇرۇپسىز، كۆلۈپسىز، كۆتۈپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتىلا، قۇرۇپتىلا، كۆلۈپتىلا، كۆتۈپتىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىپسىلەر، قۇرۇپسىلەر، كۆلۈپسىلەر، كۆتۈپسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىپتىلا، قۇرۇشۇپتىلا، كۆلۈشۈپتىلا، كۆتۈشۈپتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىپسەن، قۇرۇشۇپسەن، كۆلۈشۈپسەن، كۆتۈشۈپسەن
III	شەخس تۈرى	يېزىپتۇ، قۇرۇپتۇ، كۆلۈپتۇ، كۆتۈپتۇ

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىللىنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلاشچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ// -مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۈرى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماپتىمەن، يازماپتىمىز، يازماپسەن، يازماپسىز، يازماپتىلا، يازماپسىلەر، يېزىشماپتىلا، يېزىشماپسەن، يازماپتۇ.

△ ئاكلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (315-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىل ۋارىيانتى ئەسلىدە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە ئاكلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ شەكىلگە كەلگەن؛ كېيىنكى ۋارىيانتى بولسا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى "-مىش" قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ// -مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۈرى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماپتۇدەكمەن، يازماپتىمىشسەن، يازماپتىمىش.

△ سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (316-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۈرلىرى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىتى سۇپەتداش شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۈرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۇپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىپتۇدەكمەن // يېزىپتىمىشمەن // يېزىپتىمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىپتۇدەكمىز // يېزىپتىمىشمىز // يېزىپتىمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئادىي تۈرى	يېزىپتۇدەكسەن // يېزىپتىمىسەن // يېزىپسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىپتۇدەكسىز // يېزىپتىمىشسىز // يېزىپسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتۇدەكلا // يېزىپتىمىشلا // يېزىپتىلامىش
	كۆپلۈك ئاددى تۈرى	يېزىپتۇدەكسلەر // يېزىپتىمىشسلەر // يېزىپسلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىپتۇدەكلا // يېزىشىپتىمىشلا // يېزىشىپتىلامىش
	كۆپلۈك سەتلەمە تۈرى	يېزىشىپتۇدەكسەن // يېزىشىپتىمىشسەن // يېزىشىپسەنمىش
III شەخس تۈرى		يېزىپتۇدەك // يېزىپتىمىش

شەخس تۈرى		مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغاندىمەن // يازدىمۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغاندىمىز // يازدۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانسەن // يازدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانسىز // يازدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانلا // يازدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانسىلەر // يازدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانلا // يېزىشتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانسەن // يېزىشتىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى		يازغاندۇ // يازدىغۇ دەيمەن

ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغاندىمەن // يازمىدىمىغۇ دەيمەن، يازمىغاندىمىز // يازمىدۇققۇ دەيمەن، يازمىغانسەن // يازمىدىڭىغۇ دەيمەن.

△ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (317 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالا):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداش شەكلىگە ئوبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغان ئوخشايمەن، يازمىغان بولسائىلار كېرەك، يازمىغان چېغىڭۇا، يازمىغان ئوخشايدۇ.

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان ئوخشايمەن/يازغان بولسام كېرەك/يازغان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان ئوخشايمىز/يازغان بولساق كېرەك/يازغان چېغىمىزۇا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان ئوخشايسەن/يازغان بولساڭ كېرەك/يازغان چېغىڭۇا
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان ئوخشايسىز/يازغان بولسىڭىز كېرەك/يازغان چېغىڭىزۇا
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان ئوخشايلا/يازغان بولسىلا كېرەك/يازغان چېغىلىرىۇا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان ئوخشايسىلەر/يازغان بولساڭلار كېرەك/يازغان چېغىڭلارۇا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان ئوخشايلا/يېزىشقان بولسىلا كېرەك/يېزىشقان چېغىلىرىۇا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان ئوخشايسەن/يېزىشقان بولساڭ كېرەك/يېزىشقان چېغىڭۇا
III شەخس تۈرى		يازغان ئوخشايدۇ/يازغان بولسا كېرەك/يازغان چېغى(ۋا)

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بارلىقىغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ماقالە يازدى. ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىپتۇ.

ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىپتۇدەك. ئەخمەتمۇ ماقالە يازغاندۇ.

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.

سائەت توشتى، قوڭغۇراق چېلىندى، ھەممەيلەن سىنىپقا كىردۇق، ئۆز ئورنىمىزدا ئولتۇردۇق، ئوقۇتقۇچى كىردى، دەرس باشلاندى.

سىز قاچان كەلدىڭىز؟ بايىتىن كۆرمەپتىمەن، ھېلىقى كىتابنى ئالغاچ كەلگەنسىز؟ ئەخمەت كەلمەپتىغۇ؟ ئاغرىپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟ ئۇقتىڭىزمۇ، سەمەت كەلگىلى ئۇنىماپتۇدەك، بىز ئۇنىڭغا ۋاقتىدا خەۋەر قىلماپتۇدەكمىز. يۈرۈڭ، زالغا كىرەيلى، يىغىن باشلاندىغۇ دەيمەن.

ئۆكۈزنى شياۋدۇيجاڭ بېرىپتۇدەك، مۇشۇنداق قىلىشقا رۇخسەت قىلىپتۇدەك. (ز. سابىر)

تەقدىردىن قازايى قەدەر يېتىپتۇ، ئالىلا ئامانىتىنى ئالغان ئوخشايدۇ. (ئارسلان)

ئۆيىڭىزگە باردىم، ئۆيىڭىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتۇم، ئوكسىڭىز چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ، يېڭى كۆرۈشكەنىدە

تونۇماپتىمەن.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بەزى ئورۇنلاردا باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەمسە كەتتۇق.

دەرسنى باشلىدۇق، ئەمسە.

خوش ئەمسە، مەن ماڭدىم.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنىڭ دەرھال بارلىقىغا كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن؛

بولدى، باردىم شۇ يەرگە.

بولدى، ئالدىم شۇ لۇغەتنى.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى قەتئىي نىيەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛

ئۇنىڭغا چېقىلما، چېقىلدىڭ قۇتۇلالمايسەن.

قار ياغدى نان ياغدى، يامغۇر ياغدى ماي ياغدى. (ماقال)

ئالدىڭ پۇتتۇڭ، ساتتىڭ ئۇتتۇڭ. (ماقال)

بۇ جۈملىلەردە پەرەز ياكى ئوخشىتىش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2. پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان (ـ مەن)، يازمىغان (ـ مەن) // يازغان ئەمەس (ـ مەن)
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان (ـ مىز)، يازمىغان (ـ مىز) // يازغان ئەمەس (ـ مىز)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سەن)، يازمىغان (ـ سەن) // يازغان ئەمەس (ـ سەن)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان (ـ سىز)، يازمىغان (ـ سىز) // يازغان ئەمەس (ـ سىز)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان، يازمىغان // يازغان ئەمەس
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سىلەر)، يازمىغان (ـ سىلەر) // يازغان ئەمەس (ـ سىلەر)
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان، يېزىشمىغان // يېزىشقان ئەمەس
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان (ـ سەن)، يېزىشمىغان (ـ سەن) // (يېزىشقان ئەمەس (ـ سەن)
III شەخس تۈرى		يازغان (ـ دۇر)، يازمىغان (ـ دۇر) // يازغان ئەمەس (ـ تۇر)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، بىراق، جۈملىدە ئىگە چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم ئىنتونا-تسىيسى كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسالغان، يەنە بىر خىلى سۈپەتداشقا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (322-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى چېسلما رەۋىشداش شەكلىگە ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۇرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ/-مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغانىكەنمەن، يازمۇىكەنمىز، يازماپتىكەنسەن.

△ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (323-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-مىش" قوشۇلۇپ

ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكىلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكىلى

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانسىكەن ⁄⁄ يېزىۋاتقانمەن ⁄⁄ يېزىپتىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانسىكەنمىز ⁄⁄ يېزىۋاتقانمىز ⁄⁄ يېزىپتىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانسىكەنسەن ⁄⁄ يېزىۋاتقانسەن ⁄⁄ يېزىپتىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانسىكەنسىز ⁄⁄ يېزىۋاتقانسىز ⁄⁄ يېزىپتىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانسىكەنىلا ⁄⁄ يېزىۋاتقانىلا ⁄⁄ يېزىپتىكەنىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنسىلەر ⁄⁄ يېزىۋاتقانسىلەر ⁄⁄ يېزىپتىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانسىكەنىلا ⁄⁄ يېزىشىۋاتقانسىلا ⁄⁄ يېزىشىپتىسكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىكەنسەن ⁄⁄ يېزىشىۋاتقانسەن ⁄⁄ يېزىشىپتىكەنسەن
III شەخس تۈرى		يازغانىكەن ⁄⁄ يېزىۋاتقانىكەن ⁄⁄ يېزىپتىكەن

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانمىشمەن // يازغانمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانمىشمىز // يازغانمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشسەن // يازغانسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانمىشسىز // يازغانسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانمىشلا // يازغانلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشسلەر // يازغانسلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانمىشلا // يېزىشقانلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانمىشسەن // يېزىشقانسەنمىش
III شەخس تۈرى		يازغانمىش

ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغانمىشمەن، يازمىغانسەنمىش، يازمىغانمىش.

△سۇبيېكتسىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان (ـ مەن) غۇ دەيمەن// يازغاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان (ـ مىز) غۇ دەيمەن// يازغاندىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سەن) غۇ دەيمەن// يازغانسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان (ـ سىز) غۇ دەيمەن// يازغانسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانغۇ دەيمەن// يازغانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سىلەر) غۇ دەيمەن// يازغانسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانغۇ دەيمەن// يېزىشقانلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان (ـ سەن) غۇ دەيمەن// يېزىشقانسەن
III شەخس تۈرى		يازغانغۇ دەيمەن// يازغاندۇ

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۈرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە سۈبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۈرلىرى سۈبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بىر تۈرى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغان (ـمەن)غۇ دەيمەن، يازمىغان (ـسەن)غۇ دەيمەن، يازمىغاندۇ.

△ئۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ئۇنىڭ ئۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى ـــ

پېئىلنىڭ پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى قانداق مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ خىل ھال-زامان شەكلى قوللىنىلغاندا، ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، مانا بۇ ئۇنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان تۈرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانكەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانمىش.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانغۇدەيمەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان ئوخشايدۇ.

باغ كىشىنى مەپتۇن قىلسىدۇ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلغان، مېۋىلەر مەي باغلىغان، كېپىنەكلەر ئۇسۇلغا چۈشكەن.

ئېسىمگە كەلدى، بىز ئۇ يەرگە بارمىغان ئىكەنمىز.

سىز مۇنىدىن بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان بولسىڭىز كېرەك.

... بۇ ئىككى ئادەمنىڭ سەرگۈزەشتىسى، ھاياتىدا بېسىپ ئۆتكەن يولى ئوخشاپ كېتىدۇ ــ ئىككىلىسى كونا جەمىيەتتە مالاي بولغان، مالايلىقتىن گومىنداڭغا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان، 1945 ــ يىلى قىشتىن باشلاپ قولىغا قورال ئېلىپ گومىنداڭغا قارشى جەڭ قىلغان، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا يېزىنىڭ تۇنجى ئاكتىپلىرى ھېسابلىنىپ پارتىيىگە بىللە كىرگەن. (ز. سابىر)

بارلىققا كەلگەنلىكى سۆزلىگۈچىگە ۋاستىلىك مەلۇم بولغان بولۇپ، پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن بايان قىلىشقا تېگىشلىك ھەرىكەتلەرنىمۇ، ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىت سۈپىتىدە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ ۋە ئەدەبىي تىلدا ئاساسەن مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ بۇ ماقالىڭىز ناھايىتى ياخشى يېزىلغان.

سىز بۇ ماقالىدە بىرنەچچە خاتالىقىا يول قويغانسىز.

گېزىت خەۋىرىگە قارىغاندا، ئەنگىلىيىدىكى تۆمۈريول ئىشچىلىرى

ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ ئومۇمىي يۈزلۈك ئىش تاشلىغان، ئەنگلىيىنىڭ تۆمۈر يول قاتنىشى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

3. پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (328 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارا‌ڭ):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىق سۈپەتداش شەكلىگە يا‌كى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

جۈملىنىڭ ئىگىسى چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋالدا، پۈتكەن ھالىق سۈپەتداشقا قوشۇلغان ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

△ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ. بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخسته ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازغانىكەندۇق // يېزىۋىكەندۇق.

△ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (329 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارا‌ڭ):

بۇ شەكىللەر ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ئاخىرىدىكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى بىلەن ياسالغان.

ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ خۇددى شۇنداق يول بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغانكەنمىشمەن يازمۇنكەنمىشمەن يازماپتىكەنمىشمەن.

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانىدىم // يېزىۋىدىم، يازمىغانىدىم // يازمۇىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانىدۇق // يېزىۋىدۇق، يازمىغانىدۇق // يازمۇىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانىدىڭ // يېزىۋىدىڭ، يازمىغانىدىڭ // يازمۇىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانىدىڭىز // يېزىۋىدىڭىز، يازمىغانىدىڭىز // يازمۇىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانىدىلا // يېزىۋىدىلە، يازمىغانىدىلە // يازمۇىدىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانىدىڭلار // يېزىۋىدىڭلار، يازمىغانىدىڭلار // يازمۇىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانىدىلە // يېزىشۇىدىلە، يېزىشمىغانىدىلە // يېزىشمۇىدىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىدىڭ // يېزىشۇىدىڭ، يېزىشمىغانىدىڭ // يېزىشمۇىدىڭ
III شەخس تۈرى		يازغانىدى // يېزىۋىدى، يازمىغانىدى // يازمۇىدى

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانىكەنمىشمەن // يېزىۋىتكەنمىشمەن // يېزىپتىكەنمىشمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانىكەنمىشمىز // يېزىۋىتكەنمىشمىز // يېزىپتىكەنمىشمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنمىشسەن // يېزىۋىتكەنمىشسەن // يېزىپتىكەنمىشسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانىكەنمىشسىز // يېزىۋىتكەنمىشسىز // يېزىپتىكەنمىشسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانىكەنمىشلا // يېزىۋىتكەنمىشلا // يېزىپتىكەنمىشلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنمىشسىلەر // يېزىۋىتكەنمىشسىلەر // يېزىپتىكەنمىشسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانىكەنمىشلا // يېزىشۇىتكەنمىشلا // يېزىپتىكەنمىشلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىكەنمىشسەن // يېزىشۇىتكەنمىشسەن // يېزىشپتىكەنمىشسەن
III	شەخس تۈرى	يازغانىكەنمىش // يېزىۋىتكەنمىش // يېزىپتىكەنمىش

ئائىلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى يەنە ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "ـمىش" يارىمچىسى قوشۇلۇپمۇ ياسىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يازغانىكەنمەنمىش، يېزىۋىتكەنمەنمىش، يېزىپتىكەنمەنمىش، يازغانـ

ممكەنسەنمىش، يېزىۋىتكەنسەنمىش، يېزىپتىكەنسەنمىش.

△سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

	شەخس تۇرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازغان بولغدىم // يازغاندىمغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازغان بولغدۇق // يازغاندۇققۇ دەيمەن // يېزىۋىتۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازغان بولغدىك // يازغاندىڭغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازغان بولغىدىكىز // يازغاندىڭىزغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازغان بولغدىلا // يازغاندىلاغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددى تۇرى	يازغان بولغدىڭلار // يازغاندىڭلارغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشقان بولغدىلا // يېزىشقانىدىلاغۇ دەيمەن // يېزىشۇىتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشقان بولغدىك // يېزىشقانىدىڭغۇ دەيمەن // يېزىشۇىتىڭغۇ دەيمەن
III	شەخس تۇرى	يازغان بولغدى // يازغاندىغۇ دەيمەن // يېزىۋىتىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغان بولغىدىم، يازمىغانىدىمغۇ دەيمەن، يازمۇىدىمغۇ دەيمەن.

△ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىللىنىدۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر ئىشنىڭ ئالدىدا ياكى ئۆتكەن مەلۇم بىر چاغدا مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يازغانىدىم، ئۇزاق ئۆتمەي جاۋابى كەلدى.

خەت يازغانىكەنسەن، ۋاقتىدا جاۋاب يازالمىدىم.

تۇرسۇن خەت يېزىۋىكەنمىش، جاۋابى كەلمەپتىمىش.

بۇ توغرۇلۇق مەن سىزگە خەتمۇ يازغانىدىمغۇ دەيمەن.

ئەخمەت بۇ خەتنى بۇرۇنلا يېزىپ قويغان بولسا كېرەك.

مەن بۇ يەرنى ناخشا ـ ئۇسسۇل يۇرتى دەپ ئاڭلىغانىدىم، راست، شۇنداق ئىكەن.

ئۇلار بۇ قېتىمقى تەنتەربىيە يىغىنىغا قاتنىشالماپتۇ، چۈنكى بۇ

يىغىن ئېچىلغاندا ئۇلار پراكتىكىغا كېتىۋىدىكەن.
بۇ سائەتنى كىچىك ۋاقتىمدا مەن بۇزۇپ قويغانىكەنمىشمەن.
گۈللەر ئېچىلىپ قاپتۇ، بېرىپ كۆرىلى باغنى،
سېغىنغانىدۇق بىزلەر، كۆپتىن بۇ گۈزەل چاغنى.
ئۇ بىر ۋارقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدى.
زور ئۈمىد بىلەن كەلگەن بولغىدىكىز، لېكىن مەن يارىدىم قىلالمىدىم.
ئۇلار كەلگەندە مەن مەكتەپكە كەتكەن ئوخشايمەن.

4. پۇتىمگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتىمگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى "ئا"لىق شەكىل ۋە "ئار"لىق شەكىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (333 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

"ئا"لىق شەكلى ئەسلىدە، پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "تۇرۇر ـ"نىڭ ھەر شەخسكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن يازمايمەن، سۆزلىمەيمەن، يازمايسەن، سۆزلىمەيسەن، يازمايدۇ، سۆزلىمەيدۇ.

"ئار"لىق شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىدە پۇتىمگەن ھالىلىق سۈپەتداشنىڭ "ئار"لىق شەكلى بىۋاستە قوللىنىلغان، I، II شەخس تۈرلىرىدە پۇتىمگەن ھالىلىق سۈپەتداشنىڭ "ئار"لىق شەكلىگە

شەخس		تۈرى	"ئا"لىق شەكلىگە مىسال	"ئار"لىق شەكلىگە مىسال
I شەخس		بىرلىك تۈرى	يازىمەن، سۆزلەيمەن	يازارمەن، سۆزلەرمەن
		كۆپلۈك تۈرى	يازىمىز، سۆزلەيمىز	يازارمىز، سۆزلەرمىز
II شەخس		بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىسەن، سۆزلەيسەن	يازارسەن، سۆزلەرسەن
		بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىسىز، سۆزلەيسىز	يازارسىز، سۆزلەرسىز
		بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىلا، سۆزلەيدىلا	يازارلا، سۆزلەرلا
		كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىلا، سۆزلىشىدىلا	يېزىشارلا، سۆزلىشەرلا
		كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشسەن، سۆزلىشسەن	يېزىشارسەن، سۆزلىشەرسەن
III شەخس		تۈرى	يازىدۇ، سۆزلەيدۇ	يازار، سۆزلەر

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ I، II شەخستىكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلغان. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماسمەن، يازماسسەن، سۆزلىمەس.

△ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىكەنمەن، سۆزلەيدىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىكەنمىز، سۆزلەيدىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسەن، سۆزلەيدىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىكەنسىز، سۆزلەيدىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىكەنلا، سۆزلەيدىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسىلەر، سۆزلەيدىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىكەنلا، سۆزلىشىدىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىكەنسەن، سۆزلىشىدىكەنسەن
III	شەخس تۈرى	يازىدىكەن، سۆزلەيدىكەن

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئاۋۇال قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "تۇرۇر" قوشۇلۇپ، ئاندىن ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

"يازمايدىكەنمەن، يازمايدىكەنسەن، سۆزلىمەيدىكەن.

△ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (533-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ "غۇ"لۇق ئىسىمداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "دەك"

	شەخس تۈرى	مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغىدەكمەن/يازار ئىمىشمەن/ يازارمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يازغىدەكمىز/يازار ئىمىشمىز/ يازارمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغىدەكسەن/يازار ئىمىشسەن/ يازار سەنمىش
	بىرلىكسىپايە تۈرى	يازغىدەكسىز/يازار ئىمىشسىز/ يازارسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغىدەكلا/يازار ئىمىشلا/ يازارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغىدەكسىلەر/يازار ئىمىشسىلەر/ يازارسىلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقىدەكلا/يېزىشار ئىمىشلا/ يېزىشارلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقىدەكسەن/يېزىشار ئىمىشسەن/ يېزىشارسەنمىش
III شەخس تۈرى		يازغۇدەك/يازار ئىمىش

شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ بىر خىلى پېئىلىنىڭ "ئار"لىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "ئىمىش" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان

مەيلدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىنىڭ "ئار"لىق شەكىللىگە "ئىمىش" يارىدەمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىسمداشنىڭ ياكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغىدەكمەن، يازماس ئىمىشمەن، يازماسمەنمىش، يازمىغىدەكسەن، يازماس ئىمىشسەن، يازماسسەنمىش، يازمىغىدەك، يازماس ئىمىش.

ئۆزىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پەيىللارنىڭ جۈملىدىن بولۇشسىز پەيئىل ئۆزەكلىرىنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش ("ي" قوشۇلغان) شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "ئىمىش" تۈرى قوشۇلۇش يولى بىلەنمۇ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ياسلىدۇ. مەسىلەن: سۆزلەيمىمەن، سۆزلەيمىشسەن، سۆزلەيمىش، يازمايمىش.

△سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (337ـبەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پەيئىلنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ("غان"لىق) شەكىللىگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "دۇ" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "ـغۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىمەن، يازمايمەنغۇ دەيمەن، يازمايدىغانسەن، يازمايسەنغۇ دەيمەن، يازمايدىغاندۇ، يازمايدۇغۇ دەيمەن.

	شەخس تۇرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىدىغاندىمەن // يازمەنغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازىدىغاندىمىز // يازمىزغۇ دەيمەن -
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىدىغانسەن // يازسەنغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىدىغانسىز // يازسىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىغانلا // يازىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازىدىغانسىلەر // يازسىلەرغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشىدىغانلا // يېزىشىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشىدىغانسەن // يېزىشسەنغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازىدىغاندۇ // يازىدىغۇ دەيمەن

△ئۇيغۇرتىلىدا مۇلچەر مەيلىدىكى پۈتىمگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (338 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى ـــ

پېئىلنىڭ پۈتىمگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىقىغا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك ھەرىكەتلەر كىرىدۇ:

ـــ ئۇيغۇرتىلىدا قانۇنىيەت ۋە مەنتىق بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

كۈن شەرقتىن چىقىدۇ.

شەخس تۇرى		مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىدىغان ئوخشايمەن/يازسام كېرەك/يازىدىغان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۇرى	يازىدىغان ئوخشايمىز/يازساق كېرەك/يازىدىغان چېغىمىزۇا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىدىغان ئوخشايسەن/يازساڭ كېرەك/يازىدىغان چېغىڭۇا
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىدىغان ئوخشايسىز/يازسىڭىز كېرەك/يازىدىغان چېغىڭىزۇا
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىغان ئوخشايلا/يازسىلا كېرەك/يازىدىغان چېغىلىرىۋا
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازىدىغان ئوخشايسىلەر/يازساڭلار كېرەك/يازىدىغان چېغىڭلارۋا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشىدىغان ئوخشايلا/يېزىشسىلا كېرەك/يېزىشىدىغان چېغىلىرىۋا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشىدىغان ئوخشايسەن/يېزىشساڭ كېرەك/يېزىشىدىغان چېغىڭۇا
III شەخس تۇرى		يازىدىغان ئوخشايدۇ/يازسا كېرەك/يازىدىغان چېغى(ۋا)

سۇ يۇز گرادۇستا قاينايدۇ.

بۇ يەردە قىشتا مۇز توڭلىمايمىش.

بۇ يەردە يامغۇر **كۆپ** ياغسا كېرەك.

دوست يىغلىتىپ **ئېيتار، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ.** (ماقال)

ــ ئادەت ـ مۇجەززەن ئىپادىلەيدىغان ياكى ئادەتتىكە ئايلىنىپ قالغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

مەن تاماكا چەكمەيمەن، سىز بەك كۆپ چېكىدىكەنسىز.

ئۇ ھەر كۈنى تەنتەربىيە قىلىدۇ.

ئۇ بىر ئىشقا ئاسانلا ئاچچىقلايدىكەن.

ئۇلارنى يېمەكتىدەك، سىز يەيدىغانسىز (يەيسىزغۇ دەيمەن).

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەبىلغازىلارنىڭ "قاۋانلىق"قا بولغان غەزىپى ھەممىدىن كۈچلۈك، "قاۋانلىقنى ئۈزۈل ـ كېسىل قۇرۇتۇش" توغرىسىدا، ئۇنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەيدۇ، يۈرىكى ھاياجاندىن تېز ـ تېز سوقىدۇ، پۈتۈن ۋۇجۇدىدا بىر ئوت يالقۇنجايدۇ. (ز.سابىر)

ــ خاراكتېر، ئالاھىدىلىك، ئىقتىدار قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ ماشىنا سائىتىگە 100 كىلومېتر يول باسقۇدەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشى سۆزلەيدىكەن.

مەن سىزچىلىك يۈگۈرەلمەيمەن.

مەرت سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن. (ماقال)

ئۇ ناخشىنى ياخشى ئېيتىدۇغۇ دەيمەن.

ــ كەسىپ ياكى دائىلىق مەشغۇلاتنى بىلدۈرىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

ئۇ پولات زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ.

مەن شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇيمەن.

ئۇ داشۆدە تارىختىن دەرس بەرگۈدەك.

مەن شوپۇر، ماشىنا ھەيدەيمەن.

ـــ بەلگىلىمە بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

69 ـ قېتىملىق پويىز سائەت 12 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە ماڭىدۇ.

بىز ھەر كۈنى تۆت سائەت دەرس ئوقۇيمىز.

بۇ يەردە دۇكانلار سائەت سەككىزدىلا ئېچىلىدىكەن.

ـــ بولۇشى قارار قىلىنغان ياكى مەنتىق بويىچە جەزمەن بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ مەۋسۇمدا ئۇچ دەرستىن ئىمتىھان ئالغۇدەك.

مەن بۇ مەۋسۇمدا ئۆيگە قايتمايمەن، قاسسامۇ قايتمىغۇدەك.

بۇ پىكىرنىڭ خاتا، ئۇ ئەلۋەتتە قوشۇلمايدۇ.

ـــ ئىرادىنى بىلدۈرىدىغان ياكى سۆزلىگۈچى بولىدۇ دەپ ھېسابلىنىغان ھەرىكەتلەر. مەسىلەن:

مەن چوقۇم تىرىشىپ ئوقۇيمەن.

بىز بۇ قېتىنچىلىقلارنى يېڭىپ كېتەلەيمىز.

مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇ ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدىغان ئوخشايدۇ.

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ يەنە تۆۋەندىكىچە مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى بار:

(1) سەھنە ئەسىرىدە شەخسلەرنىڭ قانداق ھەرىكەت قىلىشى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكـ

لمده كۆرستىلىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: مەيلى، چېلىك، ئويناىمەن (نۇر دۇتار چالىدۇ، غۇنچەم ئۇسسۇل ئويناىدۇ). (ز. قادىر)

(2) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىشتە ۋاسىتىسىز بايان مەيلىدىكى ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىنو مۇنداق ئاخىرلىشىدۇ (ئاخىرلىشىدىكەن)، پارتىزانلار ھەممە يەرگە مىنا كۆمۈپ تاشلايدۇ (تاشلايدىكەن)، دۇشمەن كەنتكە كىرىش بىلەن ھەممە تەرەپتىن مىنا پارتلايدۇ (پارتلايدىكەن)، دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلۈپ تۇگەيدۇ (تۇگەيدىكەن)، قالغانلىرى ئەسىرگە چۈشىدۇ (چۈشىدىكەن).

(3) سۆزلىگۈچى ئۆزى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان بىرەر ۋەقەنى باشتىن-ئاياغ سۆزلەپ بېرىشتە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللانسىمۇ، ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللانسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋەقە مانا مۇنداق ئىكەن: تۇرسۇن ۋېلىسپىت بىلەن ئىشقا كېتىۋاتسا، بىر يۇك ماشىنىسى يولنىڭ چېتىدە كېتىۋاتقان بىر بوۋاينى سوقۇۋېتىدۇ (سوقۇۋېتىدىكەن)، تۇرسۇن دەرھال ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ بوۋاينى يۆلەيدۇ (يۆلەيدىكەن)، ئاڭغىچە كوچىدىكىلەر ماشىنىنى توسايدۇ (توسايدىكەن)، لېكىن ماشىنا توختىماي قاچىدۇ (قاچىدىكەن)، تۇرسۇن بوۋاينى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ ئۆزى ۋېلىسىپىت بىلەن ماشىنىنى قوغلايدۇ

(قوغلايدىكەن)....

(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش ئالدىدا بولۇپ تۇرغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى بايان قىلىشتا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

...ئۇچقان قار پارچىلىرى ئىلاندەك كۆشۈلدايدۇ، شاخلار چىقىرايدۇ، ھۆۋلايدۇ، ئاللىقايەرلەردىن گۈلدۇرلىگەن، شارقىرغان، قاراسىلىغان ئاۋازلار كېلىدۇ. (ز. سابىر)

(5) چۆچەكلەردىكى شەخسلەرنىڭ دائىملىق ھەرىكىتى ئومۇمەن ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلىغان ھەرىكەتلىرىنىمۇ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇنقى زاماندا بىر بېلىقچى بوۋاي بولغانىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ كەمپىرى بىلەن دېڭىز بويىدا ياشايدىكەن، ھەر كۈنى دېڭىزدىن بېلىق تۇتۇپ شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن، ئۇ بىركۈنى دېڭىزغا تور تاشلىسا، بىر ئالتۇن بېلىق تورغا چۈشۈپ قالىدىكەن بوۋاي خوشال بولۇپ بېلىقنى قويۇپ ئالغاندا، بېلىق خۇددى ئادەمدەك سۆزلەشكە باشلايدىكەن....

(6) ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بەزىدە پەرەز بىقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تىرىشمايدىكەنسەن، جەزمەن ئارقىدا قالسەن.
دۇشمەن بىزگە چېقىلىدىكەن، جەزمەن ئۇنىڭ ئەدىۋىنى بېرىمىز.

(7) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئار" تۇرى پەقەت شېئىر ۋە ماقال-تەمسىلەردىلا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تاما-تاما كۆل بولار. (ماقال)

ئېسىلارمەن مىلتىق ئېتىپ تاۋلانغان قولغا،
يېپىشارمەن بايراق بىلەن ئالغا ئاتىلغان يولغا.
كۆرەش بايراقىندا ھارماسمەن ئەسلا،
يېڭىش بىلەن كېلىپ چىقىمىزكەك غالىب يولغا. (ل. مۇتەللىپ)

5. پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى.—

△ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر-شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (344-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىلدىكى بىرىنچى خىل ۋارىيانتى پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى "ئا"لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ، مەسىلەن:

شەخس	تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى		يازاتتىم/يازار ئىدىم/يازىدىغانىدىم
	كۆپلۈك تۈرى		يازاتتۇق/يازار ئىدۇق/يازىدىغانىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى		يازاتتىڭ/يازار ئىدىڭ/يازىدىغانىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى		يازاتتىڭىز/يازار ئىدىڭىز/يازىدىغانىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى		يازاتتىلا/يازار ئىدىلە/يازىدىغانىدىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى		يازاتتىڭلار/يازار ئىدىڭلار/ يازىدىغانىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى		يېزىشاتتىلا/يېزىشار ئىدىلە/ يېزىشىدىغانىدىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى		يېزىشاتتىڭ/يېزىشار ئىدىڭ/ يېزىشىدىغانىدىڭ
III شەخس تۈرى			يازاتتى/يازار ئىدى/يازىدىغانىدى

يازمايتتىم، يازمايتتىڭ، يازمايتتى.

ئىككىنچى خىل ۋارىيانتى "ئار"لىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماس ئىدىم، يازماس ئىدىڭ.

ئۇچىنچى خىل ۋارىيانتى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" لىق تۈرىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بەزىدە ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى

ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغانسىدىم، يازمايدىغانسىدىك، يازمايدىغانسىدى.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (346 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋاريانتى ۋاستىلىك-بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن هازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كەلگەن.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ۋاريانتلىرى پۇتمىگەن هالىلىق سۈپەتداشقا ۋاستىلىك هۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغانسىدىم، يازماس ئىدىم.

△ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (347 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى ۋاريانتلىرى پۇتمىگەن هالىلىق سۈپەتداشقا ئاڭلاتما هۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغانىكەنمىشمەن، يازماس ئىكەنمىشمەن.

ئۈچىنچى خىل ۋاريانتى پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئاۋۇال "تۇرۇر" باغلامچىسى، ئاندىن ئاڭلاتما هۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ئىخچاملىشىپ مۇشۇ هالەتكە كەلگەن.

△ سۈبېيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (348 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋاريانتى پۇتمىگەن هالىلىق

سۈپەتداشقا سۈبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىكەنمەن // يازىدىغانىكەنمەن // يازار ئىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىكەنمىز // يازىدىغانىكەنمىز // يازار ئىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسەن // يازىدىغانىكەنسەن // يازار ئىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىكەنسىز // يازىدىغانىكەنسىز // يازار ئىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىكەنلا // يازىدىغانىكەنلا // يازار ئىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسىلەر // يازىدىغانىكەنسىلەر // يازار ئىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىكەنلا // يېزىشىدىغانىكەنلا // يېزىشار ئىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىكەنسەن // يېزىشىدىغانىكەنسەن // يېزىشار ئىكەنسەن
III شەخس تۈرى		يازىدىكەن // يازىدىغانىكەن // يازار ئىكەن

	شه‌خس تۈری	مسالالار
I	برلىك تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشمه‌ن // يازار ئىكه‌نىمىشمه‌ن // يازىدىكه‌نمىشمه‌ن
شه‌خس	كۆپلۈك تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشمىز // يازار ئىكه‌نمىشمىز // يازىدىكه‌نمىشمىز
II	برلىك ئاددىي تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشسه‌ن // يازار ئىكه‌نمىشسه‌ن // يازىدىكه‌نمىشسه‌ن
	برلىك سىپايه تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشسىز // يازار ئىكه‌نمىشسىز // يازىدىكه‌نمىشسىز
	برلىك هۈرمه‌ت تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشلا // يازار ئىكه‌نمىشلا // يازىدىكه‌نمىشلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىشسله‌ر // يازار ئىكه‌نمىشسله‌ر // يازىدىكه‌نمىشسله‌ر
شه‌خس	كۆپلۈك هۈرمه‌ت تۈری	يېزىشىدىغانىكه‌نمىشلا // يېزىشار ئىكه‌نمىشلا // يېزىشىدىكه‌نمىشلا
	كۆپلۈك سه‌تلىمه تۈری	يېزىشىدىغانىكه‌نمىشسه‌ن // يېزىشار ئىكه‌نمىشسه‌ن // يېزىشىدىكه‌نمىشسه‌ن
III	شه‌خس تۈری	يازىدىغانىكه‌نمىش // يازار ئىكه‌نمىش // يازىدىكه‌نمىش

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغان بولغىدىم/يازاتتىمغۇ دەيمەن/يازار ئىدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغان بولغىدۇق/يازاتتۇققۇ دەيمەن/يازار ئىدۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان بولغىدىك/يازاتتىڭغۇ دەيمەن/يازار ئىدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغان بولغىدىلا/يازاتتىلاغۇ دەيمەن/يازار ئىدىلەغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭىز/يازاتتىڭىزغۇ دەيمەن/يازار ئىدىڭىزغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭلار/يازاتتىڭلارغۇ دەيمەن/يازار ئىدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىغان بولغىدىلا/يېزىشاتتىلاغۇ دەيمەن/يېزىشار ئىدىلەغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىغان بولغىدىك/يېزىشاتتىڭغۇ دەيمەن/يېزىشار ئىدىڭغۇ دەيمەن
III	شەخس تۈرى	يازىدىغان بولغىدى/يازاتتىغۇ دەيمەن/يازار ئىدىغۇ دەيمەن

بولۇشسىز شەكىلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغان بولغىدىم.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىل ۋاريانتلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى—

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىقىغا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالىتىنىڭ ئۆتكەندە ياكى مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىتتا دائىم بولۇپ تۇرغان ئىش-ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئاز"لىق سۈپەتداش قاتناشمىغان ۋاريانتلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم (ئوقۇيدىغانىدىم/ئوقۇيدىغان)، ئەخمەتنىڭ ئاكىسى بىزگە تىل-ئەدەبىيات بېرەتتى (بېرىدىغانىدى/بېرىدىغان)، بىز ئۇنىڭ دەرسىنى ناھايىتى قىزىقىپ ئاڭلايتتۇق (ئاڭلايدىغانىدۇق/ئاڭلايدىغان).

ئۇلار ئۇچاغدا تونۇشمايدىكەن (تونۇشمايدىغانىكەن)، كېيىن

تونۇشۇپتۇ.

ئۇ بۇرۇن كاندا ئىشلەيدىكەنمىش (ئىشلەيدىغانىكەنمىش).

ھەر يىلى بۇ كەملەردە كۇن ئوتتەك قىزىپ كېتەتتى (كېتىدىغان، كېتىدىغانىدى)، بۇ يىل خېلى سالقىن بولۇۋاتىدۇ.

مەن كىچىكىمدە مۇشۇ قاچىدا تاماق يەيدىكەنمىشمەن (يەيدىغانىكەنمىشمەن).

سىز بۇ مەكتەپكە كەلمەستە خەنزۇچىنى بىلمەيدىغان بولغىدىڭىز؟

78 ـ يىللاردا سىز ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىڭىزغۇ دەيمەن.

(2) ھەربىرىنى ئورۇنلاش توغرىسىدىكى قارار، پىلان ياكى كېلىشىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئا" رەۋىشداش ئاساسىدا ياسالغان ۋاربىانتلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزەممۇ ئورۇمچىگە باراتتىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم.

مەن ئۇ كۇنى دەرسكە كىرەتتىم، چاقىرساڭلارمۇ بارالمايتتىم.

تۇرسۇنلار قايتىپ كېلەتتى، مەن شۇلارنى كۇتۇۋېلىشقا بارغانىدىم.

كۇتۇپ تۇرساق بىر ماشىنا كەلدى، سوربساق، شەھەرگە كىرىدىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۇرۇپ ماشىنىغا چىقىۋالدۇق.

(3) بولمىغان ياكى بولمايدىغانلىقى مەلۇم بولغان ئىشنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەز ياكى ئارزۇنى بىلدۇرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئا"لىق رەۋىشداش ياكى "ئار"لىق سۆيەتداش ئاساسىدا ياسالغان شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

چاقىرغان بولسائلار كېلەتتىم (كېلەر ئىدىم).
يەنە بەش مىنۇت كېچىكسەڭلار، ئولگۈرەلمەس ئىدىڭلار (ئولگۈرەلمەيتتىڭلار).
ئىمكانىيەت بولسا، بۇ يەڭنىغا مەنمۇ قاتنىشار ئىدىم (قاتنىشاتتىم).
يۇگۈرمىسەك كېچىكىپ قالار ئىكەنمىز (قالىدىكەنمىز).
ئادەم ئەۋەتمىسەك كەلمەيتتىڭىزغۇ دەيمەن (كەلمەس ئىدىڭىزغۇ دەيمەن).
ئۇ بولمىسا، بىز ئامالسىز قالار ئىكەنمىشمىز (قالىدىكەنمىشمىز).
مۇشۇ پۇتلىكاشاڭلار بولمىسا، بىز تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولاتتۇق (بولار ئىدۇق).
(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ئىش يۈز بېرىش ئالدىدا ياكى يۈز بەرگەن چاغدا بولۇپ تۇرغان ئىشلارنى بايان قىلىشتا ئاساسەن "ئا"لىق رەۋىشداش ئاساسىدا ياسالغان ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:
چەكسىز كەتكەن قومۇشلۇق سەھەردە باشلىنىدىغان ئاۋرال شامىلىدىن دېڭىزدەك دولقۇنلىناتتى. نەلەردىدۇ ياۋا چوشقىلار خارتىلايتتى. ئورمانلىقتىن ياۋا غازلار غاقىلدايتتى، قىرغاۋۇل خورىزى چىللايتتى. ئەبىلغازى ... قاراسۇنى ياقىلاپ مېڭىۋەردى.
(ز. سابىر)
ئەبىلغازى كاڭدا سۇنايلىنىپ ئۇزاق ياتتى. ئاسىم بىلەن ئۆز خىيالىدا تالىشىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ... ئارىلاپ-ئارىلاپ ئۆچۈشكە باشلىغان تاماكىسىنى تارتىپ قويۇاتتى، كۆكۈش ئىس شالاڭ، سارغايغان

چىشلىرى ئارىسىدىن ۋە بۇرنىنىڭ تۈشۈگىدىن ئېرىنچەكلىك بىلەن چىقاتتى...

(ز. سابىر)

6. ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (353 - بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلى ئاساسىدا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئا" شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ يەنە بىر تۈرى بولۇپ، بۇ تۈرى پېئىلنىڭ "ماق"لىق ئىسىمداش شەكلىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ۋە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ (ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ). مەسىلەن: يازماقتىمەن، يازماقتىمىز، يازماقتىسەن، يازماقتىسىز، يازماقتىسىلەر، يازماقتا.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (354 - بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى ئاساسىدا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

	شەخس تۈرى	مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتىمەن، يېزىپ ئولتۇرىمەن، ئوقۇپ ياتىمەن، كۈتۈپ تۇرىمەن، كۆرۈپ يۈرىمەن، ياتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتىمىز، يېزىپ ئولتۇرىمىز، ئوقۇپ ياتىمىز، كۈتۈپ تۇرىمىز، كۆرۈپ يۈرىمىز، ئولتۇرىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىسەن، يېزىپ ئولتۇرىسەن، ئوقۇپ ياتىسەن، كۈتۈپ تۇرىسەن، كۆرۈپ يۈرىسەن، تۇرىسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتىسىز، يېزىپ ئولتۇرىسىز، ئوقۇپ ياتىسىز، كۈتۈپ تۇرىسىز، كۆرۈپ يۈرىسىز، يۈرىسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىدىلا، ئوقۇپ ياتىدىلا، كۈتۈپ تۇرىدىلا، كۆرۈپ يۈرىدىلا، ياتىدىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىسىلەر، يېزىپ ئولتۇرسىلەر، ئوقۇپ ياتىسىلەر، كۈتۈپ تۇرىسىلەر، كۆرۈپ يۈرىسىلەر، ئولتۇرسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىشىدىلا، ئوقۇپ يېتىشىدىلا كۈتۈپ تۇرىشىدىلا، كۆرۈپ يۈرىشىدىلا، تۇرىشىدىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتىسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشىسەن، ئوقۇپ يېتىشىسەن كۈتۈپ تۇرۇشىسەن، كۆرۈپ يۈرۇشىسەن، يۈرۇشىسەن
III شەخس	شەخس تۈرى	يېزىۋاتىدۇ، يېزىپ ئولتۇرىدۇ، ئوقۇپ ياتىدۇ كۈتۈپ تۇرىدۇ، كۆرۈپ يۈرىدۇ، ياتىدۇ

	شەخس تۈرى	مىساللار
I	بىرلىك تۈرى	يېزىۋېتىپتىمەن، يېزىپ ئولىتۇرۇپتىمەن، ئوقۇپ يېتىپتىمەن، كۈتۈپ تۇرۇپتىمەن، كۆرۈپ يۈرۈپتىمەن، يېتىپتىمەن
شەخس	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋېتىپتىمىز، يېزىپ ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇپ يېتىپتىمىز، كۈتۈپ تۇرۇپتىمىز، كۆرۈپ يۈرۈپتىمىز، ئولتۇرۇپتىمىز
II	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋېتىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇپسەن، ئوقۇپ يېتىپسەن كۈتۈپ تۇرۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈپسەن، تۇرۇپسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋېتىپسىز، يېزىپ ئولتۇرۇپسىز، ئوقۇپ يېتىپسىز، كۈتۈپ تۇرۇپسىز، كۆرۈپ يۈرۈپسىز، يۈرۈپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋېتىپتىلا، يېزىپ ئولتۇرۇپتىلا، ئوقۇپ يېتىپتىلا، كۈتۈپ تۇرۇپتىلا، كۆرۈپ يۈرۈپتىلا، يېتىپتىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋېتىپسىلەر، يېزىپ ئولتۇرۇپسىلەر، ئوقۇپ يېتىپسىلەر، كۈتۈپ تۇرۇپسىلەر، كۆرۈپ يۈرۈپسىلەر، ئولتۇرۇپسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋېتىشپتىلا، يېزىپ ئولتۇرۇشۇپتىلا، ئوقۇپ يېتىشپتىلا، كۈتۈپ تۇرۇشۇپتىلا، كۆرۈپ يۈرۈشۇپتىلا، تۇرۇشۇپتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىۋېتىشپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشۇپسەن، ئوقۇپ يېتىشپسەن، كۈتۈپ تۇرۇشۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈشۇپسەن، ئولتۇرۇشۇپسەن
III	شەخس تۈرى	يېزىۋېتىپتۇ، يېزىپ ئولتۇرۇپتۇ، ئوقۇپ يېتىپتۇ، كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، كۆرۈپ يۈرۈپتۇ، يۈرۈپتۇ

بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

△ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (356 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈرىنىڭ ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى يەنە پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈرىنىڭ ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئوتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يېزىۋاتىتۇدەكمەن/يېزىۋاتىتىمىشمەن/يېزىۋاتىتىمەنمىش، يېزىۋاتىتىتۇدەكسەن/يېزىۋاتىتىمىشسەن/يېزىۋاتىتىسەنمىش، يېزىۋاتىتىتۇدەك/يېزىۋاتىتىمىش؛ يېزىپ ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، كۈتۈپ تۇرۇپسەنمىش، ئوقۇپ يېتىپتىمىش؛ ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، يۈرۈپتىمىشسەن، يېتىپتىمىش.

△ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (357 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە سۈبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "دۇ" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "ـغۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر

	شەخس تۈرى	مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمەن // يېزىۋاتار ئىمىشمەن // يېزىۋاتارمەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغۇدەكمەن، كۆتۈپ تۇرار ئىمىشمەن، ياتار ئىمىشمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمىز // يېزىۋاتار ئىمىشمىز // يېزىۋاتارمىزمىش، كۆرۈپ يۈرەر ئىمىشمىز، ساقلاپ ياتقۇدەكمىز، تۇرغۇدەكمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسەن // يېزىۋاتار ئىمىشسەن // يېزىۋاتارسەنمىش يېزىپ ئولتۇرغۇدەكسەن، ئوقۇپ ياتارسەنمىش، ئولتۇرار ئىمىشسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسىز // يېزىۋاتار ئىمىشسىز // يېزىۋاتارسىزمىش، ساقلاپ ياتار ئىمىشسىز، كۆتۈپ تۇرارسىزمىش، يۈرگۈدەكسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكلا // يېزىۋاتار ئىمىشلا // يېزىۋاتارلامىش، ئوقۇپ ياتارلامىش، ساقلاپ تۇرغۇدەكلا، ئولتۇرارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسلەر // يېزىۋاتار ئىمىشسلەر // يېزىۋاتارسلەرمىش، ساقلاپ ياتقۇدەكسلەر، كۆتۈپ تۇرار ئىمىشسلەر، ياتار ئىمىشسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۇاتقۇدەكلا // يېزىشۇاتار ئىمىشلا // يېزىشۇاتارلامىش، ساقلاپ تۇرۇشارلامىش، يېزىپ ئولتۇرۇشقۇدەكلا، تۇرۇشقۇدەكلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۇاتقۇدەكسەن // يېزىشۇاتار ئىمىشسەن // يېزىشۇاتارسەنمىش، ساقلاپ يېتىشقۇدەكسەن، كۆرۈپ يۈرۈشەر ئىمىشسەن، تۇرۇشار ئىمىشسەن
III	شەخس تۈرى	يېزىۋاتقۇدەك // يېزىۋاتار ئىمىش // يېزىپ ئولتۇرار ئىمىش كۆتۈپ تۇرغۇدەك، ئولتۇرار ئىمىش

	شەخس تۈرى	مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمەن // يېزىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغاندىمەن // يېزىپ ئولتۇردىمەنغۇ دەيمەن، ياتقاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمىز // يېزىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغاندىمىز // كۈتۈپ تۇرمىزغۇ دەيمەن، ئولتۇرغاندىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانسەن // يېزىۋاتسەنغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقانسەن // ئوقۇپ ياتسەنغۇ دەيمەن، تۇرغانسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقانسىز // يېزىۋاتسىزغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرگەنسىز // كۆرۈپ يۈرسىزغۇ دەيمەن، يۈرگەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانلا // يېزىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغانلا // يېزىپ ئولتۇرىدىلاغۇ دەيمەن، ياتقانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانسىلەر // يېزىۋاتسىلەرغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغانسىلەر // كۈتۈپ تۇرسىلەرغۇ دەيمەن، ئولتۇرغانسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتقانلا، يېزىشۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرۈشكەنلا // كۆرۈپ يۈرۈشىدىلاغۇ دەيمەن، تۇرۇشقانلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتقانسەن // يېزىشۋاتسەنغۇدەيمەن، كۆرۈپ يۈرۈشكەنسەن // كۆرۈپ يۈرۈشسەنغۇ دەيمەن، يۈرۈشكەنسەن
III شەخس	شەخس تۈرى	يېزىۋاتقاندۇ // يېزىۋاتىدىغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقاندۇ // ئوقۇپ ياتىدىغۇ دەيمەن، ئولتۇرغاندۇ

شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ (360 ـ بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن):

بۇ شەكىللەر پېئىلىنىڭ ئىزچىل ھالىتى سۈپەتداش شەكلىگە ئوبېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يازمايۋاتىمەن، يازماي ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇماي ياتقۇدەكسەن، يازمايۋاتقان ئوخشايسىز، يازمايۋاتقاندۇ). يەنە بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يېزىۋاتمايمەن، يېزىپ ئولتۇرماپتىمىز، ئوقۇپ ياتمىغۇدەكسەن، يېزىۋاتمىغان ئوخشايسىز، يېزىۋاتمىغاندۇ). بۇ ئىككى خىل بولۇشسىز شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى ــ

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى قايسى خىل مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەربىرىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقان ياكى تۇرغۇن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن، ئەخمەتمۇ يېزىۋېتىپتۇ.

ئاڭلىسام، رۇسچە ئوقۇۋاتقۇدەكسىز، نەتىجىسى ياخشى بولۇۋاتقاندۇ، قايسى دەرسلىككە ئاساسلىنىۋاتىسىز؟

ئەخمەت ئىشكىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ، سىزنى كۈتۈپ تۇرىدۇغۇ دەيمەن.

قاسىم سېنى ئىزدەپ يۈرەر ئىمىش، چاپسان بار.

سەن بۇ يەردە ئولتۇرىسەن، ئۇلار سېنى كۈتۈپ تەقەززا بولۇۋاتقاندۇ.

خىزمەتنى سەنلا ئەمەس، بىزمۇ ئىشلەۋاتقاندىمىز.

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟ ھەممە ئىشنى ئۆزى قىلىۋاتقۇدەك، مەن بىكار يۈرەر ئىمىشمەن، تېخى ئۇنىڭ ئىشىغا توسقۇن بولۇۋاتار ئىمىشمەن، سەنمۇ كارىڭ يوق يۈرەر ئىمىشسەن.

رەسىمدە بىر مەكتەپتىكى تەنەپپۇس ۋاقتى تەسۋىرلەنگەن: بىرمۇنچە باللار مەيدانغا ئويناپ يۈرىدۇ، بىرنەچچە ئوقۇغۇچى توپ تېپىۋاتىدۇ، بەزى ئوقۇغۇچىلار ۋالىبول ئويناۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇغۇچى دەرەخنىڭ تۈۋىدە پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ، بىرمۇنچە ئوقۇغۇچىلار قول قايرىشىۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇتقۇچى ئۇلارنىڭ قېشىدا قاراپ تۇرىدۇ، بىر ئوقۇغۇچى چىمەنلىكتە ژۇرنال كۆرۈپ ياتىدۇ...

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق"لىق ئىسمىداش ئاساسىدا ياسالغان تۈرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھازىر كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانماقتىمىز.

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايمەن/يېزىۋاتقان بولسام كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىمبا، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمەن، ئوقۇپ ياتقان بولسام كېرەك، ياتقان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايمىز/يېزىۋاتقان بولساق كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىمىزۇا، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمىز، ئوقۇپ ياتقان بولساق كېرەك، ئولتۇرغان چېغىمىزۇا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسەن/يېزىۋاتقان بولساڭ كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىڭۇا، كۇتۇپ تۇرغان چېغىڭۇا، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايسەن، تۇرغان ئوخشايسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسىز/يېزىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىڭىزۇا، يېزىپ ئولتۇرغان بولسىڭىز كېرەك، كۆرۈپ يۈرگەن چېغىڭىزۇا، يۈرگەن ئوخشايسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايلا/يېزىۋاتقان بولسىلا كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىلىرىۋا، كۇتۇپ تۇرغان بولسىلا كېرەك، ئوقۇپ ياتقان ئوخشايلا، ياتقان چېغىلىرىۋا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسلەر/يېزىۋاتقان بولساڭلار كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىڭلارۇا، كۇتۇپ تۇرغان چېغىڭلارۇا، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايسلەر، ئولتۇرغان بولساڭلار كېرەك
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايلا/يېزىۋاتقان بولسىلا كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىلىرىۋا، كۆرۈپ يۈرگەن بولۇشسلا كېرەك، تۇرۇشقان ئوخشايلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسەن/يېزىۋاتقان بولساڭ كېرەك/يېزىۋاتقان چېغىڭۇا، كۇتۇپ تۇرۇشقان ئوخشايسەن، يۈرۈشكەن چېغىڭۇا
III شەخس	تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايدۇ/يېزىۋاتقان بولسا كېرەك/يېزىۋاتقان چېغى(ۋا)، ئوقۇپ ياتقان بولسا كېرەك، ياتقان چېغى(ۋا)

ۋەتىنىمىز ئۇچقاندەك راۋاجلانماقتا.

يازغۇچى مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش ئالدىدا داۋاملىشىش هالىتىدە تۇرغان هەربىر كەتىنى ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان هالەتنى بايان قىلىشتىمۇ ۋاستىسىز بايان مەيدانىدىكى ئىزچىل هازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق"لىق ئىسىمداش ئاساسىدىكى تۇرىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قاش دەريانىڭ خوپلا تارتىلىپ كەتكەن سۇزۇك، شوخ سۈيىمۇ قىرغاقلىرىدا چاۋاتقاندەك نېپىز قىيىندىلارنى توڭلىتىپ، شاۋقۇن-سۇرەن بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئاقماقتا... توشقان-جەرەنلەر تاللارنىڭ يۇمران شاخلىرىغا بويۇنلىرىنى سوزماقتا...

(ز. سابىر)

7. ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ ۋاستىسىز بايان مەيدانىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (362-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالا):

بۇ شەكىلدىكى ئىزچىل تۈستىكى "ئا"لىق رەۋىشداش ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ياكى ئىزچىل هاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى "ماق"لىق ئىسىمداش شەكلىگە ۋاستىسىز هۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ۋاستىلىك بايان مەيدانىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر-شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (363-بەتتىكى جەدۋەلگە قارالا):

بۇ شەكىلدىكى ئىزچىل هاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ياكى ۋاستىسىز بايان

	شەخس تۈرى	مسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتاتتىم/يېزىۋاتقانىدىم/يېزىۋېتىۋىدىم/يازماقتا ئىدىم، ئوقۇپ ئولتۇراتتىم، كۆرۈپ تۇرغانىدىم، يېتىۋىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتاتتۇق/يېزىۋاتقانىدۇق/يېزىۋېتىۋىدۇق/يازماقتا ئىدۇق، كۈتۈپ ئولتۇراتتۇق، ئويناپ يۈرەتتۇق، ئولتۇراتتۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭ/يېزىۋاتقانىدىڭ/يېزىۋېتىۋىدىڭ/يازماقتا ئىدىڭ، ئوقۇپ ياتاتتىڭ، قاراپ تۇرۇۋىدىڭ، يۈرگەنىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭىز/يېزىۋاتقانىدىڭىز/يېزىۋېتىۋىدىڭىز/يازماقتا ئىدىڭىز، يېزىپ ئولتۇراتتىڭىز، كۆرۈپ يۈرۈۋىدىڭىز، تۇراتتىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتاتتىلا/يېزىۋاتقانىدىلە/يېزىۋېتىۋىدىلە/يازماقتا ئىدىلە، ئوقۇپ ياتاتتىلا، قاراپ تۇراتتىلا، ياتقانىدىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭلار/يېزىۋاتقانىدىڭلار/يېزىۋېتىۋىدىڭلار/يازماقتا ئىدىڭلار، كۈتۈپ تۇراتتىڭلار، يېزىپ ئولتۇراتتىڭلار، يۈرۈۋىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتاتتىلا/يېزىشۋاتقانىدىلە/يېزىشۋېتىۋىدىلە/قاراپ تۇرۇشقانىدىلە، يېزىپ ئولتۇرۇشاتتىلا، تۇرۇشاتتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتاتتىڭ/يېزىشۋاتقانىدىڭ/يېزىشۋېتىۋىدىڭ/قاراپ يۈرۈشەتتىڭ، كۈلۈپ ئولتۇرۇشاتتىڭ، يېتىشاتتىڭ
III	شەخس تۈرى	يېزىۋاتاتتى/يېزىۋاتقانىدى/يېزىۋېتىۋىدى/يازماقتا ئىدى، يېزىپ ئولتۇراتتى، قاراپ تۇراتتى، يۈرگەنىدى

	شەخس تۈرى	مسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمەن // يېزىۋېتىۋكەنمەن // يېزىۋاتىدىكەنمەن // يېزىۋېتىپتىكەنمەن، يېزىپ ئولتۇرغانكەنمەن، ياتقانكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمىز // يېزىۋېتىۋكەنمىز // يېزىۋاتىدىكەنمىز // يېزىۋېتىپتىكەنمىز، كۆتۈپ تۇرۇۋۇكەنمىز، ئولتۇرۇۋۇكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسەن // يېزىۋىكەنسەن // يېزىۋاتىدىكەنسەن // يېزىۋېتىپتىكەنسەن، ئوقۇپ يېتىپتىكەنسەن، تۇرۇپتىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسىز // يېزىۋېتىۋكەنسىز // يېزىۋاتىدىكەنسىز // يېزىۋېتىپتىكەنسىز، كۆرۈپ يۈرىدىكەنسىز، يۈرىدىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا // يېزىۋېتىۋكەنلا // يېزىۋاتىدىكەنلا // يېزىۋېتىپتىكەنلا، يېزىپ ئولتۇرغانكەنلا، يېتىۋكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسلەر // يېزىۋېتىۋكەنسلەر // يېزىۋاتىدىكەنسلەر // يېزىۋېتىپتىكەنسلەر، كۆتۈپ تۇرۇۋۇكەنسلەر، ئولتۇرغانكەنسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا // يېزىشۇېتىۋكەنلا // يېزىشۇاتىدىكەنلا // يېزىشۇېتىپتىكەنلا، كۆرۈپ يۈرۈشۇۋۇكەنلا، تۇرۇشۇپتىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۇاتىدىكەنسەن // يېزىشۇېتىۋكەنسەن // يېزىشۇاتىدىكەنسەن // يېزىشۇېتىپتىكەنسەن، كۆتۈپ تۇرۇشىدىكەنسەن، يېتىشىدىكەنسەن
III	شەخس تۈرى	يېزىۋاتقانكەن // يېزىۋېتىۋكەن // يېزىۋاتىدىكەن // يېزىۋېتىپتىكەن، ئوقۇپ ئولتۇرغانكەن، ئولتۇرىدىكەن

مەيلدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ يۇقىرىدىكىگە مۇناسىپ شەكىللىرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ئاڭلاتما بايان مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرى ۋاستىلىك بايان مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ئاخىرىغا "-مىش" يارىمچىسىنى قوشۇش ياكى ئۇلارنىڭ كەينىدىكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنى ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋىتكەنمىشمەن // يېزىۋاتىدىكەنمىشمەن // يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋاتقانكەنسەنمىش، يېزىۋاتقانكەنسەنمىش // يېزىۋېتىۋىتكەنسەنمىش // يېزىۋېتىپتىكەنسەنمىش // يېزىۋاتىدىكەنسەنمىش // يېزىۋېتىۋىتكەنمىشسەن، يېزىۋاتقانكەنمىش // يېزىۋېتىۋىتكەنمىش // يېزىۋاتىدىكەنمىش // يېزىۋېتىپتىكەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغانكەنمەنمىش، يېتىۋېكەنسەنمىش، تۇرىۋىكەنمىش.

△ سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇتۇۋەندىكىچە ياسىلىدۇ (365-بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ):

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھالىلىق سۈپەتداش شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

	شەخس تۈرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىم/ يېزىۋاتاتتىمغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغان بولغىدىم، ياتاتتىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدۇق/ يېزىۋاتاتتۇققۇ دەيمەن، كۆتۈپ تۇرغان بولغىدۇق، ئولتۇرغان بولغىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىك/ يېزىۋاتقانىدىڭغۇ دەيمەن، ئىزدەپ يۈرىۋىدىڭغۇ دەيمەن، يۈرگەن بولغىدىك
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭىز/ يېزىۋاتاتتىڭىزغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقان بولغىدىڭىز، ئولتۇرغانىدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىلا/ يېزىۋاتقانىدىلاغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇراتتىلاغۇ دەيمەن، ياتقانىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭلار/ يېزىۋېتىۋىدىڭلارغۇ دەيمەن، كۆتۈپ تۇرۇۋىدىڭلارغۇ دەيمەن، ئولتۇرغان بولغىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىۋاتقان بولغىدىلا/ يېزىشىۋاتاتتىلاغۇ دەيمەن، قاراپ تۇرۇشقان بولغىدىلا، تۇرۇشاتتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتىلمە تۈرى	يېزىشىۋاتقان بولغىدىك/ يېزىشىۋاتقانىدىڭغۇ دەيمەن، ئىزدەپ يۈرۈشكەن بولغىدىك، يېتىشقانىدىڭغۇ دەيمەن
III شەخس	شەخس تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدى/ يېزىۋېتىۋىدىغۇ دەيمەن قاراپ ئولتۇرغان بولغىدى، يۈرەتتىغۇ دەيمەن

△ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئۆبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان ئوخشايـمەن، يېزىۋاتقان بولساق كېرەك، ئىزدەپ يۈرگەن چېغىمىزدا، يېزىۋاتقان ئوخشايسەن، يېزىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، تۇرغان چېغى (ۋا).

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈرىدىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىلىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يازمايۋاتاتتىم، يازماي ئولتۇرغانىدىڭ، يازمايۋاتقانىكەن، يازمايۋېتىپتىكەنمىش، يازمايۋاتقان بولغىدى)، يەنە بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈرىدىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يېزىۋاتمايتتىم، يېزىپ ئولتۇرمىغانىدىڭ، يېزىۋاتمىغانىكەن، يېزىۋاتماپتىكەنمىش، يېزىۋاتمىغان بولغىدى). بۇ ئىككى خىل بولۇشسىز شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۈردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋام قىلۋاتقان ياكى تۈرغۇن ھالىتىنىڭ مۇندىن بۇرۇن ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋېتىپتىكەن.
بىز مەجلىس ئېچىۋاتقاندۇق، ئۇلار يېتىپ كەلدى.
ئەخمەت ياتاقتا ئولتۇرىدىكەن، چاقىرىپ چىقتىم.
ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىۋېتىپتىكەنمىش، توختىتىپ قويۇپتىمىش.
سىلەر بارغاندا، ئەخمەت تېخى ئۇخلاۋاتقان بولغىدى.
تۇنۇگۈن سىلەر مېنى ئىزدىگەنىدە، مەن سىنېمىغا تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقان بولسام كېرەك.
كىرسەم بىرنەرسە يېزىپ ئولتۇرغانىكەنسىز، ئاستا قايتىپ چىقتىم.
مەن ياتاقتا كىتاب ئوقۇپ ياتقانىكەنمەن، چاقىرماي چىقىپ كېتىپتۇ.

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق"لىق ئىسىمداش شەكلى ئاساسىدا ياسالغان تۇرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارات مۇنبىرى ئالدىغا كەلگەنىدە، مىڭلىغان رەڭمۇرەڭ شارلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى.
بىز ئۇ چاغدا يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بارماقتا ئىدۇق.

يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ئىش يۈز بېرىش ئالدىدا ياكى مەلۇم ئىش يۈز بەرگەن چاغدا داۋاملىشۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى بايان قىلىشتا ئاساسەن ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش ئاساسىدا ياكى "ماق"لىق ئىسىمداش ئاساسىدا ياسالغان تۇرىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەكبەر كۆلۈمسىرىدى، ئۆيدە ئۇخلاۋاتقانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان، مەنسۇر بىلەن روزاخۇن بوۋاي كۆتەك يېرىۋاتاتتى، ئاسىم بىلەن ئېخمەتجان جاڭزا قورۇسىنىڭ تېمىغا چىقىۋېلىپ، بىرنېمىلەرنى دېيىشمەكتە ئىدى، ئەبلىغازى ئالدىراپ ئۆكۈزگە چانا قېتىۋاتاتتى...

(ز. سابىر)

8. مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ، لېكىن II شەخسىنىڭ بىرلىك ھۇرمەت تۇرى بىلەن كۆپلۈك ھۇرمەت تۇرىدە ۋە III شەخسىتە ھۆكۈم باغلامچىسى كەلمەيدۇ. باشقا تۇرىدىكى ھۆكۈم باغلامچىلىرىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى ئېيتىلغان ئەھۋالدا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىز، سىلى يازماقچى، يازماقچىسىلەر، يېزىشماقچى، يېزىشماقچىسەن، يازماقچى.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمەن، يازماقچىكەنمىز، يازماقچىكەنسەن، يازماقچىكەنسىز، يازماقچىكەنلا، يازماقچىكەنسىلەر، يېزىشماقچىكەنلا، يېزىشماقچىكەنسەن، يازماقچىكەن.

△ ئائىلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر

شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچە-سىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىمەن // يازماقچىدەكمەن، يازماقچىمىشمۇز // يازماقچىدەكمىز، يازماقچىمىشسەن // يازماقچىدەكسەن، يازماقچىمىشسىز // يازماقچىدەكسىز، يازماقچىمىشلا // يازماقچىدەكلا، يازماقچىمىشسىلەر // يازماقچىدەكسىلەر، يېزىشماقچىمىشلا // يېزىشماقچىدەكلا، يېزىشماقچىمىشسەن // يېزىشماقچىدەكسەن، يازماقچىمىش // يازماقچىدەك.

△ سۈبيېكتسىپ مۇلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە سۈبيېكتسىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" يارىمچىسى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدۇرمەن // يازماقچىمەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرمىز // يازماقچىمىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسەن // يازماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسىز // يازماقچىسىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرلا // سىلى يازماقچىغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسىلەر // يازماقچىسىلەرغۇ دەيمەن، يېزىشماقچىدۇرلا // ھەرقايسىلىرى يېزىشماقچىغۇ دەيمەن، يېزىشماقچىدۇرسەن // يېزىشماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇ // يازماقچىغۇ دەيمەن.

△ ئوبيېكتسىپ مۇلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئوبيېكتسىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ "ئوخشا-"، "بول-" ئاساسىدىكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئوخشايمەن // يازماقچى بولسام كېرەك، يازماقچى ئوخشايمىز // يازماقچى بولساق كېرەك، يازماقچى ئوخشايسەن // يازماقچى بولساڭ كېرەك، يازماقچى ئوخشايسىز // يازماقچى

بولسىڭىز كېرەك، يازماقچى ئوخشايلا // يازماقچى بولسىلا كېرەك، يازماقچى ئوخشايدۇ // يازماقچى بولسا كېرەك.

△ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسمەن، يازماقچى ئەمەسمىز، يازماقچى ئەمەسكەنسەن، يازماقچى ئەمەسمىش.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەربىرىكەتنىڭ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشىلگەن ئىش سۈپىتىدە ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن يېقىندا ئۆيگە بېرىپ كەلمەكچىمەن.

ئۇ ئەتە سەن بىلەن كۆرۈشمەكچىمىش.

سىز ئەخمەت بىلەن كۆرۈشۈڭ، ئۇ سىزگە بىرنەرسە بەرمەكچى.

بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مەخسۇس بىر يىغىن ئېچىلماقچى.

تاشقىرىدا بىر ئادەم تۇرىدۇ، سىز بىلەن كۆرۈشمەكچىغۇ دەيمەن.

ئۇ مۇشۇ توغرۇلۇق بىرنەرسە يازماقچى بولسا كېرەك، ماتېرىيال توپلاپ يۈرىدۇ.

9. مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى —

△ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر-

شەكلى مەقسەت پېئىلنىغا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى مەقسەت پېئىلنىغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بېشىدىكى "ئى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭىز، يازماقچىدىكەن، يازماقچىدىكەنلەر، يازماقچىدى.

△ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىللىداش بولىدۇ. پەقەت III شەخستلا ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى سۈپىتىدە "ئىكەنىدۇق" شەكلى قوللىنىلىشى مۇمكىن.

△ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلنىغا ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "-مىش" يارىمچە-سىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى مەقسەت پېئىلنىغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بېشىدىكى "ئى" تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمىشمەن // يازماقچىكەنمەنمىش، يازماقچىكەنمىشمىز // يازماقچىكەنمىزمىش، يازماقچىكەنمىشسەن // يازماقچىكەنسەنمىش، يازماقچىكەنمىش.

سۈبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلنىغا سۈبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بولغىدىم // يازماقچىدىمغۇ دەيمەن، يازماقچى بولغىدىڭ // يازماقچىدىڭغۇ دەيمەن، يازماقچى بولغىدى // يازماقچىدىغۇ دەيمەن.

△ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلدىكى مەقسەت ئۆتىكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ.

مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسى ئارىلىقىغا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس"نى قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسمەن، يازماقچى ئەمەسسىز، يازماقچى ئەمەسكەنسەن، يازماقچى ئەمەس بولغىدەكمىز، يازماقچى ئەمەس ئوخشايدۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى —

پېئىلنىڭ مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشىلگەن ئىش سۈپىتىدە مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزەممۇ ئۇرۇمچىگە بارماقچىدىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم.
تۇرسۇنلار قايتىپ كەلمەكچىدى، مەن شۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا بارغانىدىم.
كۈتۈپ تۇرساق بىر ماشىنا كەلدى، سورىساق، شەھەرگە كىرمەكچىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۈرۈپ ماشىنىغا چىقتۇق.
ئەخمەتمۇ قاتناشماقچىكەندۇق، چاقىرمىغانلىقىمىز ئۈچۈن كەلمەپتۇ.
ئەگەر تەكلىپ قىلساق، سەمەتمۇ كەلمەكچىكەنمىش.
تۇنۇگۈن كەلگىنىڭىزدە مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىڭىزغۇ دەيمەن.

ئون ئىككىنچى باب پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

§1 ئومۇمىي بايان

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن خەۋەر شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان شەكلى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغان	ياز	+غان
يازدىم		+دىم
يازمىچە	يازما	+غىچە
يازمايدۇ		+يدۇ
يازدۇرۇش	يازدۇر	+ۇش
يازدۇرۇك		+ۇك
يېزىلىپ	يېزىل	+ىپ
يېزىلاتتى		+باتتى
يېزىۋاتقان	يېزىۋات	+قان
يېزىۋاتىمەن		+مەن
يېزىپ قويغىلى	يېزىپ قوي	+غىلى
يېزىپ قويساك		+ساك
يازىدىغان بولغاچقا	يازىدىغان بول	+غاچقا
يازىدىغان بولدۇك		+دۇك

بۇ مسالىلاردا "ياز-"پېئىلىنىڭ بىر خىل تۈرغۇن سۆز شەكلى بىلەن بىر خىل خەۋەر شەكلى بىر جۈپ قىلىنىغان بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە "ياز-"پېئىلىنىڭ "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىل-"، "يېزىۋات-"، "يېزىپ قوي-"، "يازىدىغان بول-" شەكىللىرىنى ئاساس قىلغان. مانا مۇشۇ شەكىللەر "ياز-"پېئىلىنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پېئىلىنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ، پېئىلىنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلىنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلىنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ يالغۇز ھالدىكى ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق ئۆزەكلەر بىر پېئىل يىلتىزىدىن ياكى بىر پېئىلنىڭ ئۆزەك دائىرىسىدە تۇرلەنگەن شەكىللىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، "ياز-"پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىل-" شەكىللىرى ئاددىي ئۆزەك شەكىلىگە كىرىدۇ.

پېئىلىنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى مۇستەقىل پېئىللارنىڭ يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك. مۇنداق ئۆزەك شەكىللىرى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق پېئىل يىلتىزىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "يېزىپ قوي-"، "يازغان بول-"شەكىللىرىنى مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىگە كىرىدۇ.

پېئىلىنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ،

پېئىلىنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پېئىلنىڭ بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق پېئىل ئۆزىدىكى چوقۇم ئوخشاش بولمىغان دەرىجە تۈرلىرىنىڭ بىرىگە ھەم بولۇشلۇق، بولۇشسىز تۈرلىرىنىڭ بىرىگە تەۋە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز-"پېئىلىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، "ياز-"شەكلى ئەسلى دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يازما-" شەكلى ئەسلى دەرىجە، بولۇشسىز تۈرىدە كەلگەن؛ "يازدۇر-"شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يېزىل-"شەكلى مەجھۇل دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يېزىۋاتـ-"، "يېزىپ قويـ-"، "يازغان بولـ-" شەكىللىرى ئەسلى دەرىجە بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن.

پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ تۈسلۇك ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ھالىلىق ئۆزەك شەكىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

پېئىلنىڭ تۈسلۇك ئۆزەك شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە تۈس يارىدەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلاردا كەلگەن تۈس يارىدەمچىلىرى مۇستەقىل پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل تۈس بەلگىلىرىنى كۆرسىتىپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: "يېزىپ بولـ-" قۇرۇلمىسىدىكى "بولـ-" يارىدەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئۇز ئوبيېكتىغا تولۇق ئۆتۈپ بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ئاغرىپ قالـ-" قۇرۇلمىسىدىكى "قالـ-" يارىدەمچىسى ئاغرىش (ساقسىز بولۇش) ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ يېزىۋەتـ-" (يېزىپ

ئەت-) قۇرۇلمىسىدىكى "ئەت-" يارىدەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ تېز ياكى كۆچلۈك دەرىجىدە بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يېزىۋەر-" (يازابەر-) قۇرۇلمىسىدىكى "بەر-" يارىدەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ چەكلىمىسىز بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە تولۇق باغلامچى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار سۈپەتداش ئىپادىلىگەن پۈتكەن، پۈتمىگەن، ئىزچىل ھالەتلەرنىڭ ياكى مەقسەت پېئىلى ئىپادىلىگەن مەقسەت ھالىتىنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرۈپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىدە ھال كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئويناىيدۇ. مەسىلەن، "يازغان بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ بارلىقىغا كەلگەن ھالىتىنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يېزىۋاتقان بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل ھالىتىنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يازىدىغان بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھالىتىنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يازماقچى بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. ۋەھاكازا.

§2 دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجە كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن

هەرىكەتـنىڭ گراماتىك ئىگە بىلەن بولغان هەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن:

(1)ئەخـمەت كـىنو كۆردى.

(2)بۇ ماقاله ئىكـكى قېـتىم كۆرۈلـدى.

(3)ئەخـمەت دوختـۇرغا كۆرۈنـدى.

(4)ئەخـمەت قولـىنى دوختـۇرغا كۆرسەتـتى.

(5)ئۇلار قىزغىن كۆرۈشـتى.

بۇ مسالالاردا "كۆر-"پېئىلىنىڭ ئۆزەك قىسمى بەش خىل شەكىلده كەلـگەن بولۇپ، بۇلاردىن (1)جۈملـىدىكى "كۆر-"شەكـلى شۇ هەرىكەتـنىڭ گرامـماتىك ئىگىسى، شۇنـداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى (ئىجراچـىسى، سۇبىيېكتى)ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2)جۈمـلىدىكى "كۆرۈلـ-"شەكـلى شۇ هەرىكەتـنىڭ گرامـماتىك ئىگىسى ئەمەلىيەتته ئەسلى هەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبىيېكتى (قوبۇل قىلغۇچىسى) ئىكەنـلىكىنى بىلـدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى "كۆرۈنـ-"شەكلى شۇ هەرىكەتـنىڭ گرامـماتىك ئىگىسى بىر تەرەپـتىن ئەسـلى هەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبىيېكتى بولـسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ هەرىكەتنىڭ ئورۇنـلىنىشىغا تۈرتـكە بولـغۇچى ئىكەنـلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلـگەن؛ (4)جۈمـلىدىكى "كۆرسەتـ-" شەكـلى شۇ هەرىكەتـنىڭ گرامـماتىك ئىگىسى ئەمەلـىيەتـته ئەسـلى هەرىكەتـنىڭ ئورۇنـلىنىـشىغا تۈرتـكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (5)جۈملىدىكى "كۆرۈشـ-" شەكلى بولسا، شۇ هەرىكەتنىڭ گراماتىك ئىگىسى ئىككىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار ئەسلى هەرىكەتنى بىر-بىرىنى ئوبىيېكت قىلغان هالدا ئورۇنـلىغانـلىقىنى بىلـدۈرۈپ كەلـگەن. "كۆر-"پېئىلىنىڭ مۇشۇ

شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇشۇ خىل مەنىلەر پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلى دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆمىلۈك دەرىجە دېگەن بەش دەرىجىدىن تەركىب تاپىدۇ.

1. ئەسلى دەرىجە

پېئىلنىڭ باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكلى ئەسلى دەرىجە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئەسلى دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يازدىم.
بىز بۈگۈن دوكلات ئاڭلىدۇق.
ئۇلار قايىتىپ كەپتۇ.

2. مەجھۇل دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمدا "ل" تاۋۇشى بولغان ئۆتۈمۈلۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ىن/-ن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا ئۆتۈمۈلۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ل/-ىل/-ۇل/-ۈل" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ مەسىلەن:

باشلا+ن ⟶ باشلان-، ئال+ىن- ⟶ ئېلىن-
ئوينا+ل ⟶ ئويناڵ-، ياز+ىل ⟶ يېزىل-
باشقۇر+ۇل ⟶ باشقۇرۇل-، كۆر+ۈل ⟶ كۆرۈل-

مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار گراماتىك ئىگىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەسلى ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئون پارچە ماقالە يېزىلدى (ماقالە ـ "يازـ" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى).

ئويۇن باشلاندى (ئويۇن ـ "باشلاـ" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى).

ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن دەپتەر بېرىلدى (دەپتەر "بەرـ" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى).

ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسىنى كۆرسىتىش تەس ياكى ھاجەتسىز بولغان ئەھۋالدا ياكى لوگىك ئوبيېكتنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈش زۆرۈر بولغاندا، پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماقالە ناھايىتى ياخشى يېزىلىپتۇ، كىم يازدى؟ (بۇ يەردە لوگىك ئىگە نامەلۇم)

قاسىم ۋەكىللىكىگە سايلاندى (بۇ يەردە لوگىك ئىگىنى كۆرسىتىش ھاجەتسىز).

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرۇلدى (بۇ يەردە لوگىك ئوبيېكت گەۋدەلەندۈرۈلگەن).

بەزى ھاللاردا لوگىك ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، لوگىك ئىگىنىمۇ كۆرسىتىش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا لوگىك ئىگە ئەگەر ئادەم، ئادەملەر ئومۇمىيىتى ياكى بىرەر تەشكىلات بولسا، شۇ لوگىك ئىگىسىنى كۆرسەتكۈچى

ئىسىم "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ ھالەت قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئەكسىيەتچىلەر جۇڭگو خەلقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

تەمىناتىمىز پۇتۇنلەي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلىدۇ.

پاشا ئىشان تەرىپىدىن ئورۇنلانغان ناخشا ئالقىشقا ئېرىشتى.

لوگىك ئىگە ئەگەر باشقا شەيئى بولسا، لوگىك ئىگىسىنىڭ رولى باشقا يوللار بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دېرىزىنىڭ ئەينىگى شامالدا چېقىلىپ كەتتى.

بىرمۇنچە دەرەخلەر بوراننىڭ زەربىسى بىلەن يۇلۇنۇپ كەتتى.

3. ئۆزلۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئۆتۈملۈك پېئىل ئۇزىكىگە "-ن/-ىن/وُن/وُن" ياكى "-ل/-ىل/-وُل/-وُل" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ماختا + ن ⟶ ماختان-، كىي + ىن ⟶ كىينى-

يۇ (ي) + وُن ⟶ يۇيۇن-، كۆر + وُن ⟶ كۆرۈن-

بەر + ىل ⟶ بېرىل-، قوش + وُل ⟶ قوشۇل-

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسىنىڭ ھەم لوگىك ئىگە، ھەم لوگىك ئوبيېكت ئىكەنلىكىنى ياكى ھەم لوگىك ئوبيېكت، ھەم شۇ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دائىم ماختىنىدۇ (=ئۇ دائىم ئۆزىنى ئۆزى ماختايدۇ).

بالا ماڭا ئېتىلدى (=بالا ماڭا ئۆزىنى ئاتتى).

مەن دوختۇرغا كۆرۈندۈم (=ئۆزەمنى دوختۇرغا كۆرسەتتىم).

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار بەزىدە مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ باغدىكى گۈللەر ئېچىلدى (ئۆزلۈك دەرىجە).

يىغىن بۇگۈن رەسمىي ئېچىلدى (مەجھۇل دەرىجە).

ئۇلار يولغا چىقىشقا تەييارلاندى (ئۆزلۈك دەرىجە).

ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر تەييارلاندى (مەجھۇل دەرىجە).

بەزى ئۆتۈمسز پېئىللار ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدىغان قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن، "ئاغرىنىش" (ئاغرى+ىن)، "ئويلانما" (ئويلا+ن)، "ئۆتۈنۈش" (ئۆت+ۈن) دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن بۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلاردا ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسى يوق.

يەنە شۇنداقمۇ پېئىللار بارکى، ئۇلار ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ھەم شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن: "شاتلان-"، "خۇشالان-"، "ئىككىلەن-" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن، بەلكى سۈپەت ياكى سانغا بىۋاستە "-لان/-لەن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

4. مەجبۇرىي دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

△ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ("ئاي"، "ئەي"، "ئار"، "ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقانلىرى بۇنىڭدىن مۇستەسنا) ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-دۇر/-دۈر/-تۇر/-تۈر"ياكى "غۇز/-قۇز/-گۇز/-كۈز" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يا ز + دۇر ⟵ يازدۇر-
غۇز ⟵ يازغۇز-

تا پ + تۇر ⟵ تاپتۇر-
قوز ⟵ تاپقۇز-

كى ر + دۈر ⟵ كىردۈر-
گۈز ⟵ كىرگۈز-

كۆ ت + تۈر ⟵ كۆتتۈر-
كۈز ⟵ كۆتكۈز-

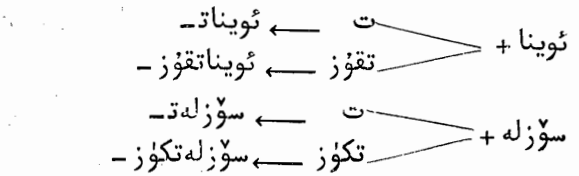
يە + دۇر ⟵ يېدۇر-
گۇز ⟵ يېگۇز-

△ "ئار"، "ئەر"، "ئاي"، "ئەي" بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ت" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

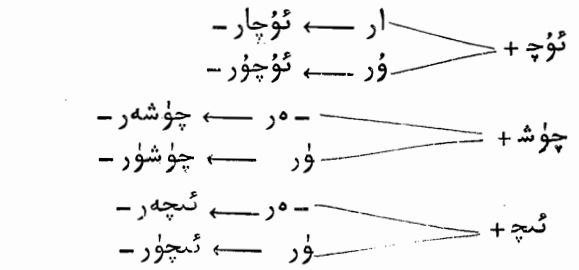
ئاقار + ت ⟵ ئاقارت-
كۆتەر + ت ⟵ كۆتەرت-
ئازاي + ت ⟵ ئازايت-
كېچەي + ت ⟵ كېچەيت-

△ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل

ئۆزەكلىرىگە "-ت" ياكى "-تقۇز/-تكۇز" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ "چ" ياكى "ش" بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ار/-ەر" ياكى "-ۇر/-ۈر" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ئالاھىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قورقـ ⟵ قورقۇتـ / قورقاتـ
قايتـ ⟵ قايتار- / قايتۇر-
چىقـ ⟵ چىقار-
كۆر- ⟵ كۆرسەتـ

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى گرامماتىك ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى گۈلدۈرۈۋەتتىم (ھەرىكەتكە "مەن" تۇرتكە بولغان).

ئۇلار مېنىمۇ كىرگۈزدى (ھەرىكەتكە "ئۇلار" يول قويغان).

ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرەلەيدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ، بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى گىرامماتىك تولدۇرغۇچى بولۇپ چۈشۈم كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

شوپۇر ماشىنىنى كەينىگە يانداۋردى (ماشىنا كەينىگە يانىدى).

ئۇلار چىراقنى ئۆچۈردى (چىراق ئۆچتى).

ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرگەندە، يەنىلا ئۆتۈملۈك خاراكتېرىنى ساقلايدۇ. بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى زۆرۈر بولمىسا، كۆرسىتىلمەيدۇ، ئەگەر كۆرسىتىش توغرا كەلسە، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاچ ئالدۇرغىلى كەتتى (لوگىك ئىگە كۆرسىتىلمىگەن).

بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق (مۇئەللىم ھېكايە ئېيتتى).

5. ئۆزلۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ش // -ىش // -ۇش // ۈش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇينا + ش ⟵ ئۇيناش-، ياز + ىش ⟵ يېزىش-

ئۇر + ۇش ⟵ ئۇرۇش-، كۆر + ۈش ⟵ كۆرۈش-

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلى ھەرىكەتنى بىر-بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى.

ئاستا سۆزلىشىڭلار، قىزىرىشىپ قالمائلار.

ئۇلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئۇزاق مۇنازىرە قىلىشتى.

ئەخمەت بىلەن قاسىم يۈگۈرۈشتى.

كەل، ئىككىمىز قول قايرىشىپ باقايلى.

(2) گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلى ھەرىكەتنى بىر-بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بارغان ئىككى تەرەپنىڭ بىر تەرىپى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەھۋالدا، يەنە بىر تەرەپ "بىلەن" تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن قاسىم بىلەن سۆزلەشتىم.

تۇرسۇن ئەخمەت بىلەن ئۇزاق مۇنازىرە قىلىشتى.

مەن ئەخمەت بىلەن يۈگۈرۈشتۇم.

(3) گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلى ھەرىكەتنى باشقىلارغا ياردەملىشىپ، شۇلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

ئايشەم ئۇنىڭغا كىر يۇيۇشۇپ بەردى.

ئۇلار بىزنىڭ بۇغدىيىمىزنى ئورۇشۇپ بەردى.

(4) ئەسلى ھەرىكەتنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب

تاپقان گراماتىك ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۆملۈك دەرىجە پەقەت كۆپلۈك مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ ھەم پەقەت كۆپ ساندىكى ئادەمنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ياكى تۇشمۇتۇشتا ئوخشاش بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشى تەكتىلەنگەن ئەھۋالدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە مېڭىشتى.

ۋەكىللەر ئارقىمۇئارقا سۆزگە چىقىشتى.

قۇشلار دەرەخ شاخلىرىدا يېقىملىق سايرىشىپ تۇراتتى.

پىئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنى تونۇشتا تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پىئىللار بەزىدە پىئىلنىڭ II شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پىئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى رولىدا كېلىدۇ ۋە ئىگە رولىدا كەلگەن "سەنلەر" ئالمىشى بىلەن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

(سەنلەر) نەگە بېرىشتىڭ؟

(سەنلەر) چاپسان مېڭىش!

(سەنلەر) تۇرۇشمامسەن، نېمە ئولتۇرۇشسەن!

(2) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پىئىللار پىئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

(ھەرقايسىلىرى) ئۆيگە كىرىشسىلەر.

(ھەرقايسىلىرى) نەگە بېرىشىدىلا.

(ھەرقايسىلىرى) نەدىن كېلىشتىلە.

(3) بەزى پىئىللار قارىماققا پىئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىگە

ئوخشايدۇ هەم مەنە جەھەتتىنمۇ ئۆملۈك دەرىجە مەنسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "ياردەملەشـ" "سۆھبەتلەشـ"، "مۇسابىقـ لەشـ"، "پىكىرلەشـ"، "پاراڭلاشـ" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن ئۇلار شۇ پېئىللارنىڭ ئەسلى دەرىجە شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن، بەلكى ئىسىملارغا بىۋاستە "ـلاش // ـلەش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنى پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

6. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، قاتلانما ھالدا ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىش ئەھۋالى ئومۇمەن مۇنداق بولىدۇ:

(1) ئۆزلۈك-مەجبۇرى دەرىجە؛ مەسىلەن:

ئانا بالىلىرىنى كىيىندۈردى (كىي+ـن+دۇر-)

(2) ئۆملۈك-مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

بىز ئۇلارنى كۆرۈشتۇرۇپ قويدوق (كۆر+ۇش+تۇر-)

(3) مەجبۇرىي-مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

ماقالىدە مۇنۇلار كۆرسىتىلگەن (كۆر+سەت+ىل-)

(4) قوش مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

مەن ئوكامنى ئەۋەتىپ قەلەمنى ياساتتۇردۇم (ياسا+ت+تۇر-)

(5) مەجبۇرىي-ئۆملۈك دەرىجە، مەسىلەن:

ئۇلار ئات چاپتۇرۇشتى (چاپ+تۇر+ۇش-)

(6) ئۆملۈك ـ مەجبۇرىي ـ مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:
باللارنىڭ ھەممىسى پاكىز كىيىندۈرۈلگەن (كىي + دۈر + ۇل ـ).
(7) ئۆملۈك ـ مەجبۇرىي ـ مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:
بىزنىڭ ئەھۋالىمىز تولۇق تونۇشتۇرۇلدى (تونۇ + ش + تۇر + ۇل ـ).

7. دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى

پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان دەرىجە شەكىللىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجە ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە لۇغەت سوستاۋىدىن ئورۇن ئېلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى جارى قىلدۇ. مەسىلەن: بىز "كۆرمەك" پېئىلىنىڭ ھەرقايسى دەرىجە شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى: ئۇنىڭ ئەسلى دەرىجىدىكى "كۆر ـ" شەكلى "كۆر بىلەن ئەكس ئەتتۈرمەك" دېگەن لېكسىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرەك"، "كۆرۈك" (زىننەت مەنىسىدىكى)، "كۆركەم"، "كۆرگەزمە"، "كۆرگۈلۈك" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىدىكى "كۆرسەت ـ" شەكلى ئۆزىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسى بولغان "...نىڭ كۆرۈشىگە تۈرتكە بولماق، ئىمكانىيەت بەرمەك، يول قويماق" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە

"ئىپادىلىمەك (مەسىلەن: تىرىشچانلىق كۆرسەتتى)، "گەۋدىلەنمەك" (مەسىلەن: ئۆزىنى كۆرسەتتى) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرسەتمە"، "كۆرسەتكۈچ" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈش" شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "بىر-بىرىنى كۆرمەك" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن ياشقا، يەنە "(مەلۇم رەسمىيەت ئارقىلىق) سالاملاشماق" (مەسىلەن: قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى)، "سۆزلەشمەك" (مەسىلەن: مەن بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈن-" شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "ئۆزىنى كۆرسەتمەك" مەنىسىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، "كۆرۈنۈش" (مەنزىرە ياكى سەھنە ئەسىرىدىكى كۆرۈنۈش)، "كۆرۈنۈشلۈك" (مەسىلەن: بەش كۆرۈنۈشلۈك) سۆزلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، ۋەھاكازا .

§3 بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە دەرىجە كاتېگورىيىسىدىن كېيىن ئىپادىلىنىدىغان يەنە بىر خىل گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كاتېگورىيە پېئىل ئۆزىكىگە "-ما// -مە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. "-ما// -مە" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان پېئىللار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن: "ياز-" "ئوقۇ-"، "سۆزلەش-" دېگەنگە ئوخشاش؛ "-ماق-مە" قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىللىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن: "يازما-"، "ئوقۇما-"، "سۆزلەشمە-" دېگەنگە ئوخشاش،

بىز پېئىلنىڭ ھەر خىل گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا، زۆرۈر تېپىلغاندىلا ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ ياسىلىشىنمۇ تونۇشتۇرمىساق، ئادەتتە پەقەت بولۇشلۇق شەكلىنىڭ ياسىلىشىنىلا تونۇشتۇرىمىز، ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ قانداق ياسىلىشىنى يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىتى سۈپەتداش شەكلىنى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" بىلەن بىرىكتۈرۈش ياكى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھالىتى ئىسىمداش شەكلىنى "يوق" سۆزى بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن: "بارغان ئەمەسمەن"، "بارغىنىم يوق" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىر خىل ستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پەقەت بەلگىلىك شارائىتتىلا قوللىنىلىدۇ.

§4 پېئىلنىڭ تۈسۈك ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە ۋە بەزى كېلىشىك ئىسىمداش شەكىللىرىگە تۇس يارىمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان

مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالە يازالايدۇ.

(2) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالىلەرنىمۇ يېزىۋېرىدۇ.

(3) ئەخمەت بۈندىن ماقالىلەرنى بىر دەمدە يېزىپ قويىدۇ.

(4) ئەخمەت دائىم ئۇ بۇ ۋايىغا خەت يېزىپ بېرىدۇ.

(5) ئەخمەت ئۆزىگە يېڭى تۈيۇلغان سۆزلەرنى دەرھال يېزىۋالىدۇ.

(6) ئەخمەت ئۇنىڭغا خەت يېزىپ تۇرىدۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردە "ياز-" پېئىلى ئالتە خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، (1) جۈملىدە سۈبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى، (2) جۈملىدە سۈبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا چەكلىمىسىز ئىكەنلىكىنى، (3) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشتۇرۇلۇشىنى، (4) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (5) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (6) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ئۇقۇملار تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ئۇقۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىدىن

بەزىلىرى مەخسۇس بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتىلىشىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىنى ئالغان. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى "باق-" ياكى "كۆر-"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەربىرىنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پېئىلنىڭ "غىلى"لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى "باشلا-" ياكى تۇر-"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياكى پېئىلنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسىمداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى "باشلا-"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەربىرىنىڭ باشلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى ھەتتا شەكىل جەھەتتىنمۇ قونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى "ياتـ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئۆزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى تۈس يارەمچىسى "ياتـ"نىڭ بېشىدىكى "ي" تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشىنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا "ۋ"غا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە خۇددى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "-ۋاتا-ۋاتا-ۋۇاتا ـــ ۋۇاتا" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان (مەسىلەن: يېزىۋاتـ، سۆزلەۋاتا، قۇرۇۋاتـ، كۆرۈۋاتـ)؛ پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى "ئالـ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكىتى

كەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان ئىمكان تۈسلىك ئۆزەك شەكلى قوبۇلىنىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە، خۇددى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "ـلا ـلە" ياكى "ـيالا ـيەلە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "ـيالا ـ ، لە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان (مەسىلەن: ئويناڭا ـ ئويناڭيالا ـ ، سۆزلەڭلە ـ // سۆزلىيەلە، يازالا ـ ، كۆرەلە ـ).

بىراق، يەنە بىرمۇنچە تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى تېخىمۇ بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ كېتەلمىگەن بولۇپ، ھامان ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يار-دەمچىسى "كەتـ" قوشۇلۇپ ياسالغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىنى ئالساق، بىرىنچىدىن، سۈبېكتنىڭ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۈزلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى)؛ ئىككىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئەينەك سۇنۇپ كەتتى)؛ ئۈچىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ كۆچىيىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ھاۋا ئىسسىپ كەتتى)؛ تۆتىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىپ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى)، بەشىنچىدىن، سۈبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئۇ شۇنچە ئېغىر جاپالارغا چىداپ كەتتى).

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىل-لىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۈس كاتېگورىيىسى ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ بولمى-غان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بىز تۆۋەندە پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى تونۇشتۇر-غانىدا، ئۇلارنىڭ بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولغانلىرىنى مەلۇم بىر خىل تۈس تۈرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرمىز، بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولالمىغانلىرىنى بولسا، مەلۇم تۈس يارىمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى نۇقتىسىدىن تونۇشتۇرمىز.

1. پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەكى شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ۋاتا-/-ۋاتا-/-ۋۇاتا-/-ۋۇاتا-" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇل-غان تۈس يارىمچىسى "ياتا-" نىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن: ئوينا+ۋاتا ← ئويناۋاتا، ياز+ۋاتا ← يېزى-ۋاتا، قۇر+ۋۇاتا ← قۇرۇۋاتا، كۆر+ۋۇاتا ← كۆرۈۋاتا.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان سۈپەتداش، ئىسىمداش شەكىللىرى ۋە ھال-زامان شەكىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا باشقا ھاللىق سۈپەتداش، باشقا ھاللىق ئىسىمداش ۋە باشقا ھال-زامان

شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ، ئىزچىل ھال ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن (ئىزچىل ھازىرقى زامان).

كېلىۋاتقان كىشى مېنىڭ ئاكام (ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش).

ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغانمەن (ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش).

تۇنۇگۈن ئۆيگە كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىم (ئىزچىل تۈس).

مەجلىس ئېچىۋاتساق، ئۇ مەجلىسخانىغا ئىزدەپ كىرىپتۇ (ئىزچىل تۈس).

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالمىشى مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى چاقىرىپ خەت يازسام كەلمەيۋاتىدۇ.

ئۇ نەسىھەتنى ئاڭلىمايۋاتىدۇ، كېيىن جەزمەن پۇشايمان قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن ھېچلا كۆرۈشەلمەيۋاتىمەن.

پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالمىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا، ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يېزىۋاتامەن، ماقالە يېزىۋاتىمەن.

ئۇلار ئويناۋاتامىدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

بەزىدە پېئىلىنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى پېئىلىنىڭ ئىزچىل تۇسلۇك بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسدا ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئىنكار ئىنكار قىلىنىپ بولۇشلۇق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تونۇمايۋاتامەن، تونۇۋاتىمەن.

ئىشلىمەيۋاتامىدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

2. ئىمكان تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىمكان تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ـلا ـ // ـلە ـ" ياكى "ـيالا ـ // ـيەلە ـ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ـئالا ـ // ـئەلە ـ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان "ئال" يارەمچىسىنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل-بولغان). مەسىلەن: ئويىنا + لا ← ئويىنالا ـ (ئويىنا + يالا ← ئويىنىيالا ـ)، سۆزلە + لە ← سۆزلەلە ـ (سۆزلە + يەلە ← سۆزلەيەلە ـ)، ياز + ـالا ← يازالا ـ، كۆر + لە ← كۆرەلە ـ

پېئىلنىڭ ئىمكان تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۇ-

رىدۇ. مەسىلەن:

مەن يازالىغان ماقالىنى سەنمۇ يازالايسەن.

بۇگۈن ئۇنىڭ كېلەلىشى ناتايىن.

ئەخمەت بىلەن كۆرۈشەلىسىڭىز، مەندىن سالام ئېيتىپ قويۇڭ.

پېئىللىنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىگە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا" ياكى "ئە" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازالا + ماي يازالما-، ئوينىيالا + ماي ئوينىيالما-، كۆرۈشەلە + مەي كۆرۈشەلمە-.

3. چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىللىنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئۆزىگە "-ۋەر-≈-ۋەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە پېئىللىنىڭ "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان "بەر-" يارىدەمچىسىنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن: سۆزلە + ۋەر ي سۆزلەۋەر-، ياز + ۋەر ي يېزىۋەر-.

پېئىللىنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىقىغا كېلىشى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قاچان كەلگىنىڭىز كەلسە، كېلىۋېرىڭ.

چاتىقىم يوق، بېرىۋېرىمەن.

تۇر، ئۇخلاۋېرەمسەن؟

بۇ يەردە تۇرىۋەرمەي ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.
پايدىسى يوق گەپنى قىلىۋېرىشنىڭ ھاجىتى يوق.
مەن كاللامغا كەلگەننى دەۋەردىم، توغرا چۈشىنىڭ.

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسلىدۇ. بۇ خىل شەكىل ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازمىسام يازماۋېرىمەن.
كەلمىسەڭ كەلمەۋەر.

4. سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە "باق-" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، بەزىدە "كۆر-" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: بېرىپ باق-، يېزىپ باق-، كۆرۈپ باق-، دەپ باق-، ئىشلەپ كۆر-، سوراپ كۆر-، دەپ كۆر-.

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنۇ دورىنى يەپ بېقىڭ، پايدا قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.
قېنى شېئىرىڭىزنى ئوقۇپ بېقىڭا، بىز بىر ئاڭلاپ باقايلى.
بىز بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى.

ساناپ كۆردۇم، دۇرۇس ئىكەن.

مەن سوراپ كۆردۇم، بىلمەيدىكەن.

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسلىدۇ. بۇ خىل شەكىل سىناق تەرىقسىدىكى بولۇشسىز ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچمەي بېقىڭ.

تونامدۇ ـ تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى بولۇشسىز شەكلىدە كەلگەندە، ھەرىكەت سۇبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بويىچە تەجرىبىسىزلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان.

مەن تېخى شېئىر يېزىپ باقمىدىم.

5. باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ "غىلى"لىق رەۋىشداش شەكلىگە ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش"لىق ئىسىمداش شەكلىگە "باشلا ـ" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى "غىلى"لىق رەۋىشداش شەكلىگە "تۇر ـ" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازغىلى باشلا ـ // يېزىشقا باشلا ـ // يازغىلى تۇر ـ، كەلگىلى باشلا ـ // كېلىشكە باشلا ـ // كەلگىلى تۇر ـ، ئوقۇغىلى باشلا ـ // ئوقۇشقا باشلا ـ // ئوقۇغىلى تۇر ـ.

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلگىلى (كېلىشكە) باشلىدى.
بۇ يەردە 3-ئاي كىرىشى بىلەن گۈللەر ئېچىلىشقا (ئېچىلغىلى) باشلايدۇ.
ئۇ يەنە كونا خاماننى سورىغىلى تۇردى.
ئەتىگەن ئۆتكىلى تۇرغان نامايىشچىلار كەچكىچە ئۆتتى.

6. تۆس يارەمچىسى "قالـ"نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەكىل قوللىنىلغاندا، گەپ سۇبېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن، "ئۇلار سائەت 11 دە ياتىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېكتنىڭ "ياتـ" ھەرىكىتىنى ئورۇنلىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، ئەگەر "تېزرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېكتنىڭ "ياتـ" ھەرىكىتىنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالارنىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئۇخلاپ قالدى.
تامىقىڭنى چاپسان يە، سوۋۇپ قالىدۇ.
ئۇنىڭ ھارۋىسى پاتقاقتا يېتىپ قالغانكەن، چىقىرىشىپ بەردۇق.

ئاممۇی نۇقتىئىنەزىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم يولداشلار بار.

(ماۋ زېدۇڭ)

B. ھەربىرىكەتنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە كۆپىنچە ئورۇنلىنىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمايدىغان ھەربىرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

يۆتىلىپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدى؟

ئۇ يەنە سۆزلەپ قاپتۇ.

C. ھەربىرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشىغا تاسادىپىيلىق تۇيۇنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ۋاقتىمدىكى بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ دەرىسكە كېلەلمىدى.

بىر كۈنى مەن ئۇنى كوچىدا كۆرۈپ قالدىم.

پىلانلىق قىسمەن ئۆزگەرتىش ئىشى ھەر جەڭدە دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىش ئىشمۇ گاھىدا بولۇپ قالىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)

D. سۆزلىگۈچىنىڭ ھەربىرىكەت مۇشۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دېگەن ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ناخشىڭنى بىزگىمۇ ئېيتىپ بېرىسىڭ، بىزمۇ بەھرىمەن بولۇپ قالايلى.

ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىرلا قېتىم ئوقۇپ

قالدىم.

E. ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغانلىقىنى ياكى ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە ئاساسەن ئورۇنلىنىش جەريانى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى مۇمكىن بولغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەۋسۇمۇ ئاخىرلىشىپ قالدى، بىر ھەپتىدىن كېيىن ئىمتىھان باشلىنىدۇ.

بېنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىمىزدىكى بېكەتتىن ماي جىقلىمساق بولمايدۇ.

بۇ بىنامۇ پۈتۈپ قالدى، بىر-ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.

تاماق ۋاقتى بولۇپ قالدى، ئاشخانا تەرەپكە ماڭايلى.

2) ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىكى بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە كىرىشنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

بەزىلەر قىسىملار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋە ھەربىي تەلىم ئېلىپ بارالماي قالدۇ، ئىدارىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، خىزمەت قىلالماي قالدۇ، دېيىشىدۇ.

(ماۋ زېدۇڭ)

ئۇ ھاياجانلىنىپ گەپ قىلالماي قالدى.

خېلى ياخشى تەييارلىق قىلغان ئىدى، بەك جىددىيلىشىپ كېتىپ جاۋاب بېرەلمەي قالدى.

3) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۇسىنى بېرىدۇ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

خىش يەتمەي قالدى، بولمىسا بۈگۈن تۇگەيتتى.

ناۋادا ئۇ كەلمەي قالسا، بىلەتنى ساتا بېرەي.

ئۇ ئوكۇل قويۇشقا بەك ئۇستا، سەزمەي قالسەن.

سېنىڭ ئۇ ئىشىگىمۇ تۇگمەي قالدى.

4) بولۇشسىز شەكلىدە پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھەر قېتىمقى يىغىنغا قاتناشماي قالمايدۇ (چوقۇم قاتنىشىدۇ).

بۇ خەۋەرنى ئۇلار ئاڭلماي قالمىدى (چوقۇم ئاڭلىدى)،

ئىشقىلىپ كەلمەي قالما (چوقۇم كەل).

B. ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن بولۇشلۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ئاخىر ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى (ئاڭلاندى).

بۇنداق كەلگۈلۈكسىز ئۇنىڭ بىشىغىمۇ كەلمەي قالمىدى (كەلدى).

7. تۈس يارىدەمچىسى "قوي"نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى

بىلدۇرىدۇ:

A. ئۆتۈملۈك ھەربىر‌ئەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشنى بىلدۇرىدۇ. دېمەك، "قويـ" يارد‌ەمچى پېئىلىنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان "قالـ" يارد‌ەمچى پېئىلىنىڭ 1) تارماق A ماددىسـ‌دىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ. "قويـ" بىلەن "قالـ" نىڭ بۇ نۇقـ‌تىدىكى پەرقى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلـلار بىلەن، كېيىنكىسـ‌نىڭ ئۆتۈمسىز پېئىلـلار بىلەن بىرىكـ‌ىپ كېلىـ‌دىغانلىـقى جەھەتتىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەنسەپ بېرىپ ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدىڭىز.

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

(سېلىشتۇرۇڭ: مەنسەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى)

بىر قىسىم مەسىلىلەرگىلا دىققەت قىلىپ، باشقىـلارنى تاشلاپ قويىساق بولمايدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ...باشقىلىرى تاشلىنىپ قالسا بولمايدۇ.)

دىققەت قىلمىساق بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلمىـساق پاسسىـپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز.)

B. ئۆتۈملۈك ھەربىرىتلەرگە تاساد‌ىپىيلىق تۈسىنى كىـرگۈزىدۇ، دېـمەك، "قويـ"نىڭ بۇ مەنىـسى يۇقىرىدا تونۇشـتۇرۇلغان "قالـ" نىڭ 1) تارماق C ماددىسىدىكى مەنىـسى بىلەن ئوخشايدۇ، "قويـ" بىلەن "قالـ" نىڭ بۇ نۇقـتىدىـكى پەرقى ئالدىنقىسـنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلـلار بىلەن، كېيىنكىسـنىڭ ئاساسەن ئۆتۈمـسىز پېئىلـلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭغا تەگمەك، بوزۇپ قويسىز.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەك، بوزۇلۇپ قالدۇ.)

سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىتىپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىپ قالسىز.)

C. ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسخانىنى تەييارلاپ قويۇڭلار، بۈگۈن مەجلىس بار.

ئۇنىڭغا ۋەدە بېرىپ قويغان، بارمىسام بولمايدۇ.

مەن بۇ ئىشقا ئىدىيە جەھەتتىن تەييارلىق كۆرۈپ قويدۇم.

كىتابىڭىزنى ئەخمەتلەرنىڭكىدە قويۇپ قويدۇم، ئېلىۋېلىڭ.

D. ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە قاراپ كۈلۈپ قويدى، ئارتۇق گەپ-سۆز قىلمىدى.

ئۇ بىر يۆتىلىپ قويۇپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

ئۇ قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىشقا باشلىغان ئىدى، ئاستا پەشىنى تارتىپ قويدۇم.

بۇ مەنىدىكى "قوي" يارىمچىسى كۆپ ھاللاردا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى ئەھمىيەتسىزلىك تۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.

ئەپۇ سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ؟

ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ قويمىساق بولمايدۇ.

2) بەزى پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭ بولمىغاندىن كېيىن بارماي قوي.

پۇل بەرسەم ئالماي قويدى.

كۆپ زورلىدىم، كىرمەي قويدى.

3) بولۇشسىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنماسلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى تاپماي قويمايمەن.

ئۇ بىر ئىشنى باشلىسا، باشقا ئىشلىپ چىقماي قويمايدۇ.

ئۇ بىر مەسىلىگە دۇچ كەلسە، شۇنىڭ تېگىگە يەتمەي قويمايدۇ.

8. تۇس يارىمچىسى "كەتـ"نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈمسز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A - سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە "كەتـ"نىڭ مەنىسى بىرقەدەر كونكرېت بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يېقىندا بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ.

ئۇ مۇشۇ ھويلىغا كىرىپ كەتكەن، تېخى چىقمايۋاتىدۇ.

— پىرىجەم سۇپىدىن چۇشۇپ كەتكەن، — دەپتۇ ئەپەندىم.

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

B. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي ئورۇنلانغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.

چىنە قولۇمدىن چۈشۈپ كېتىپ سۇنۇپ كەتتى.

تارتىۋەرمە، ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.

مۇشۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچسىڭىزلا ساقىيىپ كېتىسىز.

ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئىلىمگە بېرىلىپ كەتتى.

C. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنى دەرىجە جەھەتتىن ياكى قېتىم سانى جەھەتتىن ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا جەھەتلەردىن كۈچەيتىش رولىنى ئۇينايدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا ئىسسىپ كەتتى.

بېشىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

— ئاخشام ھويلاڭلاردا غۇۋغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتىغۇ؟

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

ئۆپكە-ھېسىپ ئەپەندىمگە تېتىپ كېتىپتۇ.

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

مەن تولا بېرىپ كەتتىم، ئەمدى باشقا بىرى بارسۇن.

(ئادەملەر) كارىدۇرلاردىمۇ يېتىپ كېتىپتۇ.

كىمنىڭ بالىسى بۇ، بەك يىغلاپ كەتتىغۇ؟

D. ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈ-

رددۇ. مەسىلەن:

ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.

ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

ئۇ ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى.

E. سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غەيرەتلىك ئادەم ئىكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى.

كۈچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

2) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ھالىتىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ ئىشىڭمۇ تۈگىمەي كەتتى.

قانداق كېسەلكىنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ!

بۇ ۋاقىتنىڭ توشماي كەتكىنىنى دېمەمسەن.

9. تۈس يارىدەمچىسى "ئەت-"نىڭ قوللىنىلىشى

بۇ تۈس يارىدەمچىسى چېتىلما رەۋىشداش بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: يېزىپ + ئەت ← يېزىۋەت-، ياساپ + ئەت ← ياسىۋەت-،

بۇ يەردىكى "ئەت-" قاراماققا "تاماق ئەت-"تىكى "ئەت-" پېئىلى بىلەن بىردەك كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرام-

ماتكا ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى "تاماق ئەتـ"تىكى "ئەتـ" دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. لېكىن مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ياردەمچى پېئىل رولىدىكى "ئەتـ" بىلەن "تاماق ئەتـ"تىكى "ئەتـ"نىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ياردەمچى پېئىل رولىدىكى "ئەتـ" بەزىدە ياردەمچى پېئىل رولىدىكى "تاشلا-" بىلەن مەنداش كېلىدۇ. مەسىلەن: كۆلۈۋەتتى=كۆلۈپ تاشلىدى)، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرپان شۇۋىسىدە ياردەمچى پېئىل "ئەتـ" ئورنىدا "ئاتـ" قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: كۆلۈۋاتتى) بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى "ئاتـ" بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سوۋېت تۇركولوگى ئەمىر نەجىپ ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەمگىكىدە بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى «ئەۋەتـ" دەپ ھېسابلىغان. بۇ پىكىرنىڭمۇ مەلۇم ئاساسى بار، چۈنكى بىرمۇنچە تۇركى تىللاردا بۇ ياردەمچى پېئىل ئورنىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەۋەتـ" پېئىلىغا توغرا كېلىدىغان پېئىل (مەسىلەن، ئۆزبەك تىلىدا "يۇبور-"، قازان تىلىدا "جىبەر-") قوللىنىلىدۇ. دېمەك، بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ياردەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان "كەتـ" ياردەمچى پېئىلنىڭ 1) تارماق A، B، C ماددىلىرىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە كېلىدۇ، "ئەتـ" بىلەن "كەتـ"نىڭ بۇ نۇقتىلاردىكى پەرقى پەقەت ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)

ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.)

مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.

(سېلىشتۇرۇڭ) ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلدىم.)

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئويغىتىۋېتىسىلەر.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.)

شامال دېرىزىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دېرىزە شامالدا سۇنۇپ كېتىپتۇ.)

مۇشۇ دورىنى ئىچسىڭىز كېسىلىڭىزنى پۈتۈنلەي ساقايتىۋېتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: مۇشۇ دورىنى ئىچسىڭىز، كېسىلىڭىز پۈتۈنلەي ساقىيىپ كېتىدۇ.)

ئۇ ھازىر ئۆزىنى ئىلمىگە بېرىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ھازىر ئىلمىگە بېرىلىپ كەتتى.)

ئۆينى نىمانچە ئىسسىتىۋەتتىڭ؟

(سېلىشتۇرۇڭ: ئوي نىمانچە ئىسسىپ كەتتى.)

ھېلىقى دورا ئىچمىنى قىزىتىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ھېلىقى دورىنى ئىچىپ ئىچىم قىزىپ كەتتى.)

ئۇنى تولا ماڭدۇرۇۋەتتۇق، ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ تولا مېڭىپ كەتتى. ئەمدى ئۆزىمىز

بارايلى.)

2) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

نېمە دەۋەتكەنلىكىمنى ئۆزەمۇ بىلمەي قالدىم.

3) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ بىر خىل كەسكىن قارار بىلەن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى مەجلىسنى بۇگۈن ئېچۋېتەيلى.

بۇگۈن دەم ئېلىۋەتتۇق.

ھېلىقى لۇغەتنى مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

10. تۈس يارىمچىسى "تاشلا-"نىڭ قوللىنىلىشى

"تاشلا-" پېئىلى تۈس يارىمچىسى رولىدا كەلگەندە، ئايرىم ئورۇنلاردا يۇقىرىدىكى "ئەت-" يارىمچە پېئىلى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ (چىقىرىۋېتىپ)، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش كېرەك.

دۇشمەننىڭ پىلانلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدۇق (بىتچىت قىلىۋەتتۇق).

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم (كۈلۈۋەتتىم).

11. تۈس يارىمچىسى "ئال-"نىڭ قوللىنىلىشى

"ئال-" پېئىلى تۈس يارىمچىسى بولۇپ كەلگەندە، پېئىلنىڭ

چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ (بۇ يارىمچى پېئىل رەۋىشداش بىلەن بىرىكىمىگەن، رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ):

1) ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ياكى ئۇنۇمنىڭ سۇبيېكت تەرەپكە يۆنىلىشنى ياكى سۇبيېكت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ يىل ئىككى ئېغىز ئۆي سېلىۋالدى.

مەن بۇ ماتېرىياللارنى گېزىتتىن كۆچۈرۈۋالدىم.

ئەپەندىم خېرىدارلارغا سەت كۆرۈنمەسۇن دەپ ئېشىكىنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋېلىپ، خۇرجۇنىغا سېلىۋاپتۇ.

2) سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتتىن مەنپەئەتدار بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەك ھېرىپ كەتتىم، بىرئاز دەم ئېلىۋالاي.

بىرئاز ئۇخلىۋال، بۇگۈن ئاخشام يەنە ئىشلەيمىز.

تاماق يەۋېلىپ ئاندىن ئىشلەيلى.

3) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈچۈكنىڭ يېنىدا ئىشلىۋال.

بۇگۈنكى يىغىندا ھەممە يولداشلار بىلەن كۆرۈشۈۋالدۇق.

يامغۇر ياغقىچە ئۆيگە يېتىۋالايلى.

4) ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۇچۇن ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەن ئىدى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستىغا

كىردۇالدۇق.

بۇ يولدا سۇ يوق، سۇنى كۆپرەك ئېلىۋالايلى.

ئۇلار يوغان بىر تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ، نەچچە سائەت ئېتىشتى.

ئولتۇرۇۋېلىپ ماڭغىلى ئۇنىمىدى.

5) بەزى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغانىدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا توكۇر كىشى بولۇپ ئاقساقلىۋاپتۇ.

ئۇ گاچا بولۇۋېلىپ، بىرنەچچە يىلغىچە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى.

ئاكىلىمغان بولۇۋېلىپ، جىم ئولتۇرغىنىنى قاراكىلار ئۇنىڭ.

12. تۆت يارىمچىسى "بەر-"نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەرىكەتنىڭ باشقا شەيئى ئۈچۈن ياكى باشقا بىركىمگە قارىتىپ ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

ـــ سىزگە خەت يېزىپ بەرسەم، ئاغىنىڭىزگە ئۆزەم ئوقۇپ بەرسەم بولىدۇ، ـــ دەپتۇ ئەپەندىم.

ئۇ كەپتەرلىرىگە ئۇۋا ياساپ بەردى.

ئۇ ماڭا دەردىنى ئېيتىپ بىرمۇنچە يىغلاپ بەردى.

2) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بولۇشى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

كۆپرەك ھەرىكەت قىلىپ بەر، بولمىسا سەمرىپ كېتىسەن.

بۈگۈن ھاۋا سالقىن بولۇپ بەردى، شۇڭا ئىش ئايىنىدى.

بىر-ئىككى قېتىملا يامغۇر يېغىپ بەرسە، ئىشىمىزنىڭ دۆڭ بولغىنى شۇ.

13. تۆس يارىدەمچىسى "بول-"نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى ياكى مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭ ھەمىسى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەپەندىم يۇيۇنۇپ بولۇپ، باشقىلاردىن كۆپرەك ھەق تۆلەپ چىقىپ كېتىپتۇ. (نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى)

بۇ كىتابنى بۈگۈن ئوقۇپ بولىمەن.

مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولالمىدىم، ئازراق قالدى.

كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى، مەجلىسنى باشلايلى.

بۇ ماتېرىيالنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە تارقىتىپ بولدۇم، يەنە ئازراق ئېشىپ قالدى.

14. تۆس يارىدەمچىسى "چىق-"نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەربىر تىنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەيئى ياكى ھالەت بىلەن باشقا تىن-ئاخىر ئالاقىدار بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەزمىنى كۆرۈپ چىقتۇق، ناھايىتى ياخشى ئىكەن.

ئۇنىڭ بالىسى تاڭ ئاتقۇچە يىغلاپ چىقتى.

ئۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقتى.

2) ھەربىر ئارقىلىق مەلۇم شەيئىنى ئايرىپ چىقىرىش ياكى ئۆزىدىن كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تارىخىي ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چىقتۇق.

پۈختا تەتقىق قىلىپ، قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش كېرەك.

ئۇ مۇشۇ ۋەقەلىكنى ئاساس قىلىپ، بىر رومان يېزىپ چىقماقچى.

يىغىنغا قاتناشىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق.

3) سۈبيېكتنىڭ شۇ ھەربىر ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاش تەككەن يەر دەرھال ئىششىپ چىقتى.

نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.

مۇسابىقىدە ئەخمەت ئۇزۇپ چىقتى.

15. تۆس يارىدەمچىسى "كەل-"نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەربىر تەرەپنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاققىچە ئۇزلۇكسىز ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشنى

قەھرىمانلىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ كەلدى...خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ كەلدى.

(ماۋ زېدۇڭ)

يۇەن شىكەيدىن تارتىپ شىمالىي مىلىتارىستلارنىڭ ھەممىسى مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەكتىلەپ كەلگەن ئىدى. (ماۋ زېدۇڭ)

ئۇ باشتىن-ئاخىر مېنىڭ ئۇگىنىشىمگە قىزغىن ياردەم بېرىپ كەلدى.

16. تۈس ياردەمچىسى "ئۆتە-"نىڭ قوللىنىلىشى

بەلگىلىك سوزۇلما جەريانغا ئىگە بولغان ۋە ئاساسەن نۇتۇق پائالىيىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن بىر قېتىم ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنمۇ ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىپ ئۆتەي.

ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قويغان سوئالىلارغا جاۋاپ بېرىپ ئۆتتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ ماقالىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئىزاھلاپ ئۆتتى.

17. تۈس ياردەمچىسى "ياتـ" "ئولتۇرـ"، "تۇرـ" "يۈرـ"لەرنىڭ قوللىنىلىشى

بۇ پېئىللار تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەندە، پېئىلنىڭ

چېتىلىما رەۋىشداش شەكىلى بىلەن بىرىكىپ، خۇددى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى "-ۋاتقا/-ۋاتقۇ/-ۋۇاتقا/-ۋۇاتقۇ"قا ئوخشاشلا پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىنى ياساپ، ھەربىرىنى ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق بۇ تۆت يارەمچى پېئىل مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ياكى تۈرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكىچە:

1) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى سۈبېيېكتنىڭ ھەرقانداق ھالەت ئاستىدىكى ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۆت يارەمچى پېئىل بولسا ئايرىم-ئايرىم ھالدا سۈبېيېكتنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان ۋە ئۇ يان-بۇ يان يۈرگەن ھالەتتىكى ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تۆت يارەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەت ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلمىدا يارەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)

ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)

ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىش-

ۋاتىدۇ.)

باللار هويلىدا ئويناپ يۈرىدۇ.

(سىلىشتۇرۇڭ: باللار هويلىدا ئويناۋاتىدۇ.)

2) بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئايرىم-ئايرىم هالدا هەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان هالىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش هالىتىدە تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ، لېكىن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

ماتېرىياللار يەرگە چېچىلىپ يېتىپتۇ.

هەممەيلەن ساڭىلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.

باغدا رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى.

ئۇنى قاچان كۆرسەڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

3) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىللىنىڭ بۈيرۇق-تەلەپ مەيلىدە ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل بىلەن بىرىككەن پېئىللار پېئىللىنىڭ هەممە شەكىللىرىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.

مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.

سەن يۆتكە، مەن ساناپ تۇراي.

سىلەرنىڭ پارىڭلارنى باشتىن-ئاياق ئاڭلاپ ياتتىم.

سېنىڭ سۆزلىگىنىڭنى مەن خاتىرىلەپ ئولتۇردۇم.

مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئادەم كەلدى.

"ئولتۇر-"، "تۇر-"، "يۈر-" ياردەمچىلىرىنىڭ هەرقايسىسى يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ:

△ئولتۇر- —

پېئىلنىڭ (ئاساسەن نۇتۇق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل-لارنىڭ) چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت ئۇچۇن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئاساسەن ئىنكار مەنىسىدىكى جۈملىلەر تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەسىلىلەرنى مەن سۆزلەپ ئولتۇرماستىنمۇ سىلەر بىلىسىلەر.

شۇنچىلىك بىر ئىش ئۇچۇنمۇ خەت يېزىپ ئولتۇرامسەن؟

مېنىڭ بۇ يەردە پاكىت كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق.

ھازىر مەسئۇلىيەتنى سۇرۇشتۇرۇپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

△تۇر- —

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ھەرىكەتنىڭ دائىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىپ تۇرىدۇ.

ئۇنتۇپ قالماي خەت يېزىپ تۇر.

ئۇنىڭ بىلەن خەت ئېلىشىپ تۇرىمىز.

B. ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ، مەن ھازىر كېلىمەن.

ئۆي پۈتكىچە ئۇلارنىڭكىدە تۇرۇپ تۇرىدۇق.

چاپسانراق كەل، سېنى مەشەدە ساقلاپ تۇرىمەن.

2) پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەتمەي تۇرايلى، ئۇ ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ.

سەن ئېنىق خەۋەر ئېلىپ كەلگىچە، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتماي تۇرىمىز.

△يۇر — —

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشى ياكى كۆپ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

يالۇۋۇرۇپ يۈرۈپ ئاران ئالدىم.

ئۇ بايىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ يۈرۈپ سالامەتلىكىدىن ئايرىلغان.

ئۇ ھېكايە يازىمەن، رومان يازىمەن دەپ يۈرۈپ، نەچچە يىل ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋەتتى.

B. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاۋارە بولۇش، چاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئېغىر نەرسىنى نەلەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالسۇن.

تەييار كىتابنى ئالساڭ بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

C. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى زادى كۈتمىگەنلىكى

لىكىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەجۈپلەنگەن، مازاق قىلغان تەرزدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمە دەپ يۈرىدۇ. ما ئادەم!

تۈزۈك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرىسەن!

بۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھامان بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدە كېلىپ، ئالاھىدە تەكتىلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە، يەنە!

ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

2) پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرد-كىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپتىمەن.

ئۇنماي يۈرۈپ ئاخىر ئۇندى.

§5 پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە باغلامچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىگە پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالى قاتارلىق

هال ئۇقۇملىرىنى كىرگۈزۈپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا هال كاتېگورىيىسىنى هاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پېئىلنىڭ هالسىز شەكىللىرىدە هال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش، بىر خىل هال ئۇقۇمى بىلەن يەنە بىر خىل هال ئۇقۇمىنى قوشۇش ياكى ئوخشاش بىر خىل هال ئۇقۇمىنى قاتلاش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ هاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ تۆۋەندىكى تۈرلىرى ئۇچرايدۇ:

1. پۈتكەن هاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتكەن هاللىق ئۆزەك شەكلى ئۇچ خىل بولۇپ، بىر خىلى پۈتكەن هاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول"-نىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان بول- ، ئوقۇغان بول- ، كەلگەن بول-)؛ بىر خىلى پۈتكەن هاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "قىل- "نىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان قىل- ، ئوقۇغان قىل-، كەلگەن قىل-)؛ يەنە بىر خىلى پۈتكەن هاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "تۇر- "نىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان تۇر-، ئوقۇغان تۇر- ، كەلگەن تۇر-).

1) تولۇق باغلامچى "بول- "نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن هاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، هەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان هالىتىنىڭ پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قېلىپ ئىپتىقاندا، پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە پۈتكەن هال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنى-

لمدۇ. مەسىلەن:

تىرىشقان بولساڭ ئالغا باساتتىڭ.

ئەخمەت قايىتىپ كەلگەن بولسا چاقىرىپ چىق، يېتىپ قالغان بولسا چاقىرما.

(2) پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرە-كەتنىڭ ئورۇنلانغان دەپ ھېسابلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر ھوقۇقىدىن ۋازكەچكەن بولىدۇ.

ياخشى ئوقۇمىساق، خەلقىنىڭ ئۈمىدىنى يەرده قويغان بولىمىز.

(3) سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا بۇ خىل ئۆزەك شەكلى كۆپىنچە چېتىلما رەۋىش-داش شەكلىده ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، ئەگەر خەۋەر شەكلىده كەلسە، تۈس يارده‌مچىسى "ئال-" بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئوخلاپ قالغان بولۇپ جىم ياتتى.

مەن كىتاپ ئوقۇغان بولۇپ ئولتۇردۇم.

ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇۋالدى.

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى ئېتىۋارسىزلىق بىلەن بايان قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن باغقا چىقىپ بىرئازمۇ پەيزى قىلالمىدۇق، تاغقا چىققان بولدۇق، بىردەم قېيىققا چۈشكەن بولىدۇق، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن هالىق ئۆزەك شەكلى سۇبيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ هامان چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە هالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزىنى قورقمىغان قىلىپ كۆرسەتكەن تىرىشچاقتى، لېكىن بولمىدى.

ئاينى تولغان قىلىپ سىزىمەن.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن هاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارشىلىق مەيلى شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ پۇتكەن هالىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ پۇتكەن هالىق قارشىلىق هالىتى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، شۇنىمۇ بىلمەمدۇ؟

مەن ئۇنى كۆرمىگەن تۇرسام، قانداق تونۇيمەن.

سىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۇرۇپ، تونىمايمەن دەيسىزغۇ.

2. پۇتكەن هاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۇتكەن هالىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۇتكەن هاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم هالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن يازغاندەك بول-، يازغاندەك

قىل- ، يازغاندەك تۇر- .

1) تولۇق باغلامچى "بول- "نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۆبيېكتنىڭ خۇددى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغاندەك ھېسسياتقا ئىگە بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۈرىتىگنى قويۇپ كەت ، سۈرىتىگنى كۆرسەم، ئۆزەگنى كۆرگەندەك بولارمەن.

خېتىگنى ئوقۇپ، خۇددى ئۆزەك بىلەن سۆزلەشكەندەك بولدۇم.

بۇ كىنونى كۆرسە، كىشى خۇددى ئېكراندىكىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولىدىكەن.

2) تولۇق باغلامچى "قىل- "نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۆزلىگۈچىگە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن بىرەر بىشارەت سىزلىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەينىمدە بىر كىم چاقىرغاندەك قىلدى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن.

ئاخشام ھويلىغا بىركىم كىرگەندەك قىلىۋىدى، سەن ئىكەنسەن-دە.

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلدۇ، قاراپ باقايلى.

يىغلىغاندەك قىلمىسز، نېمە بولدىڭىز؟

3) تولۇق باغلامچى "تۇر- "نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان

هالتىدىن دېرەك ببرىدىغان بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك تۇرىدۇ، قاراپ باقايلى.

يىغىن باشلىنىپ بولغاندەك تۇرىدۇ، كارىدوردا ھېچكىم يوق.

ئۇ تېخى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولمىغاندەك تۇرىدۇ.

بىر كىمدىن خاپا بولغاندەك تۇرىسىز، نېمە بولدى.

3. پۇتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىللىنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پۇتمىگەن ھالىلىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازىدىغان بول- ، يازىدىغان قىل- ، يازىدىغان تۇر- .

1) تولۇق باغلامچى "بول-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) سۇبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتكە ئادەتلىنىشى، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ياكى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، شۇ ھەرىكەتكە مايىل بولۇشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ دوكلاتنى ئاڭلىغانىدىن كېيىن ھەر كىمنى تەنتەربىيە قىلىدىغان بولدۇم.

ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كېچىكمەيدىغان بولدى.

ھەر كۈنى مەشق قىلساڭ، ياخشى يازىدىغان بولسەن.

تىرىشسىڭىز، ئىككى يىلدىلا گېزىت ئوقۇيدىغان بولىسىز.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى هەممە ئادەم ماختايدىغان بولدى.

(2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەندە، هەرىكەتنىڭ بولۇشىدىن بىشارەت بولغانلىقى، هەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدا قارار ياكى توختام بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

چاپسان ماڭايلى، يامغۇر ياغىدىغان بولدى.

بۇگۈنكى يىغىندا سەن سۆزلەيدىغان بولدۇڭ.

ئۇ يېتىپ بېرىپلا تېلېگراممىا بېرىدىغان بولدى.

(3) پەرەز-قارىشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، هەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەزنى كۆچەيتىدۇ. مەسىلەن:

بارىدىغان بولساڭ، چاپسان ماڭ.

ئەگەر ئۇ تىرىشىدىغان بولسا، هەممىمىزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئىزاهات:

1) يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تولۇق باغلامچى "بول-"نىڭ قۇشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتىمگەن هالىلىق ئۆزەك شەكىلىدە ئاساسەن پۇتىمگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىراق شېئىرلاردا پۇتىمگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن كېتەر بولدۇم يارىم، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي،

2) تولۇق باغلامچى "قىل-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتىمگەن هاللىق ئۆزەك شەكلى سۈبيېكتسىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مېنىڭ سائەتىمنى توغرا ماڭىدىغان قىلىپ بەردى.

بۇ ئىشكىنى ئېچىگە ئېچىلىدىغان قىلىڭ.

ئۇنىڭ ئۇسۇلى ياخشى، ئىككى ئايدىلا بالىلارنى گېزىت ئوقۇيدىغان قىلالايدۇ.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ پۇتمىگەن ھالىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، پۇتمىگەن ھاللىق قارشىلىق ھالىتى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن.

ئۇ تاماكا چەكمەيدىغان تۇرسا، تاماكا توتقىنىڭىز نېمىسى؟

يازالايدىغان تۇرۇپ، يازالمايمەن دېسىڭىز بولامدۇ؟

4. پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

ـ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۇر-" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازىدىغاندەك قىل-، يازىدىغاندەك تۇر-

ـ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "غۇ"لۇق ئىسىم-داشقا تولۇق باغلامچى "بول-" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازغۇدەك بول-، تاپقۇدەك بول-، كەلگۈدەك بول-، كەتكۈدەك بول-

1) ئوخشاتما كېلىشتىكى پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا "قىل-" ياكى "تۇر-" قوشۇلۇپ ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىقىغا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلىدىغاندەك تۇراتتى، بىلمەيدىكەنغۇ؟

بۇ يەردە يامغۇر كۆپ ياغىدىغاندەك قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدىغاندەك تۇرىسىز، بۇرۇن كۆرۈشكەنمۇ؟

مەن يېقىندا ئۇرۇمچىگە بارىدىغاندەك تۇرىمەن.

بۈگۈن بوران چىقىدىغاندەك قىلىدۇ.

2) ئوخشاتما كېلىشتىكى "غۇ"لۇق ئىسىمداشقا "بولـ" قوشۇلۇپ ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۈبىيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى تەمىن ئېتىش دەرىجىسىگە يېتىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاچچىقى كېلىپ يىغلىغۇدەك بولدى.

بۇ ئالىملار قاچان يىگۈدەك بولىدۇ؟

بىر يىلدا گېزىت ئوقۇغۇدەك بولالايمىزمۇ؟

خەنزۇچە رومانلارنى ئوقۇغۇدەك بولۇپ قالدۇق،

ئەجەبمۇ كەلمىدىك يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،

قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

5. ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى ئىزچىل ھاللىق

سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم هالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان بول-، يېزىۋاتقان قىل-، يېزىۋاتقان تۇر-.

1) تولۇق باغلامچى "بول-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىز-چىل هاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل هاللىق خەۋىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا، كېيىن كېلەيلى.

دەم ئېلىۋاتقان بولسىڭىز، ئاۋارە قىلمايمەن.

ئولتۇرغان بولساڭ تۇر، تۇرغان بولساڭ ماڭ.

(2) سۈبيېكتىنىڭ شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان هالەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە هالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۈس يارىدەمچىسى "ئال-" بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئوخلاۋاتقان بولۇپ جىم ياتتى،

مەن كىتاب ئوقۇۋاتقان بولۇپ ئولتۇردۇم.

ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆيگە كېتىۋاتقان بولۇۋالدى.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىز-چىل هاللىق ئۆزەك شەكلى مەلۇم شەيئىنىڭ مەلۇم هەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ياكى مەلۇم هالەتتە تۇرغان قىياپەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ رەسىمدە بىر ئوقۇغۇچى پۈتۈن زېهنىي بىلەن كىتاب ئوقۇ-ۋاتقان قىلىپ تەسۋىرلىنىپتۇ.

— ئوقۇتقۇچنىڭ رەسمىنى قانداق سىزىسەن؟
— دەرس سۆزلەۋاتقان قىلىمەن.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىز-چىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارشىلىق مەيدانىڭ خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئىزچىل ھاللىق ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىمتىھان بېرىۋاتقان تۇرسام، قانداق بارىمەن.

سىز ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە يۈرگەن تۇرسىڭىز، ئەلۋەتتە كۆرمىدىڭىز-دە. سىز ئۇنىڭ بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان تۇرۇپ ئۇنى تونۇمامسىز؟

6. ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۇر-"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقاندەك قىل-، يېزىۋاتقاندەك تۇر-.

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرمەيلى، ئۇلار يەنىلا ئېچىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

تۇنۇگۈن بىرنەرسە يېزىۋاتقاندەك تۇراتتىڭىز، نېمە يازدىڭىز؟

سەل توختايلى، تاشقىرىدا يامغۇر يېغىۋاتقانـدەك قىلىدۇ.

7. مەقسەت ھالىلىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ مەقـسەت ھالـىلىق ئۆزەك شەكـلى بىرلا خىل بولۇپ، مەقسەت پېئىلى شەكلىگە تولۇق باغلامچى "بول-"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بول-، ئوقۇماقـچى بول-، كەل-مەكچى بول-.

پېئىلنىڭ مەقسەت ھالىلىق ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتـنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر سۆزلەشمەكچى بولدۇم.

ئۇ كەتـمەكـچى بولغانـىدى، بىز نۇرغۇن گەپ قىلىپ ئاران توختىتۇالدۇق.

ئۇ ئەتە كەلمەكچى بولۇپ كەتتى.

بۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشماقچى بولدۇڭلار.

ئون ئۇچىنچى باب تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلرى

§1 ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارده‌مچى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان باغلامچىلارنىڭ مۇھىم بىر رولى شۇكى، ئۇلار ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار (ئاساسەن سان-مىقدار بىرىكمىسى)، رەۋىش ۋە ئالماشتىن ئىبارەت تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولغان تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىش بولسا، ئۆز نۆۋىتىده، يەنه تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئو ِتاق مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باغلامچىلار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§2 تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى

تولۇق باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تولۇق باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ، بىز مۇشۇ قۇرۇلمىلارنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدىغان پېئىللارنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇكى "بول-" بىلەن "قىل-" پېئىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى پېئىلدىن باشقا "تۇر-"، "كەل-"، "چىق-" "كۆر-" "ھېسابلا-"، "ھېسابلان-" پېئىللىرىمۇ بەلگىلىك دائىرىدە تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بىز تۆۋەندە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرىنى تولۇق باغلامچىلارنىڭ تۇرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز.

1. تولۇق باغلامچى "بول-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى ياكى مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مال سەمرىسە، ياغ بولىدۇ، يەر سەمرسە باغ بولىدۇ. (ماقال)
ئادەم بولمىساڭ ئەقىلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولسەن ساقىلىڭ بىلەن. (ماقال)
ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغىچە، ئەلنىڭ بالىسى بول. (ماقال)
يارامليق ئىختىساس ئىگىسى بولۇش ئۈچۈن تىرىشىمىز.
قار يېغىپ، ھەممە يەر ئاپئاق بولۇپ كەتتى.
بۇگۈنكى تاماق تۇزلۇق بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆپ ئېشىپ قالدى.
ھازىر بار ئوقۇغۇچى 250. يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلسە 400 بولىدۇ.
يېزىلغان ماقالە 15 پارچە بولۇپتۇ.
يىغىنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى بەك كېيىن بولۇپ كەتتى، بۇگۈن بولسا، ياخشى بولاتتى.
ئەمدى بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولدى.
سەن قانداق بولسۇن دېسەڭ، شۇنداق بولسۇن.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول-" قوشۇلۇپ ياسالغان "ياغ بول"، "باغ بول-"، "ئادەم بول-"، "ئەخمەق بول-"، "ئاتاڭ-نىڭ بالىسى بول-"، "ئەلنىڭ بالىسى بول-"، "يارامليق ئىختىساس ئىگىسى بول-"، "ئاپئاق بول-"، "تۇزلۇق بول-"، "400 بول-"، "15 پارچە بول-"، "بەك كېيىن بول-"، "بۇگۈن بول-"، "ياخشى بول-"، "سېنىڭ بول-"، "قانداق بول-" "شۇنداق بول-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز

بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللاردەك رول ئويناپ كەلگەن. يەنە مەسىلەن:

كەمبەغەل بولساڭ كۆچۈپ باق. (ماقال)
ئۇ كىچىك بولسىمۇ، ئەمگەكتە چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.
مەيلى كىم بولسۇن، بىلەت ئېلىشى كېرەك.
بۇ دورا ئاچچىق بولۇشى مۇمكىن.
بۇ ياق مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.
مەن سېنىڭ تاغاڭ بولىدىكەنمەن.
كارىز سۇيى تاتلىق بولار ئىمىش.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول-" قوشۇلۇپ ياسالغان "كەمبەغەل بول-"، "كىچىك بول-"، "كىم بول-"، "ئاچچىق بول-"، "مېنىڭ ئاكام بول-"، "سېنىڭ تاغاڭ بول-"، "تاتلىق بول-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللاردەك رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول" باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: "مەغلۇپ بول-"، "پەيدا بول-"، "دەپسەندە بول-"، "ھاسىل بول-" "بىتچەت بول-"، "تارمار بول-"، "گۇم بول-" "بەربات بول-"، "مۇپتىلا بول-"، "ھەل بول-"، "پاش بول-"، "ھالاك بول-"، بىر تەرەپ بول-" دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنى قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. تولۇق باغلامچى "قىل-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "قىل-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىقىغا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قەست قىلغانىنى پەس قىل. (ماقال)

ئاشنى بۇزۇپ ئۇماچ قىلدى، نانىنى بۇزۇپ كۆمەچ قىلدى. (ماقال)

مەن ئوغلۇمنى ئالىم قىلىمەن، دەيتتى ئۇنىڭ دادىسى.

مەملىكىتىمىزنى قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىدۇق.

بۇگۈنكى تاماقنى تۇزلۇق قىلىپ قويۇپسىز.

قار يېغىپ ھەممە يەرنى ئاپئاق قىلىۋەتتى.

خەقنىڭ نەرسىسىنى ئۆزەڭنىڭ قىلىۋالساڭ بولامدۇ؟

بۇ ئىشنى يا نېرى قىلايلى، يا بىرى قىلايلى.

بىز ئىككى قوللىمىزنى تۆت قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئويناپ يۈرىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "قىل-" قوشۇلۇپ ياسالغان "پەس قىل-"، "ئۇماچ قىل-"، "كۆمەچ قىل-"، "ئالىم قىل-" "قۇدرەتلىك سوتسيالىستىك مەملىكەت قىل-"، "تۇزلۇق قىل-"، "ئاپئاق قىل-"، "ئۆزەكنىڭ قىل-"، "نېرى قىل-"، "بېرى قىل-"، "تۆت "قىل-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاش رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆز لەرنىڭ "قىل-" باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، "مەغلۇپ قىل-"، "پەيدا قىل-"، "دەپسەندە قىل-"، "ھاسىل قىل-"، "بىتچىت قىل-"، "تارمار قىل-"، "گۇم قىل-"، بەربات قىل-"، "مۇپتىلا قىل-"، "ھەل قىل-"، "پاش قىل-"، "ھالاك قىل-"، "بىر تەرەپ قىل-" دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنىمۇ قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلار دەل يۇقىرىدىكى "بول-" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان قوشما پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى بولۇپ كېلىدۇ.

3. تولۇق باغلامچى "تۇر-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "تۇر-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەلۇم ئىشقا قارشى

هالدا مەۋجۇتلۇقنى بىلدۇرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىنىش دائىرىسى بىر قەدەر تار بولۇپ، پەقەت پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە قارشىلىق هالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سەن تەنھەركەتچى تۇرساڭ، بىز ساڭا قانداق تەڭ كېلەلەيمىز؟
هاۋا سوغۇق تۇرسا، ئوت قالمىسا قانداق بولىدۇ؟
سۆيگۈ دېگىزى چوڭقۇرلۇقىدا مەن بىر قاينام تۇرسام،
ئۇسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچپ كىچىك كۆلچەكلەرنى.
(ل.مۇتەللىپ)
ئەھۋال مۇشۇ تۇرسا، قانداق قىلغۇلۇق؟
ئۇ سېنىڭ ئاكاڭ تۇرسا، هۇرمەت قىلمىساڭ بولامدۇ؟
سەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تۇرۇپ، مۇشۇنى بىلمەمسەن؟
بۇ بالا كىچىككىنە تۇرۇپ تاماكا چېكىدىكەن.
سىز كادىر تۇرۇپ شۇنداق قىلسىڭىز بولامدۇ؟

4. تولۇق باغلامچى "كەل-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "كەل-" پېئىلى بىرىنچىدىن، بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئومۇمەن مەۋجۇتلۇقنى ياكى مەلۇم شەيئىگە قارىتا نامايان بولۇشىنى بىلدۇرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاجىكلار قاتىشالىق كېلىدۇ.

ئۇ يەرنىڭ توپىسى قىزغۇچ كېلىدىكەن.

بۇ چاپان سىزگە لايىق كېلىدۇ، ماڭا سەل كەڭ كېلىشى مۇمكىن.

بۇ ئۆي سىلەرگە تار كېلىپ قاپتۇ.

سىلەرگە كىچىك كەلگەن ئۆي ئۇلارغا كىچىك كەلمەمدىكەن؟

بۇ ماقالىنى يېزىش ماڭا ناھايىتى تەس كەلدى.

ئىككىنچىدىن، سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ئۆلچەش نەتىجىسىدە ياكى ئەگەر ئۆلچەلسە، شۇ سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاغاردىكى ئۇن 92 جىڭ كەلدى.

ئۇ 120 كىلوگرام كېلىدىغان بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتر كېلىدۇ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى 5 چاقىرىم كېلەر.

5. تولۇق باغلامچى "چىق-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "چىق-" پېئىلى بىرىنچىدىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا سان ياكى سان بىرىكمىسى ۋە سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچەش ياكى ساناش نەتىجىسىدە شۇ سان ياكى سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ؛ مەسىلەن:

قويلارنى سانىسام 62 چىقتى.

بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتر چىقىدۇ.

بۇ لىملارنى 15 تال دېگەن ئىدىك، 13 تال چىقتىغۇ؟

ئىككىنچىدىن، بەزى سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ سىناق نەتىجىسىدە شۇ بەلگە نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ سائەتىم ياخشى چىقتى.

ھەممىزدىن سەن ئۇستا چىقتىڭ.

6. تولۇق باغلامچى "كۆر-"نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "كۆر-" پېئىلى بەزى سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. بۇ خىل پېئىل شەكلى سۇبيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە دەپ ھېسابلىشنى ياكى ھېس قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆز كەسپىمنى ياخشى كۆرىمەن.

ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي، يوقلاپ كەلگىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت.

بو چارىنى بىزمۇ مۇۋاپىق كۆردۇق.

سەن بۇ ئىشنى ئاسان كۆرۈۋاتامسەن؟

ئۇنى ھەممىز چوڭ كۆرىمىز.

بىزنى يات كۆرمەڭ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا "ھېسابلا-"، "ھېسابلان-" "چاغلا-"، "تاپ-" پېئىللىرىمۇ ئايرىم ئورۇنلاردا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىپ،

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "ئىلغار ھېسابلا-" "ئىلغار ھېسابلان-"، "ئاسان چاغلا-"، "لازىم تاپ-" دېگەنگە ئوخشاش.

§3 تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

تۇرغۇن سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئومۇمەن تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ئىچىدىكى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ تۈرى بويىچە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى دېگەن تۈرلەرگە بولۇنىدۇ.

1. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زامانىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىۋاستە بىلىنىغان تەرزدە ئىپتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز

بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن دوختۇرمەن.

سەن بەكمۇ كەمتەرسەن.

ئۇگىنىش بىزنىڭ دائىملىق ۋەزىپىمىزدۇر.

سىلەر تېخى ياشسىلەر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى دائىم چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم ئىنتوناتسىيىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى، سەن كادىر، ئۇ ئىشچى.

گەپ بىر، قۇلاق ئىككى.

بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ياخشى.

بۇگۈن چىسلاغا 17.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم شۇ.

بۇ خىل خەۋەرلەرنىمۇ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باشقا زامان ۋە مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى بىلەن زامان ۋە مەيل جەھەتتىن نىسبەتلىشىدۇ، شۇنىڭدەك پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆزلەرنى بېقىنىدۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇرۇن ئىشچى ئىدىم، ھازىرمۇ ئىشچى.

ئۇ ھازىر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بۇاستە بىلىدىغان تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم.

بىز بۇرۇن 12 ـ بىنادا ئىدۇق، كېيىن كۆچۈپ كەتتۇق.

سىز بۇرۇن سېمىز ئىدىڭىز، ھازىر ئورۇقلاپ قاپسىز.

مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار بۇلتۇر 2400 ئىدى، بۇ يىل 3000 غا يەتتى.

مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ نەرسە ئىدى.

سىز كەلگەندە، ئۇلار ياتاقتا ئىدى.

2. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن بىلگەن ياكى يېڭىدىن

بىلگەن) تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى ئوقۇغۇچىمكىن دەپتىمەن، ئوقۇتقۇچى ئىكەن.

ئۇلارنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئىكەن، ئىككى سائەتتە يېتىپ باردۇق.

بۇ كىتاپنىڭ تىراژى 35 مىڭ ئىكەن.

سىز مېنىڭدىن بەش ياش كىچىك ئىكەنسىز.

مەن كىچىك ۋاقتىمدا ناھايىتى شوخ ئىكەنمەن.

سىلى بەك تارتىنچاق ئىكەنلا.

دېمەك، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئومۇمەن زامان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ، بىراق بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخسته ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىكەنىدۇق.

3. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زامانىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى

ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دادىسى ئۇستا دوختۇر دەك.

بۇگۈنكى كىنو بەك ياخشى ئىمىش.

سەن بەك ھاكاۋۇر ئىمىشسەن، ئۇ سەندىن قورقار ئىمىش.

مەن ئاڭلىدىم، سىز ناخشىغا ناھايىتى ئۇستىدەكسىز.

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىكەمۇ، مەن ئۇنىڭدىن چوڭ ئىمىشمەن.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن كېچىكمىدە بەك شوخ ئىكەنمىشمەن.

بۇ يەرلەر بۇرۇن سازلىق ئىكەنمىش.

سىلەر ئۇ چاغدا يېزىدا ئىكەنمىشسىلەر.

4. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۈبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبيېكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن مەن دۇجۇرنىدۇرمەن.

سىز ئوقۇغۇچىمۇ دەيمەن.

ئۇلارنىڭ ئۆيى يېقىندۇ.

ئۇلار بۈگۈن ئۆيىدە يوقتۇ دەيمەن.

سىز مېنىڭ بىلەن تەڭدۇرسىز.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۈبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبيېكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ۋە بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاغدا سەن يوق بولغىدىڭ.

سىلەرگە كەلگەن كۈنى مەنمۇ بار ئىدىمغۇ دەيمەن.

ئۇلار ئۇ كۈنى مەكتەپتە بولغىدى.

مېنىڭ ئالدىمدا سۆزگە چىققان كىشى سىز ئىدىڭىزغۇ دەيمەن.
سىلەر ئۇ چاغدا يېزىدا بولغىدىڭلار؟

5. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۈگۈن ئۆيىدە يوق ئوخشايدۇ.
بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سىز ئوقۇتقۇچى بولسىڭىز كېرەك.
ئۇ چاغدا مەن ئۆيدە يالغۇز چېغىمبا.
بۇ ئۇلارنىڭ ئادىتى ئوخشايدۇ.
سىز مايمۇن يىللىق چېغىڭىزۇا.

§4 تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

1. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى

تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى تۈرغۇن سۆزلەرگە بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىپ، تۈرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەت خاراكتېرلىك بولۇپ،

كۆپىنچە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكلى سۈپىتىدە كېلىپ ئىنكار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە ئايرىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ھازىرقىدەك ئورۇق ئەمەس ئىدىم.

ئويلاپ گەپ قىل، كىچىك بالا ئەمەسسەن.

بۇ مېنىڭ كىتابىم ئەمەس ئىكەن.

ئاچقۇ مەندە ئەمەس، تۇرسۇندا.

توغرا ئەمەس نەرسىنى توغرا دېسەڭ بولامدۇ؟

2. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئىسمىداش شەكلى بولغان "ئىكەنلىك" "سۆزىنىڭ تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇشى بىلەن تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى ھاسىل بولىدۇ. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى تۈرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار سېنىڭ تەرجىمان ئىكەنلىكىڭنى بىلمەيدىكەن.

ئۇنىڭ ياخشى يولداش ئىكەنلىكىدە گەپ يوق.

مېنىڭ تېخى تەجرىبىسىز ئىكەنلىكىمنى ئۇنىڭغا ئۇقتۇرۇپ قوي.

ئۇ يەرگە بارغان كىشىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس.

ئون تۆتىنچى باب تەقلىد سۆزلەر

§1 تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى

كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى.

بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭدا نېمىنى ئاڭلىغىلى بولىسۇن.

ئۇنىڭ بۇ ئىمىر-چىمىر خەتلىرىنى مەن ئوقۇيالمايمەن.

يۇرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى.

بۇ مىسالىلاردىكى "غىچ"، "ۋاراڭ-چۇرۇڭ" سۆزلىرى كىشىنىڭ قۇلقىغا ئاڭلانغان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان، "ئىمىر-چىمىر" سۆزى كىشىنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن شەكىلگە تەقلىد قىلىنغان، "جىغ" سۆزى كىشى ھېس قىلغان بىر خىل سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان. مانا مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەر تەقلىد سۆزلەرگە كىرىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش ۋە سېزىمنىڭ ئەينەن ئىنكاسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىسپىي تەقلىد قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەقلىد سۆزلەر ھەممە تىلىلاردا ئۇچرايدۇ، ئەگەر ئوخشاش بولمىغان تىلىلاردىكى بىر خىل نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ بەكمۇ پەرق-

لىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا "شار-شۇر" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنسە ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 哗哗 (خۇا خۇا) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا "گۈلدۇر" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنسە ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 轰隆 (خۇڭلۇڭ) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ھال تەقلىد سۆزلەرنىڭ گەرچە تەبىئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش، سېزىملەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا باشقا سۆزلەرگە ئوخشاش مەلۇم ئابستراكتلىققا ئىگە بولغان بىر خىل بەلگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى راۋاج تاپقان. ئۇلار ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، پىكىرنى ئوبرازلىق، جانلىق ئىپادىلەش، بەزى ئۇقۇملارنى نازۇك تەرەپلەردىن پەرقلەندۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن: "گۈلدۈرلەپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "شىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "سىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ" دېگەن بىرىكمىلەر بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئوخشاش بولمىغان مىقدار، ئوخشاش بولمىغان ھالەتتە ئېقىپ تۇرغان بىرقانچە خىل ئېقىننى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، مانا بۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇملار پەقەت تەقلىد سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

§2 تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تەقلىد سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ئاۋاز تەقلىتلىرى، شەكىل تەقلىتلىرى ۋە ھېسسىيات تەقلىتلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئاۋاز تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ مەسىلەن:

شار-شار، شار-شۇر، جىرىڭ-جىرىڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، تاراق-تاراق، تىرىق-تىرىق، تاراق-تۇرۇق، دۇكۇر-دۇكۇر، شىپ-شىپ، پۇش-پۇش، ۋىز-ۋىز، تاڭ-تۇڭ، ها-ها، ئىگە-ئىگە، غاق-غاق، مە...

2) شەكىل تەقلىدلىرى كىشىنىڭ كۆرۈش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ مەسىلەن:

ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، پىل-پىل، غال-غال، لىك-لىك، دەلدەڭ-دۇلدۇڭ، ئىمىر-چىمىر، پار-پار، پىر-پىر...

3) ھېسسىيات تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

لوق-لوق، زىلۋاڭ-زىلۋاڭ، سىر-سىر، چىم-چىم، جىغ...

تەقلىد سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تاق تەقلىد سۆزلەر ۋە جۈپ تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تاق تەقلىد سۆزلەر بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاساسىي سېزىمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۈر، جاڭ، شار، تاراق، تۇرۇق، تىرىق، ۋاراڭ، چۇرۇڭ، گۈلدۈر، پاراق، ۋىز، گىز، پىز، شۇر، دۈر، ۋال، پال، پار، زىلۋاڭ، چىم، لوق...

2) جۈپ تەقلىد سۆزلەرنى يەنە تەكرار تەقلىد سۆزلەر ۋە ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

A. تەكرار تەقلىد سۆزلەر تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر خىل سېزىمنىڭ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈ-

رىدۇ. مەسىلەن:

گۇر-گۇر، جاڭ-جاڭ، جىرىڭ-جىرىڭ، تىرىق-تىرىق، ۋاراڭ-ۋاراڭ، گۇلدۇر-گۇلدۇر، شىر-شىر، پاراق-پاراق، ۋىز-ۋىز، پىز-پىز، ۋال-ۋال، پار-پار، ۋىل-ۋىل، لىك-لىك، لوق-لوق، زىڭ-زىڭ، چىم-چىم...

B. ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر مۇناسىۋەتلىك ئىككى تاق تەقلىد سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن هاسىل بولۇپ، بىر تىپتىكى هەر خىل سېزىملەرنىڭ ئارىلاشمىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شار-شۇر، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، تاراق-تۇرۇق، جاراڭ-جۇرۇڭ، تاق-تۇق، ۋاڑ-ۋۇڑ، تاڭ-تۇڭ، گۇلدۇر-تاراس، ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، دەلدەڭ-دۇلدۇڭ ...

§3 تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيتى

1) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش روللىرىدا كېلىپ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈملىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئەمدى بېسىلدى. (ئىگە)

بۇ تاراق-تۇرۇقنى توختاتساڭلارچۇ؟ (تولدۇرغۇچى)

بۇ گۇلدۇر-غالدۇردا نېمە ئىش قىلغىلى بولسۇن. (هالەت)

تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال. (خەۋەر)

غۇر-غۇر شامال سوقۇۋاتىدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

بېشىم زىڭ-زىڭ ئاغرىپ بولمايۋاتىدۇ. (هالەت)

2) تەقلىد سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك "قىلماق" پېئىلى بىلەن بىرىكىپ قوشما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

گۇر قىلماق، تارس قىلماق، پۇس قىلماق، ۋال قىلماق، زىڭ قىلماق، پىژ قىلماق، چاس قىلماق، داڭ قىلماق، پىر قىلماق، شىر-شىر قىلماق، گۇر-گۇر قىلماق، ۋال-ۋال قىلماق، لوق-لوق قىلماق، پۇش-پۇش قىلماق، ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلماق، تاراق-تۇرۇق قىلماق، غالداڭ-غۇلدۇڭ قىلماق، ئىمىر-چىمىر قىلماق.

بۇنداق قوشما پېئىللارنىڭ تاق سۆزلەردىن ھاسىل بولغانلىرى ئاساسەن چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماشىنا گۇر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

ئەينەك چارس قىلىپ يېرىلىپ كەتتى.

ئۆيدىن تارس قىلغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

جۈپ تەقلىد سۆزلەردىن ھاسىل بولغانلىرى بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە، كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق قىلماڭلار، باشقىلار دەرس ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇلار كەلگەن ئوخشايدۇ، ماشىنا گۇر-گۇر قىلىۋاتىدۇ.

ئۇلار پۇش-پۇش قىلىپ ئۇخلاۋاتىدۇ.

پۇتۇم لوق-لوق قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ.

سائەتنىڭ چىك-چىك قىلغان ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق.

3) تاق تەقلىد سۆزلەر تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ، ياسالما پېئىللارغا ئايلىنالايدۇ.

△ "-ىلدا // -ىلدە // -ۇلدا // -ۈلدە". بۇ قوشۇمچە ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چېك + ىلدا ← چېكىلدا -، دىر + ىلدە ← دىرىلدە -، پۇش + ۇلدا ← پۇشۇلدا -، گۈر + ۈلدە ← گۈرۈلدە -.

△ "-لا // -لە". بۇ قوشۇمچە كۆپ بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ + لا ← جاراڭلا -، گۈلدۈر + لە ← گۈلدۈرلە -، جىرىڭ + لا ← جىرىڭلا -، شىلدىر + لا ← شىلدىرلا -، مىياۋ + لا ← مىياۋلا -، گۈمبۈر + لە ← گۈمبۈرلە -.

△ "-قىرا // -كىرە". بۇ قوشۇمچە "ر" بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جار + قىرا ← جارقىرا -، گۈر + كىرە ← گۈركىرە -، خىر + قىرا ← خىرقىرا -، پار + قىرا ← پارقىرا -.

△ "-را // -رە". بۇ قوشۇمچە سۆزۈق تاۋۇش بىلەن ۋە "ڭ" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۆ + رە ← مۆرە، مە + رە ← مەرە -، ھاڭ + را ← ھاڭرا -، ۋاڭ + را ← ۋاڭرا -.

△ "-شى". بۇ قوشۇمچە "ڭ" ياكى "ۋ" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

غىڭ + شى ← غىڭشى -، غۇڭ + شى ← غۇڭشى -، لىڭ + شى ← لىڭشى -، ھاۋ + شى ← ھاۋشى -.

4) تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى تەكرارلاپ "ـ ئىدە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلارنى رەۋىشكە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

پاق + ق + ىدە ← پاققىدە، شار + ر + ىدە ← شارىدە، غاچ + چ + ىدە ← غاچچىدە، گۈپ + پ + ىدە ← گۈپپىدە، پۇلاڭ + ڭ + ىدە ← پۇلاڭڭىدە، ۋىز + ز + ىدە ← ۋىززىدە...

5) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

— تات ـ تات ـ تات، — پىلىموت ئېتىلىشقا باشلىدى.

— قى ـ قى ـ قى! — خوراز چىللىدى.

ئون بەشىنچى باب ياردەمچى سۆزلەر

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ياردەمچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەرنى مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولى بويىچە تەركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۈكلىمىلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§1 تەركەلمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر تەركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تەركەلمىلەر گرامماتىك رول جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى تەركەلمىلەر يالغۇز گرامماتىك رول جەھەتتىنلا كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بالا	بالىلار	بالىلىرىم
بالىنىڭ	بالىلارنىڭ	بالىلىرىمنىڭ

بالىغا	باللارغا	باللىرىمغا
بالىنى	باللارنى	باللىرىمنى
بالىدا	باللاردا	باللىرىمدا
بالىدىن	باللاردىن	باللىرىمدىن
بالىدىكى	باللاردىكى	باللىرىمدىكى
بالىدەك	باللاردەك	باللىرىمدەك
بالىغچە	باللارغچە	باللىرىمغچە
بالىچىلىك	باللارچىلىك	باللىرىمچىلىك
بالا بىلەن	باللار بىلەن	باللىرىم بىلەن
بالا ئۇچۇن	باللار ئۇچۇن	باللىرىم ئۇچۇن
بالا توغرۇلۇق	باللار توغرۇلۇق	باللىرىم توغرۇلۇق
بالا ئارقىلىق	باللار ئارقىلىق	باللىرىم ئارقىلىق

شۇنىڭ ئۇچۇن ئىسىمنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. بىز بۇ ھەقتە "ئىسىم" بابىنىڭ "ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى" قىسمىدا توختالدۇق ھەم ئاساسلىق تىركەلمىلەرنىڭ مەنىسىنمۇ شۇ قىسمدا تونۇشتۇرۇپ ئوتتۇق. بىز بۇ يەردە تىركەلمىلەرنىڭ باشقا خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە ئازراق توختالماقچى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ. پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان "ئۇچۇن"، "ئارقىلىق"، "توغرۇلۇق"، "قاتارلىق"، "كەبى"، "ئائىت"، "قەدەر"، "ئېتىبارەن" قاتارلىق تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ. بىر قىسىم تىركەلمىلەر

باشقا سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكىلـ
دىن بۆلۈنۈپ چىقىقان بولۇپ، ئۆزى بۆلۈنۈپ چىقىقان شۇ سۆز
ياكى شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گراممانتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش
كېلىدۇ، مەسىلەن: "بىلەن" تىركەلمىسى "بىلەن" دېگەن باغلىغۇچـ
دىن بۆلۈنۈپ چىقىقان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش
كېلىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەت بىلەن قاسىم كەلدى، قەلەم بىلەن
يېزىلدى)؛ "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى "تەرەپ" دېگەن ئىسىمنىڭ
تەۋەلىك III شەخس چىقىش كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىقىقان
بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گراممانتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش
كېلىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئۆتۈڭ، راسخوت
ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلدى)؛ "قارىغاندا" تىركەلمىسى "قارا-"
دېگەن پېئىلنىڭ ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن ھالىق سۈپەتداش
شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىلنىڭ شۇ خىل گرامما-
تىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ئەھۋالغا
قارىغاندا، ئۇلار بۈگۈن كەلمەيدۇ. ماڭا قارىغاندا سەن ياخشى).
مانا مۇشۇنداق مەلۇم سۆزدىن ياكى مەلۇم سۆزنىڭ مەلۇم گراممـ
تىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمە دەپ
ئاتىلىدۇ. كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزىنىڭ مەنە جەھەتتىن ئابستراكتـ
لىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گىراماتىك خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى
بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆز ياكى سۆز شەكلىدىن پەرقلـ
نىدۇ. مەسىلەن، "بىلەن" سۆزى باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە،
ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ
(مەسىلەن: ئەخمەت بىلەن قاسىم)، تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە

بولسا، بىر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، شۇنىڭ بىلەن بىر بىللە پەيدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ (مەسىلەن: قەلەم بىلەن يېزىلدى)؛ "قارىغاندا" سۆزى پەيدا رولىدا كەلگەندە، ھەرىكەت مەنىسى، ھال مەنىسى، ئىسىملىڭ خۇسۇسىيىتى، ئورۇن كېلىش مەنىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ (مەسىلەن: تازا دىققەت بىلەن قارىغاندا كۆرگىلى بولىدۇ)، تىركەلمە رولىدا كەلگەندە بولسا، پەقەت سىلىشتۇرۇش مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ماڭا قارىغاندا، سەن ياخشى).

خاس تىركەلمىلەر بىلەن كۆچمە تىركەلمىلەرنى سىلىشتۇرغاندا، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى خاس تىركەلمىلەرنىكىگە قارىغاندا، تۆۋەنىرەك بولىدۇ. بەزى كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆزنىڭ بەزى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن، "ھەققىدە"، "توغرىسىدا" تىركەلمىلىرى "ھەق (ئۆلۈش)"، "توغرا (ئۇدۇل تەرەپ)" ئىسىملىرىنىڭ تەۋەلىك III شەخس ئورۇن كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكلىدە، بەزىدە تەۋەلىك I، II شەخس شەكىللىرىدە كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، "دەرس توغرىسىدىكى پىكرىم"، "ۋەزىيەت ھەققىدىكى دوكلات"، "سىنىڭ توغرامدا گەپ بولمىدى" دېگەنگە ئوخشاش.

§2 باغلىغۇچىلار

سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە جۈملىلەرنى بىر-بىرى بىلەن

باغلاش رولىنى ئويناىدىغان ياردەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق باغلىغۇچىلارنى مەنىسى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ۋە، ھەم

بىرلەشمە مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: بىلەن

چېتىشما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ھەم...ھەم...

ئوخشاشلىق باغلىغۇچىسى: مۇ...مۇ...، نە...نە...

تاللاش باغلىغۇچىسى: ياكى، يا، خايى

چۈشەندۈرۈش باغلىغۇچىسى: ھەتتا، ھېلىغۇ

ئىلگىرىلەش باغلىغۇچىسى: ئۇنىڭ ئۈستىگە

بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى: بەلكى، ئەكسىچە، لېكىن، بىراق، دېگەنبىلەن، ۋەھالەنكى

تەكتلەش باغلىغۇچىسى: بولۇپمۇ، خۇسۇسەن

ئىزاھات باغلىغۇچىسى: يەنى

يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك

تولۇقلاش باغلىغۇچىسى: شۇنىڭدەك، شۇنداقلا

ئومۇملاشتۇرۇش باغلىغۇچىسى: قىسقىسى، ئومۇمەن ئېيتقاندا

ئايرىش باغلىغۇچىسى: جۈملىدىن

قارشىلىق باغلىغۇچىسى: — ئۇ (— يۇ)

نەتىجە باغلىغۇچىسى: شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا

سەۋەپ باغلىغۇچىسى: چۈنكى، سەۋەبى، نىمىشقا دېگەندە

ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچى: كى

باغلىغۇچىلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم

رول ئويناپدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچسىز ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوق بىلەن نىشانـ نىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ" دېگەن جۈملىدىكى "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ"، "ئوق بىلەن نىشانىنىڭ" دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بىلەن" باغلىغۇچىسى بولمايمۇ مۇمكىن ئەمەس؛ "بىز بارىمىز ياكى ئۇلار كېلىدۇ" دېگەن قۇرۇلمىدۇ "ياكى" دېگەن باغلىغۇچسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ۋەھاكازا. بىز ھەرقايسى باغلىغۇچىلارـ نىڭ رولىنى سىنتاكسىس بۆلۈمىنىڭ "سۆز بىرىكمىسى" ۋە "مۇرەكـ كەپ جۈملە" باپلىرىدا تەپسىلى تونۇشتۇرىمىز.

§3 يۆكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان يارىمچى سۆزلەر يۆكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ. يۆكلىمىلەر، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرىگە ياكى جۈملىلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، شۇ سۆزـجۈملىلەرـ نىڭ بەلگىلىك تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۆكلىمىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

ـــ مۇ، ـــ چۇ، ـــ ما، غۇ (ـــ قۇ)، ـــ دە (ـــ تە)، ـــ كىن، ـــ لا. ـــ زە، ـــ ئا، ھە (ـــ ئە)، ئەمىسە، مەيلى، تېخى، قېنى، ئېھتىمال، ناھايىتى، ھەر ھالدا، جۈمۇ، بىكا (ھېلى بىكا)، ئىشقىلىپ، خۇددى، بەئەينى، گويا، زادى، بەلكى

(بەلكىم)، ھەتتا، خالاس، ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)، يەنە، پەقەت، يالغۇز، مانا، ئەنە، دەيمەن، دەيسەن (دەيسىز، دەيسىلەر)، دەڭا (دېگىنە، دەڭلار)، دەمسەن (دەمسىز، دەمسىلەر).

ئايرىم يۇكلىمىلەر سۆزنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلى بىلەن بىرىكىپ ئۇنىڭ باشقا بىر خىل گرامماتىك شەكلىنى ياساش رولىنىمۇ ئويناپدۇ. بەزى يۇكلىمىلەر ئوخشاش بولسىمۇ ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل يۇكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەپدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىدىكى يۇكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەنىسىنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

"-مۇ" يۇكلىمىسى

1) سوئال يۇكلىمىسى بولۇپ، ئاساسەن، جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ يۇكلىمە پېئىلنىڭ سىنتېتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ئاساسەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئانالىتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ياكى ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشىمۇ، ئوتتۇرىسىغا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلانغاندا، ھامان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ "م" شەكلىگە كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ يۇكلىمىنىڭ كونكرېت ئۇلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

△ ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ كەلگەن ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە تۇرغۇن سۆز ياكى سۈپەتداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئۇلىنىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ.

مەسىلەن: كادىرمۇ سەن، ئوقۇتقۇچىمۇسىز، تىنچمۇ سىلەر، يازغانمۇ سەن، يازغانمۇ سىز

△ پېئىللىنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە I شەخسىتە "مد" (<مۇدۇر) شەكلىدە، قالغان شەخسىلەردە "م" شەكلىدە "ئا"لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ؛ I شەخسىتە تولۇق شەكلىدە ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازامدىمەن // يازىمەنمۇ، يازامدىمىز // يازىمىزمۇ، يازامسەن، يازامسىز، يازاملا، يازامسىلەر، يازامدۇ.

پېئىللىنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ، "م" شەكلىدە "ئا"لىق رەۋىشداش بىلەن "د" قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازىدىكەنمەنمۇ // يازامدىكەنمەن، يازىدىكەنمىزمۇ // يازامدىكەنمىز، يازىدىكەنسەنمۇ // يازامدىكەنسەن، يازىدىكەنسىزمۇ // يازامدىكەنسىز، يازىدىكەنسىلەرمۇ // يازامدىكەنسىلەرمۇ، يازىدىكەنمۇ // يازامدىكەن، يازمايدىكەنمۇ // يازمامدىكەن.

△ پېئىللىنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان ياكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىلىرىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن، "م" شەكلىدە "ئا"لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. كېيىنكى ئەھۋالدا "ئا"لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "ي" قوشۇمچىسى (ئەگەر بولسا) چۈشۈپ قالىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسى قىسمىدىكى ئىككى "ت" تاۋۇشىنىڭ بىرىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازاتتىمۇ // يازامتىم، يازاتتىڭمۇ // يازامتىڭ، يازاتتىمۇ // يازامتى، يېزىۋاتاتتۇقمۇ // يېزىۋا-

ۋاتامتوق، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەمتىم، سۆزلەيتتىڭمۇ // سۆزلەمتىڭ، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەمتى، سۆزلىمەيتتىمۇ // سۆزلىمەمتى.

△ بۇلاردىن باشقا، ئاخىردا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ياكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى كەلگەن خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە ئەڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن، "م" شەكىلدە ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن (مەقسەت ھازىرقى زامان شەكىلدىكى خەۋەرلەردە تولۇق شەكىلدە قوشۇلىدۇ). مەسىلەن: ئورۇق ئىدىمۇ // ئورۇقمىدىم، ئۆيدە ئىدۇقمۇ // ئۆيدىمىدۇق، ئوقۇغۇچى ئىدىڭمۇ // ئوقۇغۇچىمىدىڭ، سەن ئىدىڭمۇ // سەنمىدىڭ، ئاجىز ئىكەنمەنمۇ // ئاجىزمىكەنمەن، بار ئىكەنسىزمۇ // بارمىكەنسىز؛ يازغان ئىدىمۇ // يازغانمىدىم، يازغان ئىدىڭمۇ // يازغانمىدىڭ، يازىدىغان ئىدۇقمۇ // يازىدىغانمىدۇق، يازىدىغان ئىدىمۇ // يازىدىغانمىدى، يازار ئىدىمۇ // يازارمىدىم، يازار ئىدىمۇ // يازارمىدى، يازماقچى ئىدىڭمۇ // يازماقچىمىدىڭ، يازماقچى ئىدىمۇ // يازماقچىمىدى، يازغان ئىكەنمەنمۇ // يازغانمىكەنمەن، يازغان ئىكەنسىزمۇ // يازغانمىكەنسىز، يازماقچى ئىكەنمەنمۇ // يازماقچىمىكەنمەن، يازماقچى ئىكەنمۇ // يازماقچىمىكەن، يازماقچىمەنمۇ // يازماقچىمۇمەن، يازماقچىسەنمۇ // يازماقچىمۇسەن

△ يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. ("ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، "ئۇ" تاۋۇشى "ئى"غا ئۆزگىرىدۇ) مەسىلەن: يازدىمۇ، يازدۇقمۇ، يازدىڭمۇ، يازدىمۇ؛ يېزىپتىمەنمۇ، يېزىپتىمىزمۇ، يېزىپسىزمۇ، يېزىپتىمۇ؛ يېزىپتۇدەكمۇ، يېزىپتۇمىشمۇ، يازغاندىمۇ، يازارسەنمۇ.

بۇ يۇكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر "ھەئە" ياكى "ياق" جاۋابىنى ئېلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماقالىنى يېزىپ بولدىڭىزمۇ؟

بۈگۈن چىسلاغا بەشمۇ؟

ئۇرۇمچىگە سىلەرمۇ بارامسىلەر؟

ئۇ سياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسىمۇ؟

ئۇكىڭىزمۇ سىزدەك ئېگىزمۇ؟

مەجلىسكە بىزمۇ قاتنىشامدىكەنمىز؟

سىزمۇ بارغۇدەكسىزمۇ؟

ئۇلار بارغاندا سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتامتىڭلار؟

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ سوئال چۈشكەن بۆلىكىلا ئېيتىلىپ، "مۇ" يۇكلىمىسى شۇ بۆلەكىلا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەۋەرنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز؟ تۇرسۇندىنمۇ؟

قاچان كەلدىڭىز؟ ئۆتكەن يەكشەنبە كۈنىمۇ؟

كىم كەلدى؟ ئەخمەتمۇ؟

يېغىن نەدە ئېچىلىدۇ؟ مەجلىسخانىدىمۇ؟

بۇ-يۇكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن:

(1) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىت ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

نېمە ماڭاخاپا بولىسەن؟ لۇغەتنى مەن يىتتۈردۈمۇ؟

مەن ئۇ كىتابنى شۇ كۈنى ساڭا قايتۇرۇپ بەرمىدىممۇ؟
ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ مۇشۇ دەرەخنى بىللە تىكمىگەنمىدۇق؟
ئەخمەتزە، شۇ يەرگە بارامدۇ!
مۇنچىلىك ئىشلار ئۈنىڭ ئېسىدە تۇرامدۇ؟
بوپتۇ، بۇگۈن ئويناپ كەلسۇن، بايرام ئەمەسمۇ.

(2) پېئىلنىڭ I ۋە III شەخسى بولۇشسىز بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان II شەخس بولۇشسىز خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە:

A مەسلىھەت تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرۈش مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەخمەتكە بىر پارچە خەت يازمايلىمۇ؟ (يازساق قانداق)
بۇگۈنكى يىغىننى ئەخمەت باشقۇرمىسۇنمۇ؟ (باشقۇرسا قانداق)
مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالمامسىز؟ (ئالسىڭىز قانداق)
مۇشۇ توغرۇلۇق بىر ھېكايە يازمامسەن؟ (يازساڭ قانداق)

B تەكىتلەنگەن بولۇشلۇق بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تۇرسۇن سۆزلەپ باقمىسۇنمۇ، ئاندىن پىكىر بولسا بەرمەيلىمۇ!
تۇرۇپ تۇرساڭلارچۇ، تامىغىنى يەۋالمايمۇ!
نېمە ئالدىرايسىلەر، ۋاقىت توشمىسۇنمۇ!
پىكرىڭ يوللۇق بولسا، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئېيتمامسەن!
ئاۋۋال كۆرۈپ ئاندىن باھا بەرمەمسىز.

(3) "نېمە" ئالمىشى بىلەن بىرىكىپ، ئوبيېكتىپ مۆلچەر تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياتاقنىڭ چىرىغى يېنىق تۇرىدۇ، ئۇلار قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟

گەپ قىلسام بېشىنى لىڭشىتىۋاتىدۇ، ئۇيغۇرچە بىلەمدۇ نېمە؟

چىرايىڭىز ياخشى ئەمەس، بىر يېرىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ نېمە؟

بەك قىزىق گەپ قىلمىدىكەن، ئۆزى ئارتىسمۇ نېمە؟

يۈزلىرىڭ قىزىرىپ كېتىپتۇ، تالا بەك سوغۇقمۇ نېمە؟

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ئۇلانغاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن "بولدى" پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۈچەيتىلگەن شەرت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

قىش كەلدىمۇ بولدى، ئۇنى مۇز مەيدانىدىن باشقا يەردە كۆرمەيسەن.

ئۇنىڭغا گەپ قىلدىڭمۇ بولدى، بالاغا قالىسەن.

ئىشىڭ تۈگىدىمۇ بولدى، يولۇڭغا ماڭ.

(5) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماش خاراكتېرلىك سۆز-ئىبارىلەر بىلەن-تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ چاغدا مېنى تۇرسۇنمۇ بىرسى چاقىرىپ چىقىپ كەتكەن ئىدى.

ئەخمەت كىتابىمۇ بىرنەرسىنى كۆتۈرۈپ سىنىپ تەرەپكە

كەتتى.

ئۇ بۇلتۇر يازدىمۇ بىر چاغدا كەلگەن ئىدىغۇ؟

شۇ كۈنى "سەرگەردان"مۇ بىر كىنوغا بارغان ئىدۇق.

شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىرنەرسىسى يېتىپ كەتتىمۇ بىر ئىش بولغىنى يادىمدا.

ئۇلار ھازىر سىنىپتا مەجلىس ئېچىۋاتامدۇ بىر ئىش قىلىۋاتىدۇ.

ئۇ شۇ كۈنى قىزىلمۇ بىر خىل رەڭدىكى غەلىتە چاپانىنى كىيىۋالغان ئىكەن.

تۇنۇگۈنكى يىغىنغا ئۇنىمۇ ئادەم قاتناشتى.

2) پېئىلنىڭ پەرەز ـ قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىلگە قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملىسىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بارساڭمۇ تاپالمايسەن.

يامغۇر ياغسىمۇ بېرىۋېرىمىز.

شۇنچە تىرىشسامۇ بولمىدى.

3) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشىنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سەن بارساڭ مەنمۇ بارىمەن.

ئەخمەت بۇ خىزمەتكە لايىق، ئۆزى پاش، سالامەتلىكىمۇ

ياخشى.

ئۇ رۇسچىدا ناھايىتى ياخشى، ئىنگلىزچىنىمۇ بىلىدۇ.

ئۇ بۇگۈنمۇ كېچىكىپ كەلدى.

بۇ لۇغەتتىن ئەخمەتنىمۇ بىرنى ئالغاچ بارايلى، ئۇنىڭمۇ لۇغىتى يوق.

ئۇنىڭ ئەسىتە قالمۇرۇش قابىلىيىتى نېمىدېگەن ياخشى، مۇشۇ ئىشمۇ يادىدا بار ئىكەن.

بۇ تاغدىن ئادەم تۇگۈل ئۇچار قۇشمۇ ئۆتەلمەيدۇ.

4) خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتىكەن زامان ياكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلەكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ، بۇنداق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ بارلىقىغا كېلىشى بىلەن تەڭ باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازمۇ بولىدۇ، ئۇنى شەھەردىن تاپالمايسەن.

ئۇ قولىغا كىتابنىمۇ ئالىدۇ، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇيدۇ.

سەنمۇ كەلدىڭ، مېنىڭ ئىشلىرىم ئوڭىمىغىلى تۇردى.

(ز. سابىر)

5) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ، بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ نەگىمۇ كەتكەندۇ؟

بۇنى ئېلىپ نېمىمۇ قىلارسەن؟

ئۇ بىچارە ئەمدى قانداقمۇ قىلار؟

6) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ ئاخىر بارلىقىغا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مانا بېيجىڭغىمۇ يېتىپ كەلدۇق.

ئىمتىھاندىنىمۇ ئۆتتۇق، ئەمدى گەپ مەكتەپنى ياخشى پۈتتۈرۈشتە.

ئالدىرما، ئاكاڭ بىلەنمۇ كۆرۈشىسەن.

7) ئۇندەشلىك جۈملىلەردە كەلگەن سۈپەت ياكى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، مەنىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

چىرايلىقمۇ شەھەر ئىكەن.

يىراقمۇ يول ئىكەن، ساق بەش كۈن ماڭدۇق.

تازىمۇ كېچىكتۈردۇڭ.

"-چۇ" يۈكلىمىسى

1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتىلىق بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق، خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇرسۇن كەلدى.

— ئەخمەتچۇ؟ (=ئەخمەت كەلدىمۇ؟)

ھەممەيلەنگە بېلەت بەردىڭ، ماڭىچۇ؟ (=ماڭا بەرمەمسەن؟)

— بۇ تەتىلدە ئۆيگە قايتمايمەن.

— كېيىنكى تەتىلدىچۇ؟ (=كېيىنكى تەتىلدە قايتامسەن)

B. پەرەز بېقىندى جۈملىگە قوشۇلۇپ، سوئالـلىق باش جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

ـــ ئەتە كېلىمىكىڭ، ئەتە سۆزلىشەيلى.

ـــ ئەتە كېلەلمىسەمچۇ؟ (= قانداق بولىدۇ)

ـــ سەن مېنى ساقلاپ تۇر.

ـــ سەن كەلـگـىچە ماشـنا كېـلـمـەپ قالسـچۇ؟ (= قانـداق قىلىمەن)

C. پېئىلنىڭ بولۇشسىز "ئا"لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىغا نىسبەتەن ئاساس بار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ـــ سەنمۇ بارامسەن؟

ـــ بارمايچۇ (= ئەلۋەتتە بارىمەن // نىمىشقا بارمايمەن).

ـــ سەنمۇ بارىدىكەنسۇ؟

ـــ بارمايچۇ. (= نېمىشقا بارمايتتىم).

2) ئاكىلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرىماي چۈشەندۈرۈشتە جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەنچۇ، بۇ يېقىندا ئۇ يەرگە بارالمايمەن.

سىزنىچۇ، ئەخمەت چاقىرىۋاتىدۇ.

-ماۋۇ كىتابنىچۇ، ئەخمەت مۇئەللىمگە بېرىپ قويۇڭ.

مەنچۇ، ساڭىچۇ، تازا ياخشى ئويۇنچۇق ئېلىپ بېرىمەن.

3) سۈپەتـنىڭ "ـلـىـق // ـلـىـك // ـلـۇق // ـلـۈك قوشۇمچـىـسى ئارقىلىق ياسالغان ئىسىم شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ھالـلىق ئىسىمـداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، بىر خىل ئۇستىلىمە ئۇنـدەش جۈمـلە ھاسىل

قىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۈستىلەپ قوشۇلغان يەنە بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبيېكتى ئالدىنقى جۈملىنىڭ سۈبيېكتى بىلەن بىر بولۇشىمۇ مۇمكىن، باشقا بولۇشىمۇ مۇمكىن، سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبيېكتى ئالدىنقى جۈملىنىڭكى بىلەن بىر بولغانىدا، ئۇ، شۇ سۈبيېكتنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ؛ باشقا بولغانىدا، بۇ سۈبيېكت ئەگەر ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈبيېكتنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شەيئى بولسا، ئۇ شۇ سۈبيېكتنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىپ ئاندىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ، ئەگەر مۇستەقىل بولسا، بۇ ئاستە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ، سۈپەت ياكى ئىسىمداش ئوخشاشلا سۈبيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھالاردا يەنە "تېخى" يۇكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ناھايىتى ياخشى بالا، ئۆتكۈرلۈكىچۇ تېخى.

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىنىڭ ياخشىلىغىچۇ تېخى.

ـــ ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىدى.

ـــ بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىچۇ تېخى.

بۇ ماقالە بەك ناچار يېزىلغان، ئۇزۇنلۇقىچۇ تېخى.

ئۇ ھەم ھۈرۈن، ھەم قابىلىيەتسىز ئادەم ئىكەن، تەنقىدنى قوبۇل قىلمايدىغىنىچۇ تېخى.

ئاخشامقى پائالىيەت ياخشى بولمىدى، توكىنىڭ توختاپ

قالغىنچۇ تېخى.

بۇنداق جۈملىلەردىن سۈپەتنىڭ سۈبېيېكتى ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈبېيېكتنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت بولغان بەزىلىرىنى تېخىمۇ ئىخچاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۈپەتنى چۈشۈرۈپ قويۇشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىچۇ تېخى.

ــ ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىدى.

ــ بىلىمچۇ تېخى.

4) پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق تەرزلىرىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىرلىك I شەخسته شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

خاپا بولماي، ئەخمەتنى چاقىرىپ قويۇڭچۇ.

بۇگۈن مۇنۇ ماقالىنى تەرجىمە قىلىۋەتچۇ.

ھېلىقى يىغىننى بۇگۈن ئېچىۋېتەيلىچۇ.

ئوغلۇم، قولۇمغا سۇ قۇيۇپ بەرچۇ.

بىكار ئولتۇرغىچە ئۆيگە خەت يازايلىچۇ.

(2) شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىشىمنى تۈگىتەيچۇ، تازا ئويناىمىز.

ياز كەلسۇنچۇ، مەن سېنى دېڭىز بويىغا ئاپىرىمەن.

خامانىنى تېپىپ بولۇڭلارچۇ، ئاندىن بىر گەپ بولار.

(3) سىناق تۈس شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ بويرۇق-تەلەپ مەيلى-دىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغاندا، بۇ ھەرىكەتتىن كۆتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك، ياماق ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياماق بولساڭ بىزنى بۇ يولدىن قايتۇرۇپ باقچۇ.

ئۇ مېنى ئۇرمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ.

قورقماڭ، قانۇن بار، ئەمدى سىزگە چېقىلىپ باقسۇنچۇ.

5) پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ يالۇۇرۇش رايى، ئەپسۇس رايى شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ (بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ شەخسىڭ شەكىللىرى بابىدا توختالغان ئىدۇق).

"-ما" يۇكلىمىسى

بۇ يۇكلىمە "مۇ" يۇكلىمىسى بىلەن "ئا" يۇكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا "مۇ" يۇكلىمىسى ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان سۆزلەردە "ما" شەكلىدە ئىپادىلەنسە، "مۇ" يۇكلىمىسى "م" شەكلىدە ھۆكۈم يۈرگۈزۈلىدىغان ئالدىدا كېلىدىغان سۆزلەردە "ئا" شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەلدىڭىزما، ئىشچىما، يازغان ئىدىڭىزما،

بارامسىزا، ئىشچىمىدىڭىز، يازغانمىدىڭىزا.

بۇ يۇكلىمە ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈچى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، ئەجەبلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەنمىگەن

ياكى ئىشنىشكە پېتىنمىغان تەرزلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن كەلدىڭىزما؟

دۇنيادا كەچ بولمايدىغان يەرلەرمۇ بارما؟

سىز مېنى تونۇمىدىڭىزما؟

مەن سىزگە قوپاللىق قىلدىمما؟

سىز ئارتىسما؟

سىز چەتئەلگە چىقامسىز؟

ئۇلار راستىنلا كېتەمدا؟

بىز راستىنلا بىرىنچىلىكنى ئالدۇقما؟

بۇ يۇكلىمە بەزىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، سوئالىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىشنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقا ماڭدىڭىزما، بالا ماڭايلى.

كەلدىڭلارما، ئەمسە يىغىنىنى باشلايلى.

كەلدىڭىزما، ئۆيگە كىرىڭ.

يېزىپ بولدىڭىزما، ياخشى بوپتۇ.

"-غۇ (-قۇ)" يۇكلىمىسى

1) سوئال يۇكلىمىسى سۇپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىت ئىكەنلىگىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— تۇنۇگۈن يىغىنغا كەلمىدىڭغۇ؟

— كەلدىمغۇ، كۆرمىدىڭما؟

ئەتە ئۇلار بۇ يەرگە كېلىدۇغۇ؟ شۇ چاغدا كۆرۈشمەمسىز.
بۇ قاسىمغۇ؟ تونۇمامسىز؟
ئەخمەت قايتىپ كەپتۇغۇ؟ كۆرۈشتىڭىزمۇ؟
مەن ساڭا ئېيتقانغۇ؟ يادىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ؟
ئەخمەت يوقمۇ؟ نەگە كەتتى؟

بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت پاكىتنى ئەسلىتىش رولىنىلا ئويناپدۇ. مەسىلەن:

سائەت توشتىغۇ، سىنىپقا كىرەيلى.
بابا قايسى يولنى تاللايمىز دەپدىڭغۇ...مەن ئاشۇ جاپالىق يولغا تەييار.

(ز. سابىر)

2) جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، ھەمىشە ئايان ئىكەنلىكى، ئالقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ. بۇ مەنىدىكى "غۇ" يۈكلىمىسى باغلىغۇچلىق رولىنىمۇ ئويناپدۇ. مەسىلەن:

مەنغۇ ۋېلىسىپىت بىلەن بارىمەن، سەن قانداق قىلىسەن؟
مەن بۇلارنى تونۇشتۇرۇپ قويايى، بۇ ياقتىغۇ تونۇيسىز.
لۇغىتىڭىنغۇ بەرمىدىڭ، ماۋۇ رومانىنى بېرىپ تۇرارسەن.
ئىمتىھاندىنىغۇ ئۆتەلەيدۇ، بەدەن تەكشۈرۈشتىن قانداق بولاركىن.
رۇسچىنىغۇ بىلمەيمەن، خەنزۇچىنىمۇ چالا بىلمەن.

بۇنىڭغۇ ئالدۇق، ئەمدى قانداق ئىشلىتىمىز؟

3) پەرەز بېقىنىدى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ئىمتىھانغا قاتناشسامغۇ ئۆتۈپ كېتىمەن.

تىرىشسىغۇ هەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بارساڭغۇ ياخشى بولاتتى، بارمىدىڭ ـ ده.

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا كۆپىنچە "تاك" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ، "تاك" يۈكلىمىسى ئادەتتە "غۇ"دىن كېيىن كېلىدۇ، بەزىدە "تاڭەي" شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ناھىيىگە كەتكەن ئىدى، كەلمەيدۇغۇ ـ تاك.

نېمە بولدىكىن، هېچنىمە يىمەيدۇغۇ ـ تاك.

مۇشۇ ئەكىبەرنىڭلا دېتىغا ياقمىدىغۇ ـ تاك.

(ز. سابىر)

ـ ئۇ نېمىشقا كەلمەيدۇ؟

ـ تاڭەي، كەلمىدىغۇ.

ئەكىبەر... "قاۋانلىق" بىلەن بىر ئېلىشسام دەيدۇغۇ!

(ز. سابىر)

5) تولۇقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بېرىشىنغۇ بارىمەن، بىراق بۇگۈن ماڭالمايمەن.

يېزىشىنغۇ يېزىپتۇ، بىراق ئانچە ياخشى يازالماپتۇ.

" ـ ده (ـ ته)" يۇكلىمىسى

بۇ يۇكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن:

1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ماختاش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ ـ ده.

ماڭدى ـ ده بۇ ماشىنا.

ناخشا دېگەننى ئېيتىدۇ ـ ده بۇ قىز.

2) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەپسۇسلانغان **تەرزىدە** ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقىت يوق ـ تە، بولمىسا مەنمۇ يازاتتىم.

ئەمدى ھەرقانچە قىلساقمۇ ئۇلگۈرەلمەيمىز ـ دە.

سۇ ئۈزۈشنى بىلمەيمەن ـ دە، بولمىسا ئاللىقاچان سۇغا سەكرەيتتىم.

سىز كۆرمىدىڭىز ـ دە، شۇڭا شۇنداق دەيسىز.

3) ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قالسا يول ياساتمايدىكەنسەن ـ دە.

(ز. سابىر)

ئەھۋاللارنى تازا ئېگەللەپسەن ـ دە!

(ز. سابىر)

كەينىمىزدە ماراپ يۈرۈپتىكەن ـ دە!

(ز. سابىر)

ئارتىس ئىكەن-دە ئۇ.

4) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پۇل تاپقان ئادەم ياخشىسىنى ئالىدۇ-دە.

ھەممە ئادەم جان ساقلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ-دە.

ئىنتىزام بولمىسا، ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ-دە.

ئۇمۇ ئامالسىزلىقتىن شۇنداق قىلدى-دە.

5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم-دە بىرنەرسىلەر قالىپ.

"-كەن" يۈكلىمىسى

سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ("مۇ" يۈكلىمىسىگە ۋە "ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەر-لەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى "ئۇ" تاۋۇشى "ئى"غا ئۆزگىرىدۇ):

1) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، ئويلىنىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى بىلمەيدىغان-لىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا،

يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

(قوشاق)

ئىشىكنىڭ ئالدىدا ۋېلىسىپىت تۇرىدۇ، كىم كەلدىكىن؟

ياتاقتا بىركىم ئولتۇرىدۇ، دەيدۇ، كىمكىن، قاسىمىكىن.
مەنمۇ بىر پارچە ماقالە يازدىم، بولامدىكىن.

2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە بارسام كېچىكىپ قالامسەنكىن.
بارسىڭىز جاپا تارتىپ قالارسىزمىكىن.
ئۇ بالا بەك شوخ، ئۇنى خاپا قىلىپ قويارمىكىن.

3) سوئالنىڭ ئەسلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرىپ باقايلى، كىم كەلدىكىن.
سوراپ باق، بىلەمدىكىن.
ئاۋازغا سېلىپ باقايلى، قېنى قانچىلىك ئادەم قوشۇلىدىكىن.
ئوقۇغىنا، قىزلار نېمە دەپ يازدىكىن.

(ز. سابىر)

"-لا" يۈكلىمىسى

1) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنلا باراي.
بولدى، ئۆيگە كىرمەيلى، مەشەدىلا ئولتۇرايلى.
مەن قاسىمنىلا كۆردۈم، باشقىسىنى ئۇچراتمىدىم.
ئۇ ئۇرۇمچىگىلا بارىدىكەن، نېرىسىغا ئۆتمەيدىكەن.

مەن مۇشۇ ئىش ئۈچۈنلا كەلدىم.

مەن بۇ يىل مۇشۇ چاپان بىلەنلا قىشنى چىقاردىم.

2) ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقنى تەكتىلەش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مۇشۇ جوزىدەكلا (جوزىچىلىكلا) بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

ئۇ مەندەكلا بار ئىكەن.

مەنمۇ سىزدەكلا مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى.

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەكلا سۆزلەۋاتىدۇ.

3) ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا، "ئۈدۈل" مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆيگىلا ماڭ، چاي تەييار.

(ز. سابىر)

مەن ئىدارىدىنلا كەلدىم.

4) ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئارىدا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقى ياكى بالدۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يېقىندىلا ئۆيگە بېرىپ كەلگەن ئىدىغۇ، يەنە كەتتىما؟

مەن تۇنۈگۈنلا كەلگەن ئىدىم، بۈگۈن يەنە ماڭىدىغان بولدۇم.

مەن ئەتىلا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشىمەن.

بىز توخۇ چىللىغاندىلا تۇرۇپ كەتتۇق.

5) ئورۇن كېلىشتىكى پۇتكەن ھاللىق سۆپەتداشقا "ـلا" قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىن-بىر شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

خاتالىقنى تونۇغاندىلا ئۇنى تۈزەتكىلى بولىدۇ.

ئۆي مەسىلىسى مۇشۇ بىنالار پۈتكەندىلا ھەل بولىدۇ.

6) چېتىلما رەۋىشداشلارغا ئۇلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا ياكى شۇ ھەرىكەت بولۇپ ئۆزاق ئۆتىمەيلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭغا مەجلىس بارلىقىنى ئېيتىپ قويۇپلا قايتىپ چىقىمەن.

ئۇ كېلىپلا ئىشقا چۈشۈپ كەتتى.

دەرستىن چۈشۈپلا مېنىڭ قېشىمغا كىرىڭ.

ئۇ مېنى كۆرۈپلا تونۇۋالدى.

7) چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە ياكى پۈتمىگەن ھاللىق سۆپەتداشنىڭ بولۇشسىز "ئار" تۈرىنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا ياكى شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز تاڭ ئاتمايلا (// ئاتماستىنلا) يولغا چىقتۇق.

سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولماستىنلا (// بولمايلا) ۋارقىراپ كەتتى.

قايتىپ كېلىپ ئۆيگە كىرمەيلا (// كىرمەستىنلا) ئۇنىڭ

قېشىغا كىردىم.

8) قوشۇلما پېئىللارنىڭ ياكىي تۈسلۈك ئۇزەك شەكىللىرىنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بىرىولىلا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىمدىلا ئورۇنلىنىشى، ئۇزۇلمەي داۋاملىشىشى (ئىزچىل تۈس شەكىللىرىدە) قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاران بىر كەلگەندە ئىشكىنى تۇڭتىپلا كەت.

شۇنچە ئىشنى بىر كۈندە تۈگىتىپلاۋەتتۇق.

دورىنى ئىچىشمگە قورسىقىمنىڭ ئاغرىغى بېسىلىپلا قالدى.

ئۇ بىزنى كۆرۈش بىلەن تەڭ سۆزلەپلا كەتتى.

شۇنچە تاماقنى يەپلا بولدى.

ئۇ ھەر كۈنى كېلىپلاۋاتىدۇ.

بېشىم تېخىچە ئاغرىپلاۋاتىدۇ.

ئۇ سېنى ساقلاپلا ئولتۇرىدۇ.

9) سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە شۇ قەدەر ئاز دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىدارىدا ئون ئىككىلا ئادەم بار.

يېغىنغا تۆتلا ۋەكىل قاتناشتى.

مەجلىس بىر سائەتلا ئېچىلدى.

ئۇ بىر كۈندە ئالتە سەرلا تاماق يەيدۇ.

10) پۈتكەن ھالىلىق سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ھەرىكەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىگىنى تەكتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى كۆرگەنلا ئادەم ماختايدۇ.
سوربغانلا سوئالىغا جاۋاپ بېرىدۇ.
ۋەكىللەر بارغانلا يېرىدە قىزغىن قارشى ئېلىندى.

11) يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش"لىق ئىسىمداش + "بولىدۇ" قۇرۇلمىسىدا ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ئىشنى قىلىشقىلا يول قويۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ پۇلنى باشقا نەرسىگە خەجلەشكە بولمايدۇ. كىتاپ ئېلىشقىلا بولىدۇ.
بۇ كىتابلارنى مەشەدە كۆرۈشكىلا بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايدۇ.

12) "ھەممە"ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسناسىزلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ، ئالماش سانلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندىمۇ، شۇ رولنى ئويناشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يەرنى ھەممىلا ئادەم ماختايدۇ.
ھەممىزلا بارايلى.
ھەممىزگىلا رۇخسەت قىلىندى.
نەگىلا قارىساڭ ئادەم.
قاچانلا كەلسىڭىز قارشى ئالىمىز.
كىمدىنلا سورىساڭ ئېيتىپ بېرىدۇ.
بىز ئۈچ بالا، ئۈچىمىزلا ئوغۇل.

13) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ

پۈتۈنلەي يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشساڭلا ئالغا باسسەن.

ئامىمىدىن ئايرىلمىساقلا مەغلۇپ بولمايمىز.

سىلەر كەلسەڭلەرلا يىغىنىنى باشلايمىز.

رەڭگى مەيلى، پىششىق بولسىلا بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرىنى تۇڭەتكەن بولسىلا بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.

بەزىدە "-لا" يۈكلىمىسى پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى باشقا بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئامىمىدىنلا ئايرىلمىساق مەغلۇپ بولمايمىز.

سىلەرلا كەلسەڭلار يىغىنىنى باشلايمىز.

رەڭگى مەيلى، پىششىقلا بولسا بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرىنى تۇڭەتكەنلا بولسا، بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.

14) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۈبيېكتنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۈملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى ياكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۈملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

"ئۇ نەگە كېتىدىكەن، بارسامىلا ئۆيىدە يوق.

مېنىڭ سىزگە ئازراق پىكرىم بار دېسەملا خاپا بولۇپ كەتتى.

مەن مەشەگە يېتىپ كەلسەملا ئۇمۇ ئۆيىدىن چىقىپ ئىشقا ماڭىدۇ.

15) چەكلەنمەسلىكنى بىلدۇرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سۆزلەش بىلەنلا قالماي، ئەھلىيەتتە كۆرسەتتى.

ئۇ بىزگە دەرس بېرىپلا قالماي، ئىدىيە جەھەتتىنمۇ كۆمەكلەشتى.

"-زە" يۇكلىمىسى

1) سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "مەسىلە ئېنىقمۇ" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەشەدىزە زىرائەت ئۇنەمدۇ! (ئەلۋەتتە ئۇنمەيدۇ)

مەشەدىزە زىرائەت ئۇنىدۇ! (ئەلۋەتتە ئۇنمەيدۇ)

ئەخمەتزە شۇنى يارىتامدا! (ياراتمايدىغىنى ئېنىق)

ئەخمەتزە شۇنى يارىتىدۇ! (ياراتمايدىغىنى ئېنىق)

2) ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ بۇرالما تەكىت تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكىنىزە ئۆزۈلدۈرمەي چېكىدۇ،

سەنمىزە بەك تەرسا جۇمۇ.

بۇگۈنىزە راسا بىر قىزىتىدىغان بولدۇق-تە.

3) ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "نەدە شۇنداق قائىدە بار" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كېتىمىز، سەنىزە مەشەدە قالسەن؟ مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن.

مەشەگە كېلىۋېرە (كېلىپسەن) بىزنىڭ ئۆيىگە كىرمەيسەن؟

4) خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئېرەنسىزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولۇپ قالسۇن دەپ بېرىپ قويدۇمىزە!

ئېغىز ئۆزىنىڭ بولغاندىن كېيىن دەيدۇزە!

"-ئا" يۇكلىمىسى

1) بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئەجەبلەنگەن تەرزدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نېمە بولدۇكى، جاۋاب بېرەلمەيسىنا!؟

كېچىكىپ قالدىڭا؟ نەگە باردىڭ؟

تېخىچە كەلمىدا؟ نېمە بولغاندۇ؟

تاماكا چېكىدىكەنسىنا، كېچىكىنە تۇرۇپ.

2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۆچلۈك بولغانلىقىنى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ، بىراق تەكرارلانغىنىغا "-ئا" قوشۇلمايدۇ، III شەخس شەكلىگە "-ئا" قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى "ى"تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەتنى يازدىڭا-يازدىڭ!

زېرىكتىما-زېرىكتىم!

بۇ يامغۇر ياغدا-ياغدى!

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس خەۋەر

شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۇۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ياكى بۇيرۇق تەرزىنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولاي، ماڭا بىر پارچە خەت يېزىپ بېرىڭا.
مەيەگە كېلا (كېلە)، ساڭا بىر گەپىم بار.
ياتاقتا بارساڭلار مېنىڭ لۇغىتىمنى ئالغاچ كېلىڭلا.
لۇغىتىڭنى بېرىپ تۇرا.

"ھە" يۇكلىمىسى

1) سوئال جۇملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، قارىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ھە، نەدىن كېلىۋاتىسەن؟
ھە، نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟

2) بايان مەيلىدىكى جۇملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، ئەمدى قورساق تويدى.
ھە. بۇ ئىشقا يارايدۇ.
ھە، تازا ياخشى بوپتۇ.
ھە، بۇ پىلان ياخشى بولدى.

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۇملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، ئەمدى ماڭايلى.
ھە، تەيىار بول.
ھە، ئەمدى سۆزلە،

4) بايان مەيلىدىكى جۇملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەن-

لمك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

هە...ئېسىمگە كەلدى.

هە....سىز ئىكەنسىز-دە!

هە....توغرا، بىز ئۇرۇمچىدە كۆرۈشكەن.

5) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەنلىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ كۆچلۈك ھەم ئۇزۇك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

هە؟ كەلمىدى؟

هە؟ ئەخمەتمۇ؟ ئۇمۇ بارمايدۇ.

6) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى II شەخس شەكلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، قوپالىلىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ، ئەگەر "هە" قوشۇلمىغان سۆز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ "ئە"شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يازە، تولا گەپ قىلمايلا!

ماڭە چاپسان!

ئۇخلا هە!

"ئەمسە" يۇكلىمىسى

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىش شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— مەن بارالمايمەن.

— ئەمسە مەن باراي.

ـــ بۇ لۇغەت بولمايدۇ.
ـــ ئەمسە مانى ئال.
ـــ مەن بۇ يەڭنىغا قاتناشمايمەن.
ـــ ئەمسە نېمىشقا كەلدىڭ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ بىر ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا بۇرۇلۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەمسە يېڭىنىڭ باشلايلى.
ـــ ئەمسە مەن ئازراق پىكىر بايان قىلاي.
خوش ئەمسە، بىز كەتتۇق.

"مەيلى" يۇكلىمىسى

1) ئىختىيارىغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۇل قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەيلى، بارسۇن.
مەيلى، يازغۇچىرىڭ.
مەيلى، خاپا بولساڭ بولغۇدەك.

2) پەرەز بېقىندى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بارمىساڭ مەيلى، ئىختىيار ئۆزەڭدە.
يېڭىلسەم مەيلى، بىر تۇتۇشۇپ باقايلى.
ئۇ كەلمىسە مەيلى، يېڭىنى ئېچۇۋېرەيلى.

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى يەنە بىرخىل توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختالغان

ئىدۇق).

"تېخى" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋىش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۇكلىمە رولىدا كېلىدۇ: ئەگەر ئۇنى "تېخىچە" سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولسا، رەۋىش رولىدا كەلگەن بولىدۇ، ئالماشتۇرغىلى بولمىسا، يۇكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۇكلىمە رولىدا كەلگەندە تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۈستىلەپ ئېيتىلغان يەنە بىر ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ قابىلىيەتلىك ئادەم، تېخى ئىنگلىزچە بىلىدۇ.

ئۇ قامىلاشمىغان ئادەم ئىكەن، پىكىر بەرسەڭ قوبۇل قىلمايدىكەن تېخى.

قارا، مۇنۇ ماشىنا نېمىدېگەن چىرايلىق، تېخى رادىئوسى بار ئىكەن.

2) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە ـ ئۆگۈن تېخى قاشنىڭ سۈيىنى چىپلا توختىتىپ ئېتىزلارغا باشلارمىز.

(ز. سابىر)

مەن ھازىر ياتمايمەن، ئۆيگە خەت يازمەن تېخى.

بۇنىڭدىنمۇ تاتلىق ئارزۇلار تېخى ئالدىمىزدا ئىدى.

(ز. قادىر)

تېخى مۇشۇ دۆۋىلەكلىك بۇغداي باغلىرىنى يومشىتىش كېرەك.

(ز. قادىر)

3) جۇملىسىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، جۇملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— نىمانچە ئورۇقلاپ كەتتىڭ!

— ھازىر سەمرىپ قالدىم تېخى، بۇرۇن كۆرسەڭ قورقۇپ كېتەتتىڭ.

— ئۆيىڭلار نېمانچە يىراق؟

— بىزنىڭ ئۆيى يېقىن تېخى، ئەخمەتلەرنىڭكىگە بىر سائەت ماڭىسەن.

— بۇغدىيىڭلار ئوخشاپتۇ.

— بۇ تېخى ئوخشىغىنى ئەمەس، ئوخشىغىنى ئا تەرەپتە.

4) جۇملىسىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بىھۆدە بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۇبيېكت ئۇچۇن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەبىلغازى، گادايمەن دەپ زارلايسەن تېخى، مانا بايلىق...

(ز. سابىر)

قىلغان-ئەتكىنىنى ئاز دەپ تېخى ئادەم ئورغىنىنى قارىماماندىغان.

(ز. سابىر)

ئۇ ئۆچىرەتكىمۇ تۇرماي، ھەممىنىڭ ئالدىدا ماشىنىغا چىقىۋالدى، ئۆزى كادىر تېخى.

ئۇ دائىم ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدۇ، شۇ ھالىغا تېخى باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدۇ.

تەنقىد قىلسا كۈلۈۋاتىدۇ تېخى.

5) بەزى ۋاقىت ھالەتلەرنىڭ ياكى چېتىلما ھالەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە "لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تېخى تۇنۇگۈنلا كېلىپ كەتكەن ئىدىغۇ؟

تېخى ھازىر كەلدىم.

تېخى سوئالنى كۆرۈپ بولمايلا سائەت توشۇپ قالدى.

6) ئۇستىلىمە ئۇنىدەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. ("-چۇ" يۈكلىمىسى توغرىسىدىكى بايانىمىزغا قارالسۇن)

"قېنى" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ئەھمىيەت قېنى" قاتارلىق جۈملىلەردە سوئال ئالمىشى رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، كۆپىنچە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ تەكلىپ ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قېنى ئۆيگە كىرەيلى.

قېنى چۈش ئاسمىكا، كاۋاپ يەيمىز.

(ز. سابىر)

قېنى، تاماققا بېقىڭلار.

قېنى يۇر، ئاتلارغا يەم بېرەيلى.

2) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلەپ قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

يەنە بىر دەم كۆرەيلى، قېنى كىم يېڭىدۇ.

سوراپ باقايلى، نىمەدەپ جاۋاپ بېرىدۇ قېنى.

قېنى قايسى يولنى تاللايمىز؟

كىم باردۇ قېنى؟

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىگە "-چۇ" يۇكلىمىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش، ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە ماسلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئىشلىرىمنى تۈگىتەيچۇ قېنى، تازا ئويناپمىز.

ئۇ مېنى ئۇرىمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ قېنى!

"ئېھتىمال" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز ئىسىم رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۇكلىمە رولىدىمۇ قوللىنىشى مۇمكىن. بۇ سۆز يۇكلىمە رولىدا كەلگەندە، مۆلچەر بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ، ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئېھتىمال بۇ يىگىت بۇرۇن ھەرىبىدە بولغان بولسا كېرەك.

(ئه. تاتلىق)

ئۇ بىزنى كۆرمىدى ئېھتىمال.

بۇ يۈكلىمە ئورنىدا بەزەن "ئەتىمالىم"، "ھەقچان" (ھەرقاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن. "ئەتىمالىم" ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىمۇ ھازىر ئۈيقۇدىن تۇرغان بولسا كېرەك ئەتىمالىم.

(ز. قادىر)

ئىككىنچى قېتىم ئاتقان ئىدىم، بېشىغا قاتتىق تەگدى ئەتىمالىم.

(ز. قادىر)

ھەقچان ئورمىغا يەتكۈچە ئۇمۇ جازانىخورلارغا بىرمۇنچە قەرزدار بولغاندۇ.

(ز. قادىر)

ئۇ بىزنى كۆرمىدى ھەقچان.

"نايىتى" يۈكلىمىسى

بۇ ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن "نىھايەت/ناھايىتى" سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سان، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، ئازلىق-تەرزنى ("ھەممىسى بولۇپ"، "بار-يوقى"، "پەقەتلا" دېگەن مەنىلەرنى) بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ كۆپىنچە "-لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن نايىتى ئىككى سائەتلا دەرس بار.

لۇغەت ئېلىشقا نايىتى ئۈچ ئادەم يېزىلدى.

ئۇنىڭ بىرلا بالىسى بار نايىتى.
مېنىڭ نايىتى مۇشۇ لۇغىتىم بار.
بىردىن نايىتى ئەخمەت قاتارلىشىدۇ.

2) جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى كىچىكلىتىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق، نايىتى ئۆز بۇر-چۈمنى ئادا قىلدىم.
قورقما، ھېچنەرسە بولمايدۇ، بىرئاز ئاغرىتىدۇ نايىتى.

"ھەر ھالدا" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزەن ئاخىرىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن"، "ئۇمۇمەن" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەر ھالدا يامان ئەمەس كېتىۋاتىمىز.
ھەر ھالدا ئۇمىدىمىزنى يەردە قويماسسەن.

"دەرۋەقە" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئېتىراپ قىلىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دەرۋەقە، بۇ مەسىلىدە مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم بار.
دەرۋەقە، بىز شۇ چاغدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدۇق.
دەرۋەقە، سىزدە قىيىنچىلىق بار.

"جۈمۇ" يۈكلىمىسى

1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئالاھىدە جېكىلەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاپسان قايتىپ كەل جۇمۇ.
(لمنىڭ) ئىنچىكلىرىنى باس جۇمۇ.

(ز. سابىر)

مالچىلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇگۈن كۆرۈپ بولايلى جۇمۇ.

(ز. سابىر)

ئۇلار ماڭا قارىماي كېتىۋەرسۇن جۇمۇ.

2) بايان مەيلىدىكى جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئاڭلىغۇچىدىن جۇملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بېلىپ قويۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلىتىش تەرزىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بەرمىسەڭ تۇڭ-پۇڭۇڭ بىلەن كۆتۈرۈپ ماڭمەن جۇمۇ.

(ز. سابىر)

مۇنۇ ئاسىم مۇرىدىنى تاشلاپ قويۇپ، جەرەن قوغلايدىغانلار-دىن جۇمۇ!

(ز. سابىر)

ئەمما مەن ئېلىشاق دەيدىغانلار قاتارىغا تىزىلمەن جۇمۇ.

(ز. سابىر)

مەن بەك قىزىققان جۇمۇ، ئەخمەت.

"بىكا (ھېلى بىكا)" يۈكلىمىسى

بۇ "بىكار" دېگەن سۆپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۈكلىمە بولۇپ، جۇملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تارتما، بىكا ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

بولدی، تولا گەپ قىلما، ھېلى بىكا ئۇرۇشۇپ قالمىز.

"ئىشقىلىپ" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقىلىپ، كېچىكىپ قالمىدۇق.

ئىشقىلىپ، زىيان تارتمىدۇق.

ئىشقىلىپ، ئىشنى ۋاقتىدا باشلا.

"خۇددى" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ ئوخشاشلىقنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.

خۇددى مۇشۇ جوزىدەك بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئوخشاشلىقنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قولۇمنى تۇتۇپ باقە، خۇددى مۇز.

بۇ بالا خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى ئىكەن.

بەزىدە بۇ يۈكلىمىنىڭ ئورنىدا "بەئەينى"، "گويا" يۈكلىمىلىرى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بەئەينى (گويا) ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.

قولۇمنى تۇتۇپ باقە، بەئەينى مۇز.

ئىرادە چىڭ بولسۇن گويا (خۇددىً) پولاتتەك.

قورساق كەڭ بولسۇن گويا (خۇددى) دېگەندەك.

"زادى" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز "ھەرگىز"، "قەتئىي" سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۇكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى نەگە بارىسەن؟

كىم بارىدۇ زادى؟

زادى قانچىلىك ئادەم قاتنىشىدۇ؟

قاچان كېلىسەن زادى؟

كىلەمسەن زادى؟

سىز دوختۇرمۇ زادى؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق بولمىسۇن بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى بىر بەرىپ كەلمىسەم بولمايدۇ.

مەنمۇ مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالاي زادى.

3) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى سېنىڭ باشقا بىر پىلانىڭ بار.

ئۇ بۇ ئىشقا رازى ئەمەس زادى.

زادى ئەخمەتنىڭ سۆزى توغرا.

"بەلكى (بەلكىم)" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىنىشچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ مۆلچەر تەرزىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەرنىڭ نىيىتى ياخشىدۇ بەلكى.

(ز. سابىر)

بەلكىم بۇ تۈگۈشنىمۇ يېشىۋالارمىز.

(ز. سابىر)

ئۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشقان بولغىدىكىلار بەلكى.

"ھەتتا" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىنىشچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. ئۇ يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە شۇ مەنىدىكى "مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەتتا جېنىنىمۇ ئايىمىدى.

ئۇ ۋەزىپە تەلەپ قىلىپ ھەتتا شەھەرلىك پارتكومغىچە باردى.

"خالاس" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە ئېيتىلغىنى بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ قويدۇم، خالاس.

مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق، ئۆز بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم، خالاس.

"ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز "ھازىرمۇ" بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا قوللىنىلىغاندىن تاشقىرى، يۇكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ مەسىلەن:

ھېلىمۇ (ياخشى) ماشىنا چىقىپ قالدى، بولمىسا قانداق كېلەتتۇق؟

ھېلىمۇ (ياخشى) يامغۇر يېغىپ كەتمىدى، ئەگەر يامغۇر ياغسا چاتاق بولاتتى.

نېمىدېگەن خەتەرلىك! ھېلىمۇ (ياخشى) بىر يېرىگە تەگمىدى.

2) خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۇندەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تەشكىل ھېلىمۇ ساڭا كۆپ ئېتىبار بەردى.

- ئوقۇشنى ھېلىمۇ ياخشى تۇتۇۋالغىن. ئاساسىڭ ئاجىز ئەمەسمۇ؟

ھېلىمۇ غەيرەت قىلدىڭلار، ئاسان ئىشمۇ بۇ.

"يەنە" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز ھەرىكەتنىڭ ئۈستىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، رەۋىش رولىدا

كەلگەندىن تاشقىرى، يۇكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) پېئىلنىڭ بولۇشسىز بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىدە قوشۇلۇپ، ئەنسىرەش تەرزىدىكى تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويما يەنە.

مەن ماڭاي، كېچىكىپ قالماي يەنە.

چاپسان ياز، سائەت توشۇپ قالمىسۇن يەنە.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە "-لا" يۇكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يەنە (يەنىلا) مۇشۇ لۇغەت ياخشى ئىكەن.

مەن ئوقۇشنى تۈگەتكەن بولساممۇ، سىز يەنە (يەنىلا) مېنىڭ ئوقۇتقۇچىم.

يەنە (يەنىلا) شۇ بالا ئەسقاتتى.

"پەقەت" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز "قەتئىي"، "ھەرگىز" سۆزلىرى بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۇكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن "-لا" يۇكلىمىسى بىلەن ماسلىشىدۇ، بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممەيلەن كەلدى، پەقەت ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن پەقەت مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

بۇ مەسلە پەقەت تۇرسۇن كەلگەندىلا ھەل بولىدۇ.

"يالغۇز" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۇكلىمە ۋەزىپە-سىدىمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا "پەقەت" يۇكلىمىسى بىلەن مەنـ-داش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممەيلەن كەلدى، يالغۇز ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن يالغۇز مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

"مانا" يۇكلىسى

بۇ سۆز "ماۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۇكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مانا، ھەممە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.

مانا، ئىش چاتاق بولدى.

بەزىدە تېزلىك ئىماسىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسـ-لەن:

مانا ھازىر بارىمەن.

مانا بىردەمدىلا تەييار بولىدۇ.

"ئەنە" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز "ئاۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۇكلىمە رولىدا كېلىپ، يىراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئەنە، ھەممە ئوقۇغۇچى سەيداندا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ.

ئەنە، كۇن چىقتى.

ئەنە، ئۇلار توپتوغرا مەن تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ.

(ز. سابىر)

يۇكلىمە رولىدىكى "دە-" پېئىلى

"دە-" پېئىلىنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللىرى بەزى كونېتېكستلاردا يۇكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

1) "دەيمەن" شەكلى II شەخس بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىدىكى جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكتىلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جىم تۇر دەيمەن! ھېلى بىكا...

مېنى توسما، توسما دەيمەن!

— ئۆت، نېرى ئۆت دەيمەن — دېدى زۇۋىرشا...

(ز. سابىر)

ئەكە دەيمەن ھەي باخشى!

(ز. سابىر)

2) II شەخستىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان شەكىللىرى سوئال ئالماشلىرى قاتناشقان سوئال جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشسىز جاۋابى (ئەگەر سوئال جۇملە بولۇشسىز بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلىدۇ دەيسەن (=ھېچكىم بىلمەيدۇ).

بۇ ئىش كىمنىڭ خىيالىغا كېلىدۇ دەيسىز (=ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدۇ)

ئۇ كىچىك بالا نېمىنى بىلىدۇ دەيسىلەر! (=ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ).

ئۇ قايسى ھەرىكەتتە ئالدىدا ماڭمىغان دەيسەن! (=ھەممە ھەرىكەتتە ئالدىدا ماڭغان).

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس شەكىللىرى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكتلەش، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئويناپدۇ (بىرلىك ئاددىي تۈرىگە ھامان "دېگىنە" قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈرىگە "ئا" قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

مەھەللە ھۆكۈمەتكە يىغىن بار دەپ چاقىرىپتىكەن... نېمە ئىش بارىكىن دەپ ئىشمىنى تاشلاپ، شاپاشلاپ بېرىپتىمەن دەڭا،...

(ئىلى دەرياسى)

شۇ كۈنى زۇكام تېگىپ ساق بەش كۈن ياتتىم دېگىنە.

ئۇنىڭ باققاندەك بەش بالىسى بار دەڭلار.

4) II شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان سوئال شەكلى قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىنىڭ ھەربىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا كەلگىنىچىلا ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇنداق تىزىلمىلار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھوسۇللۇق يازغۇچى، شېئىر دەمسىز، ھېكايە دەمسىز، دراما دەمسىز، ئىشقىلىپ يازمايدىغىنى يوق.

ئۇنىڭ سېۋەتلىرىگە قارىسىڭىز، يىرتىق بوتى دەمسىز، سۇنۇق قازان، ماكچىيىپ كەتكەن مەش، كونا كىيىم-كېچەك دەمسىز، يوگەكلىك قوغۇشۇن سىم ۋە ھەر خىل تۆمۈر-تەسەكلەر دەمسىز، كونا گېزىت، بوشىغان ھەر خىل ھاراق بوتۇلكىلىرى دەمسىز، ئەيتاۋۇر جاھاندا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ.

(ئىلى دەرياسى)

بىراق ئۇ بىكار ياتماستىن، ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلەش دەمسەن، مەكتەپنىڭ ئىچى-تېشىنى سۈپۈرۈش دەمسەن ھەممىنى قىلاتتى.

(ئىلى دەرياسى)

ئون ئالتىنچى باب ئىملىق سۆزلەر

§1. ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن، "پا!" دېگەن سۆز ئىسىمغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (پا! قولۇم كۆيدى!)، "ئايھاي" دېگەن سۆز ياقتۇرۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ئايھاي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە)، "ئەستاغپۇرۇللا"، دېگەن سۆز تىت-تىت بولۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىشى مۇمكىن (ئەستاغپۇرۇللا، ئۇنىڭ كەلمەيۋاتقىنىنى قارىمامدىغان!)، "تۇ، تۇ!" دېگەن سۆز توخۇنى قېچىرىشقا، "تاخ" دېگەن سۆز توخۇنى قوغلاشقا، "چۇھ!" دېگەن سۆز ئات-ئېشەكنى ماڭدۇرۇشقا، "ۋوي!" دېگەن تاۋۇش ئات-ئېشەكنى توختىتىشقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ، "ھەئە" دېگەن سۆز بولۇشلۇق جاۋابقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ھەئە، بارىمەن)، مانا مۇشۇ "پا!"، "ئايھاي"، "ئەستاغپۇرۇللا"، "تۇ، تۇ، تۇ!"، "تاخ!"، "چۇھ!"، "ۋوي". "ھەئە" سۆزلىرى ئىملىق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس-تۇيغۇنى

بىلدۇرىدىغان ئىملىقلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى ئابستراكت بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار شۇ خىل ئىمانىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزەن كېيىن) كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكىرنىڭ تەگدىشى سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپ ئايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونكرېت ئېيتىلمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇف! ھېرىپ ھالىم قالمىدى.

ئۇف! بۇگۈن ماڭا بەك ھاردۇق يەتتى.

ئۇف! مېنى بەك چارچىتىۋەتتىڭ.

مانا بۇ يەردە "ئۇف" دېگەن ئىملىق سۆز ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ ئىپادىلىگەن ئۇچ جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەگدىشى سۈپىتىدە كۈچەيتىش رولىنى ئويناپ كەلگەن.

ئۇف! نېمىدېگەن يېراق يول بۇ!

ئۇف! بۇ چاپان بەكمۇ ئېغىر كەلدى.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز "مېنى بەك ھارغۇزۇۋەتتى" دېگەندەك بىر مەزمۇنغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كونتېكىستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن بولسا. "ئۇف! نېمىدېگەن راھەت جاي بۇ!"، "ئۇف! تازا ئۇسسىغان يېرىمگە تەگدى بۇ سۇ!" دېگەن جۈملىلەردە راھەت ھېس قىلغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۇرىدۇ.

"بەللى" دېگەن ئىملىق سۆز "بەللى، بۇ مەسىلىنى تازا جايىدا قويدۇڭ!" دېگەن جۈملىدە ماختاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرسە، "بەللى، شۇنداق گەپنىمۇ قىلامدىكەن" دېگەن جۈملىدە ياقتۇرمىغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ.

كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ، ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، "ۋاي-ۋۇي، بۇ نېمە تۇغمىگەن گەپ!" دېگەن جۈملىدىكى "ۋاي-ۋۇي" دېگەن ئىملىقنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزى مۇنداق ئاددىي ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنى ھەر خىل ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى بىزارلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ پەرقلەرنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرمۇشتا يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان ئىملىق سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئاچچىقلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، سوغۇقتىن شۇركىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، باققان قۇشلارنى قارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلارنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بېرىش ناھايىتى تەس.

ئىملىق سۆزلەرنىڭ گراماتىك ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، نېمىدېگەن ئېگىز تاغ بۇ! (مۇستەقىل بۆلەك)،

قاسمىغۇ بۇ، هوي! (مۇستەقىل بۆلەك).

ــ بەللى! ــ دېدى ئۇ بارمىغىنى كۆرسىتىپ (جۈملە).

ـــ بارامسەن؟

ـــ ھەئە. (جۈملە)

2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن، مەسىلەن، "زېمىننى باسىۋن ئاھىم مېنىڭ" دېگەن جۈملىدە قايغۇ تۈيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان "ئاھ" دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن؛ بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن، "ۋاي-ۋايلا-" (<ۋاي-ۋاي+لا)، "ئاھ ئۇر-"، "ئۇف دە-" دېگەنگە ئوخشاش.

§2 ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئەسلى ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەسلى ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن، مەسىلەن، "پاھ"، "ۋاي"، "ئايھاي"، "پا"، "ئۇھ"، "ھەئە"، "چۇھ" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن، مەسىلەن. "ۋاي-ۋاي"، "ئېھ-ئېھ"، "تۈ-تۈ-تۈ-" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ جۈپلىشىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن، مەسىلەن، "ۋاي-ۋۇي"، "ئاھ-ئۇھ" دېگەنگە ئوخشاش.

ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا

سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى باشقا سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، "ۋايجان"، "ۋاي ئاتام"، "ۋاي قوۋۇر-غام"، "ۋاي چىشىم"، "ئاپا"، "خودا"، "ئەستاغپۇرۇللا" (<ئەستاغ-فۇرۇللا — ئاللادىن كەچۈرۈم تىلەيمەن)، "ئاپلاھەكپەر (<ئاللاھۇ ئەكبەر — ئاللا ئەڭ ئۇلۇغ) دېگەنگە ئوخشاش.

§3 ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەببەللى

ئىنتايىن مۇۋاپىق كۆرگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاتەمخان:...سىيىت ئۆيگە كىرگىچە مەن غۇنچەمنى باشلاپ چىقمەن.

تۇرغان: ھەببەللى — ، جايىدا.

(ز. قادىر)

بەللى

ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەللى، يارايسىلەر، بۇ ئىشنى ناھايىتى ياخشى قىلدىڭلار.

بەزىدە ئەكسى مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بەللى، شۇنىمۇ گەپ دەپ قىلىۋاتامسەن؟!

بەللى-بەللى

"ھەبەللى" بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بەللى-بەللى، قالتىس گەپ قىلدىڭىزدە شاگىيۇكا...

(ز. قادىر).

ۋاھ

بەكمۇ ياردىتىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاھ، ناھايىتى ياخشى ئىش ئىكەن بۇ.

(ز. قادىر)

ۋاھ، تازا لايىق كەلدى.

ئوھۇ (ئوھۇي)

1) كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوھۇ...مانا كارامەت، سەنئەت، سەنئەت...

(قەيىۇم تۇردى)

2) ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوھۇ...نېمىدېگەن كاتتا ئىمارەت بۇ.

ئوھۇي، باركاللا، ياخشى، چىرايلىق تىكىپسىلەر.

(ز. قادىر)

باركاللا

كىشىلەرنىڭ ھەركىتىنى ماختاش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

باركاللا، ناھايىتى ياخشى ئىش قىلدىڭلار.

ئايھاي

ياقتۇرۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئايهاي، بۇ بۇغدايلار نېمىدېگەن ئوخشىغان!

ئېخ

شېئىرلاردا سۆيۈنۈش ئىپادىلەندۇ. مەسىلەن:

ئېخ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم!

(ئا. توختى)

پاھ

1) ھەيران قېلىش ئىپادىلەندۇ. مەسىلەن:

پاھ، قوللىرىڭىز نېمانچە قاتمال!

(ز. سابىر)

2). مەمنۇنلۇق ئىپادىلەندۇ. مەسىلەن:

پاھ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن ـ دە!

(ز. سابىر)

3) يېڭىلىق ھېس قىلىش ئىپادىلەندۇ. مەسىلەن:

پاھ، مانا قىزىق گەپ، "يۇز تاپار" دېگىنى قانداق كىشىلەر؟

(گ. جاپپار)

ئاھ

قايغۇ ـ ھەسرەت ئىپادىلەندۇ. مەسىلەن:

ئاھ...ئېچىمگە ئوت كەتتى.

(ق. ئىمىن)

يانغىن ئوراپ ئالدى گۈزەك بالىنى...

ئاھ! ئوتتەك قانلار يۇگۈردى ئادىمى يۈرەككە.

(ئا. نازىرى)

ھەي...

1) ئۇچىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
مېنىڭ ئۇكام كەنجىتاي، دادام، مېھرىبان ئانام بىچارە، ھەي...بۇ كۈنلەرنى كۆرەلمىدى، خەپ!

(قەيىۋم تۇردى)

2) تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
ھەي...كېچىكىپ قالىدىغان بولدۇق-تە!

3) يىرگىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
ھەي...نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!

ئېھ، ئېھ

بۇ سۆز قايتا-قايتا تەكرارلىنىپ، ھالسىزلىنىش، ئاغرىقتىن ئازاپلىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
شاھزادە: ئېھ، ئېھ...سۇ، سۇ...جىگىرىم قۇرۇپ كەتتى، ئاھ، ۋايجان.

(ق. ئىمىن)

ۋايجان (ۋايجانەي)

1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
ۋايجان، بېشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

2) چارچاش، ئۇسساش، ئېچىرقاش قاتارلىق ھالسىزلىنىش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
ۋايجان، بەك ھېرىپ كەتتىم.
ۋايجان، قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى.
ۋايجان، بەك ئۇسساپ كەتتىم.

3) قورقۇش، چۆچۈش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان، نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!

4) پىسەنت قىلماسلىق ئۈچۈن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجانىمي، پۇل-پۇل دەپ، بىز دۇكان ئاچاتىتۇقمۇ؟!

ۋىيەي

بۇ ئىملىق ئاساسەن خوتۇن-قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، تۆۋەندىكى ئىمالارنى بىلدۈرىدۇ.

1) ئىزا تارتىش، ئۇچايسزلىنىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋىيەي، سىز بىر بويتاق، مەن بىر تۇل ئايال، قانداق مېھمان بولىمەن ئەمسە؟

(ز. سابىر)

ۋىيەي، خەق نېمە دەپ قالغاندۇ؟

2) ئېتىراز بىلدۈرۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زورىخان: ئۇ كۈنى سىلەر ھاشارغا بارمىدىڭلار...دەپ ۋالاقلاۋاتىدۇ.

غۇنچەم: ۋىيەي، ئۇستەڭگە دەپ باغدىن نەچچە ھارۋا شاخ كېسىپ كەتتىغۇ...

(ز. قادىر)

3) چۆچۈش، قورقۇش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: ۋىيەي، كىمدۇ ئۇ؟

(ز. قادىر)

ۋاييەي

1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاييەي، قولۇمنى دەسسىدىك!

ۋاييەي، قولۇم! قولۇمنى ئىشىك قىسۋالدى!

2) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: ...پۇل تېپىش كېرەك ئىكەن غۇنچەم.

غۇنچەم: ۋاييەي، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان. پۇل، پۇل دەپ دۇكان ئاچاتتۇقمۇ.

(ز. قادىر)

3) ئېتىراز ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

شاكىيۇ:...بىزنىڭ ئۇچ-تۆت كالا تۇغۇپتۇ، بىرەنى ئەكىلىپ سېغىپ ئىچسىلە.

زورىخان: ۋاييەي، كىشىنىڭ جانلىق مېلىنى تۇتامدىغان.

(ز. قادىر)

ۋاي

1) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھەسرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ۋا...ي دوستۇم، ئۇ كۈنلەردە مۇنداق ئىشلار كىمنىڭ بېشىغا كەلمىگەن.

2) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جىملەش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي سادەتخان! ئەمدى كەلدىڭىزمۇ؟ سازچىلار سىزدىن رەنجىشتى.

(م.قادىر)

3) ئوڭايسىزلىنىش ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

قازى: (پۇلنى قولىغا ئېلىپ) ۋاي، بۇ نېمە قىلغانلىرى...
(م.قادىر)

4) جىددىيلىشىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاي چۈشۈگلار، ئاكاگلارنىڭ كىيىمىنى بۇلغايسىلەر.
(ز.سابىر)

ۋاي ئۇلار كېلىپ قالدى! چاپسان بولۇگلار.

5) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاغرىغان ئەزانى بىلدۈرگۈچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ). مەسىلەن:
ۋاي قولۇم! قولۇمنى دەسسىدىڭ!
تەكرارلىنىپ كەلسە، بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
پاتەمخان: غالجىر ئىت (سىيىتىنىڭ كاچىتىغا بىر شاپىلاق ئۇرىدۇ) سىيىت: ۋاي، ۋاي، ۋاي ياگمقم!

6) ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن يىغلىغاندا شۇكىشىنىڭ ئاتالمىسى ئالدىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
تۈيۈقسىزدىن يان هويلىنى "ۋاي ئاتام، ۋاي قېرىندىشىم" دەپ يىغلىغان ئاۋاز قاپلاپ كەتتى.
ئاپلا هەكبەر (ئاپلا)

1) غەزەپلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئاپلا هەكبەر، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار.

2) ئۈمىدسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئاپلا هەكبەر، ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟
ئاپلا هەكبەر...ئىش بولمىدى، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق...

(ق.ئىمىن)

3) پۇشايمان ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئاپىلا، بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا بىكار دەپتىمەن.

ئەستاغپۇرۇللا (ئەستا)

جىسلە بولۇش، تىت-تىت بولۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

شەرۋان: بۇ پەقەت نۇرنىڭ ئىشى، غۇنچىنى پايلاپ يۇرۇپتىكەن دۆيۇز.

شاگىيۇ: ئەستاغپۇرۇللا!!

(ز.قادىر)

ئەستا، بۇ ئىشنىڭ تەتۇرىگە تارتقىنىنى.

توۋا

1) چۇشەنمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

توۋا، راھەت پوتلىشىپ يۇرسىمۇ كۆز قىرىنى سالماي جېنىغا جاپا ئىزدەپ يۇرىدىكەن.

(ز.سابىر)

2) مەلۇم كېلىشىمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

— ئون نەچچە ياشلىق بىر قىز تۇيۇقسىزدىنلا گەپ قىلماس بولۇپ قاپتۇ.

— توۋا، خۇدا ساقلىسۇن.

ۋاي-ۋۇي

1) بىزار بولۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي... مۇنۇ پۇرۇمچۇقايسىنىڭ مه-مه‌دانلىقىنى...
(ز.سابىر)

2) مه‌لۇم بىرنه‌رسىنىڭ مىقدار-ئۆلچىمىگه هه‌يران بولۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مه‌سىله‌ن:

ۋاي-ۋۇي، بىر ئه‌قلىڭ قايسىبىرسىگه يېتەتتى سېنىڭ؟
(ز.سابىر)

ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگه‌ن كۆپ ئادەم بۇ!

3) مه‌سخىره قىلىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مه‌سىله‌ن:

ۋاي-ۋۇي، چىقىپ كېتىمه‌ن ده‌پ بىزنى قورقۇتماقچىمۇسه‌ن!
(ز.قادىر)

هىم

1) چۈشه‌نگه‌نلىك ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مه‌سىله‌ن:

هىم، راسا ئويلىشىپ ئىش قىلىدىغان يېرى ئىكه‌ن.
(ز.سابىر)

2) نه‌پرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا ئېيتىلىدۇ). مه‌سىله‌ن:

— مه‌ن چوقۇم كېلىمه‌ن.
— هىم!
— نېمه، ئىشه‌نمه‌مسز؟

ۋۇي

تۇيۇقسىزلىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مه‌سىله‌ن:

ۋۇي، سۇنۇپ كه‌تتىغۇ بۇ!
ۋۇي، ئه‌كىبه‌رمۇسه‌ن!

(ز.سابىر)

ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ئو...ي، پايدىسى يوق نەرسىنى قويۇپ تۇرساڭچۇ.

(ز.قادىر)

ئۇ قويۇڭا چاقچىقىڭزنى

(ز.قادىر)

ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: كېچە-كۈندۈز مېنىڭ خىيالىم سىلەردە.

غۇنچەم: ۋاي تېخى، ئۇستىلىق دېگەن مانا.

(ز.قادىر)

هە

1) يېڭى چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇلۇپ، ئاخىرى كۆتۈرۈلىدۇ). مەسىلەن:

هە... شۇ ئىشقا خاپا بولغان ئىكەنسەن-دە!

باسىت: بىر ئات هارۋىسى بار، ئۇنى هۆركىرەتكەن شۇمىكەن.

شاگىيۇ: هە... توختاپ تۇرسۇن، كۆرىمىز.

(ز.قادىر)

2) ئەسلەۋاتقانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (تۈز سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

هەزرەتلىرى تۇچ نەرسىنى ياخشى كۆرىلا:
بىرىنچىسى، پۇل، ئىككىنچىسى، پادىشاھنى، ئۈچىنچىسى، هه.... (سەل تۇرۇۋېلىپ) خېنىمنى، هه، خانقىزنى.

(ق.ئىمىن)

3) يېڭى ئەسكە ئالغانلىق ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
هه، ئەمدى ئىسىمگە كەلدى.
هه، راست، ئاۋال چۆچەك ئاڭلايلى.

(ق.ئىمىن)

پا

كۆيگەنلىك ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
پا، چىنە نېمىدېگەن قىزىق!

ئۇف (ئۇھ)

1) چارچاش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇھ... هېرىپ كەتتىما.

(ز.قادىر)

2) هالسىزلىنىش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
غۇنچەم: ... ئۇھ جېنىما (كالتا يۆتىلىپ مەيدىسىنى تۇتىدۇ).

(ز.قادىر)

3) راھەت هېس قىلىش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇف، ئەجەب سالقىن شامال چىقتى!

ئىسىت

ئېچىنىش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئىسىت، ئېچىلماي توزىغان غۇنچەم!

(ز.قادىر)

بۇ سۆز بەزىدە "ۋاي ئىست"، "ۋاي ئىستەي"، "ئىستىقنا" شەكىللىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاي ئىستەي، غۇنچەمدەك چىرايلىق، چېچەن قىز بايىنىڭ شۇ قوپال، ماڭقا ئوغلىغا خوتۇن بولۇپ كېتەرمۇ.

(ز.قادىر)

ئىستىقنا ئاغزىم، ساڭا گەپ قىلغان!

ياڭاللا

1) چۈشىنەلمەي ھەيران بولۇش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياڭاللا شۇنداقمۇ ئادەملەر بولسىكەن-ھە!

2) ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورقىنىلىق ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياڭاللا، تۈيۈپ قالسا قانداق قىلارمىز.

(ز.قادىر)

3) زارلىنىش ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياڭاللا، زادى ئارام بەرمەيدىغان بولدۇڭ-دە.

ھەتتەڭەي

تەقەززالىق ئىماسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەتتەڭەي، ئەمدى چىقسا بولاتتى!

(ز.قادىر)

خەپ

ئاداۋەت تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يايى: خەپ نۇر، بىر قوشۇق قېنىڭسنى ئىچمىسەم، توختاپ تۇر.

(ز.قادىر)

خەپ، بۇ قېتىم ئۇتتۇرۇۋەتتۇق.

خەير

خوشلىشىش، كەچۈرۈش، زورىغا ماقۇل بولۇش، ھازىرچە تەن بېرىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەير، قورۇنما ئاپا، يەرلىگىدە تىنچ يات.

(ز.قادىر)

سىز ئارىغا چۈشۈپ قالدىڭىز، خەير بوپتۇ.

خەير... مەن ھاياتلا بولسام ئۇنىڭ بىلەن تېخى ھېسابلىشىمەن.

(قەييۇم تۇردى)

ۋاي خۇدايىمەي

1) ئەنسىرەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟

(ز.قادىر)

2) ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، كىچىكلا قىزغۇ... كەل سىڭلىم.

(قەييۇم تۇردى)

3) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، پۇل كەتسە كەتسىمەيدۇ!

ۋاي ئاتام

1) باش قېتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، مۇنچه كۆپ ئادەمنى نەگه پاتقۇزارمىز.

2) ئەجەبلىنىش ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، نېمانداق قاراڭغۇ ئۆي بۇ.

ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي قوۋۇرغام، تېخى چىقىپ كېتىمەن دەپ بىزنى قورقۇتماقچىمىكەن!

خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

خۇدا، بۇ چاتاقنى قانداقمۇ تۈگىتەرمىز.

ھەي خۇدا، ئۇ بىچارە قانداقمۇ قىلار!

ئاپا

خوتۇن-قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، چۆچۈش ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

— ئاپا! — قىز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى.

2. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەئە

بولۇشلۇق جاۋاپ ئىماسنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ھەئە.

— قاسمىنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە، كۆردۈم.

ياق

بولۇشسز جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ياق.

— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، كۆرمىدىم.

ھە

1) ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت!

— ھە

2) "ھەئە"نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ھە.

— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، كۆردۈم.

لەببەي

ھۈرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شاھ: ھەي مۇلازىم!

مۇلازىم: لەببەي...

(ق. ئىمىن)

خوش

1) ھۈرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي ئەخمەت!

— خوش.

2) هۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شاھ: قەلەندەرگە سەدىقە ئېلىپ چىق!

مۇلازىم: خوش...

(ق. ئىمىن)

خوپ

هۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— جەڭچىلەر تىزىلسۇن!

— خوپ!

3. بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە ئۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

مە — ئېلىشقا ئۇندەش.

بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۇندەش.

تىش — جىم بولۇشقا ئۇندەش.

چۇھ — ئات-ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۇندەش.

تاق — توختۇنى قوغلاش.

چاق — ئىتنى قوغلاش.

كۇش — ئۇچار قوشلارنى قوغلاش.

پەش — مۆشۈكنى قوغلاش.

قىخ — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۇندەش.

هەي (هوي) — ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ، كۆپىنچە، ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، هەي، ئەخمەت!

تۇ ، تۇ ، تۇ ــ توخۇنى قىچقىرىش .
مە ، مە ــ ئىتنى قىچقىرىش .
پىش ، پىش ــ مۇشۇكنى قىچقىرىش .
تىر ، تىر ــ ئېشەكنى قىچقىرىش .

مەسئۇل مۇھەررىر: رەقىپ ۋاھاپ
مەسئۇل كوررېكتور: رەشىت ۋاھىدى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى
(مورفولوگىيە)

خەمىت تۆمۈر

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1987 ـ يىل 6 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
1987 ـ يىل 6 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 1.65 يۈەن

少数民族语言文学文献信息资料中心
S0017596

现代维吾尔语语法

（维吾尔文）

哈米提·铁木尔著

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米 1/32 印张：17

1987年6月 第1版

1987年6月 北京第1次印刷

印数：0001—4,000册 定价：1.65元

统一书号：M 9049(4)11